

80 РОКІВ ПЕРШОЇ
РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

12 КИЇВ-1985

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4

Телефон 28 52 34

Технічний редактор *Н. Є. Любич*

Коректори *Л. О. Пляшкова, Є. І. Міхнова*

Здано до набору 06.11.85. Підп. до друку 12.12.85. БФ 19033. Формат 70×108/16. Вис. друк
Ум. друк. арк. 14.0. Ум. фарбо-відб. 14.5. Обл. вид. арк. 16,37. Тираж 2370 пр. Зам. 0-147.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 12 (297), декабрь, 1985. Институт истории Академии наук Украинской ССР, Институт истории партии при ЦК Компартии Украины — филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Полиграфкнига». 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 12 (297)

ГРУДЕНЬ

1985

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

Назустріч XXVII з'їзду КПРС

- Лихолат А. В., Гупан Н. М. (*Ворошиловград*). Зростання культурно-технічного рівня робітничого класу України — важлива умова прискорення соціально-економічного розвитку республіки 5

80-річчя першої російської революції

- Сарбей В. Г. Місце революції 1905—1907 рр. в історії загальноросійського революційного-визвольного руху 14
Чорний Д. М. (*Харків*). Історико-партійна література про III з'їзд РСДРП 25

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії революції 1905—1907 рр.

- Полохало В. І. В. І. Ленін про міські середні верстви як союзника пролетаріату 34
Родіна Л. В. (*Ворошиловград*). Клара Цеткін про першу російську революцію 44
Крестовська Н. М. (*Одеса*). До питання про статистику страйків робітників України 51
Шешунова І. М. (*Миколаїв*). Участь учителів у революції 57
Бородій М. К. (*Боярка*). Медичні працівники в революційних подіях 63
Любаров П. Ю. (*Одеса*). Торгові працівники в революційному русі в 1905 р. 72
Кізченко В. І., Ткачук А. П. (*Сімферополь*). Діяльність Харківського товариства поширення в народі грамотності 81

Питання історичного краєзнавства

- Замковий П. В. З історії «селянської республіки» на Сумщині 87
Мірошников І. Я. (*Харків*). Люботинська республіка 1905 р. 94
Троян М. В. (*Мукачеве*). Революція 1905—1907 рр. й Закарпаття 97

До 160-річчя повстання декабристів

Казьмирчук Г. Д. Висвітлення в новітній радянській історичній літературі проблем декабристського руху	102
Іванова Р. П., Литвин О. К. Ідеї співдружності та єдності народів у спадщині декабристів	112

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Булда А. А. Ознайомлення учнів IV класу з найважливішими подіями революції 1905—1907 рр.	121

НАШ ҚАЛЕНДАР

Коломійченко І. І. Ленінський курс на соціалістичну індустріалізацію (До 60-річчя XIV з'їзду ВКП(б))	124
Бондарчук О. О. Перша конференція партії	130
Ковпак Л. В. Міжнародна демократична федерація жінок (До 40-річчя утворення)	133
Черніков І. Ф. Міжнародний антиколоніальний маніфест (До 25-річчя прийняття з ініціативи СРСР Організацією Об'єднаних Націй Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам)	136
Музиченко С. М. 60-річчя заснування «Етнографічного вісника»	141

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Абрамов А. П. (Суми), Дубовиков І. К. (Дніпропетровськ). Боротьба більшовицьких організацій за маси в революції 1905—1907 рр.	144

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Мотренко В. Г. (Ворошиловград), Машкін О. М. Всесоюзна наукова конференція, присвячена 80-річчю першої російської революції	146
Шейко В. М. (Харків). Всесоюзна наукова конференція істориків у Кишиневі	147
Гарагонич В. В. (Мукачеве). Конференція читачів «Українського історичного журналу» в Ужгороді	148
Горбик В. О., Скляренко Є. М. Вшанування академіка АН УРСР П. Т. Тронька у зв'язку з його 70-річчям	148
<u>Мазур Вілен Микитович</u>	150

* * *

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1985 р.	151

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Навстречу XXVII съезду КПСС

- Лихолат А. В., Гупан Н. Н. (*Ворошиловград*). Возрастание культурно-технического уровня рабочего класса Украины — важное условие ускорения социально-экономического развития республики 5

80-летие первой российской революции

- Сарбей В. Г. Место революции 1905—1907 гг. в истории общероссийского революционно-освободительного движения 14
- Черный Д. М. (*Харьков*). Историко-партийная литература о III съезде РСДРП 25

СООБЩЕНИЯ

Из истории революции 1905—1907 гг.

- Полохало В. И. В. И. Ленин о городских средних слоях как союзнике пролетариата 34
- Родина Л. В. (*Ворошиловград*). Клара Цеткин о первой российской революции 44
- Крестовская Н. Н. (*Одесса*). К вопросу о статистике стачек рабочих Украины 51
- Шешунова И. Н. (*Николаев*). Участие учителей в революции 57
- Бородий Н. К. (*Боярка*). Медицинские работники в революционных событиях 63
- Любаров П. Е. (*Одесса*). Торговые работники в революционном движении в 1905 г. 72
- Кизченко В. И., Ткачук А. П. (*Симферополь*). Деятельность Харьковского общества распространения в народе грамотности 81

Вопросы исторического краеведения

- Замковой П. В. Из истории «крестьянской республики» на Сумщине 87
- Мирошников И. Я. (*Харьков*). Люботинская республика 1905 г. 94
- Троян М. В. (*Мукачево*). Революция 1905—1907 гг. и Закарпатье 97

К 160-летию восстания декабристов

- Казьмирчук Г. Д. Освещение в новейшей советской исторической литературе проблем декабристского движения 102
- Иванова Р. П., Литвин О. К. Идеи содружества и единства народов в наследии декабристов 112

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Булда А. А. Ознакомление учеников IV класса с важнейшими событиями революции 1905—1907 гг. 121

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Коломийченко И. И. Ленинский курс на социалистическую индустриализацию (К 60-летию XIV съезда ВКП(б)) 124
- Бондарчук О. А. Первая конференция партии 130
- Ковпак Л. В. Международная демократическая федерация женщин (К 40-летию образования) 133

Черников И. Ф. Международный антиколониальный манифест (К 25-летию принятия по инициативе СССР Организацией Объединенных Наций Декларации о предоставлении независимости колониальным странам и народам)	136
Музыченко С. М. 60-летие основания «Этнографического вестника»	141

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Абрамов А. П. (<i>Сумы</i>), Дубовиков И. К. (<i>Днепропетровск</i>). Борьба большевистских организаций за массы в революции 1905—1907 гг.	144

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Мотренко В. Г. (<i>Ворошиловград</i>), Машкин А. Н. Всесоюзная научная конференция, посвященная 80-летию первой российской революции	146
Шейко В. М. (<i>Харьков</i>). Всесоюзная научная конференция историков в Кишиневе	147
Гарагонич В. В. (<i>Мукачево</i>). Конференция читателей «Українського історичного журналу» в Ужгороде	148
Горбик В. А., Скляренко Е. М. Чествование академика АН УССР П. Т. Тронько в связи с его 70-летием	148
<u>Мазур Вилен Никитович</u>	150

• • •

Алфавитный указатель материалов, напечатанных в журнале в 1985 г.	151

Назустріч XXVII з'їзду КПРС

А. В. ЛИХОЛАТ (Київ), Н. М. ГУПАН (Ворошиловград)

ЗРОСТАННЯ КУЛЬТУРНО-ТЕХНІЧНОГО РІВНЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ — ВАЖЛИВА УМОВА ПРИСКОРЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕСПУБЛІКИ

Опубліковані у період підготовки до XXVII з'їзду партії, схвалені жовтневим (1985 р.) Пленумом ЦК КПРС і винесені на обговорення партії, всього радянського народу проекти нової редакції Програми Комуністичної партії Радянського Союзу, змін у Статуті КПРС та Основних напрямів економічного й соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року — документи величезного політичного, теоретичного і практичного значення.

Проект нової редакції партійної Програми — головного теоретичного і політичного документа КПРС — багатючий арсенал марксистсько-ленінських ідей, підсумок наукового узагальнення досвіду всіх поколінь комуністів, радянських людей. Як зазначив Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов у доповіді на Пленумі, «третя Програма партії в її нинішній редакції — програма планомірного і всебічного вдосконалення соціалізму, дальшого просування радянського суспільства до комунізму на основі прискорення соціально-економічного розвитку країни. Це програма боротьби за мир і соціальний прогрес»¹.

У проекті нової редакції Програми КПРС, всіх передз'їздівських документах чільне місце займають питання про роль робітничого класу як провідної сили радянського суспільства.

Одним з актуальних завдань партії є підвищення культурно-технічного рівня робітників. У світлі рішень XXVI з'їзду КПРС та наступних Пленумів Центрального Комітету партії це завдання в умовах переведення економіки країни на інтенсивний шлях розвитку набуває особливого значення.

Науково-технічний прогрес, наголошував М. С. Горбачов, вимагає посилення уваги до культурно-технічного рівня робітничого класу, селянства, докорінного поліпшення підготовки й удосконалення головної продуктивної сили суспільства. Сучасне виробництво орієнтоване на високоорганізованого, дисциплінованого, освіченого працівника, який ініціативно мислить, володіє принципово новою технологічною культурою. Він має бути і професійно і психологічно підготовлений до матеріально-технічних засобів, що швидко оновлюються².

Неухильне підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу на етапі розвинутого соціалізму є закономірним процесом, зумовленим як потребами розвитку матеріального виробництва, так і

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 15 жовтня 1985 року. — К., 1985, с. 7.

² Див. Горбачев М. С. Живое творчество народа: Докл. на Всесоюз. науч.-практ. конф. «Совершенствование развитого социализма и идеолог. работа партии в свете решений июньского (1983 г.) Пленума ЦК КПСС». 10 дек. 1984 г. — М., 1984, с. 23.

необхідністю вдосконалення соціальних відносин. Як підкреслювалося на позачерговому березневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС, «йдеться... про розвиток самої людини, про якісне поліпшення матеріальних умов її життя і праці, її духовного обличчя»³. Саме робітничий клас як ядро радянського народу справляє визначальний вплив на розвиток соціалістичного виробництва і на процес становлення безкласового суспільства, виступаючи «провідною силою цього процесу, його, говорячи словами К. Маркса, «соціальним розумом і соціальним серцем»⁴.

Підвищення ролі робітничого класу в соціальній структурі нашого суспільства зумовлюється як його кількісним зростанням, так і, насамперед, якісними змінами. Сучасна науково-технічна революція означає не лише стрибок у розвитку засобів праці, а й докорінне перетворення типу працівника, зростання його культурно-технічного рівня, що в умовах соціалізму є предметом постійної уваги держави, партії, всього суспільства. Важливим елементом у структурі управління економічними й соціальними процесами на сучасному етапі є трудовий колектив, через який реалізується політика Комуністичної партії й Радянської держави. Одне із завдань, що стоїть перед трудовими колективами, полягає у формуванні нового типу працівника, що відповідає потребам сучасного соціалістичного виробництва⁵. В проекті нової редакції Програми КПРС зазначається, що партія «вважає необхідним цілеспрямовано посилювати вплив трудових колективів на всі сфери життя суспільства і одночасно підвищувати їх відповідальність за розв'язання конкретних завдань економічного, соціального та культурного розвитку»⁶.

Удосконалення діяльності цих осередків нашого суспільства, спрямованої на підвищення культурно-технічного рівня робітників, вимагає вивчення різних її аспектів, виявлення закономірностей і тенденцій, аналізу та узагальнення нагромадженого досвіду. Дана стаття являє собою спробу розкрити зміст цієї роботи у 70—80-х роках в Українській РСР. При цьому використано досягнення історіографії у розкритті суті, значення та методологічних аспектів, визначенні шляхів, умов, засобів і форм розв'язання проблеми. Важливим, зокрема, є те, що вчені в основному дійшли спільної думки у трактуванні самого поняття «культурно-технічний рівень» як органічної єдності ступеня освіченості, професійної підготовки, загального культурного та політичного кругозору працівника⁷. Це дає змогу конкретніше визначити основні напрями культурно-технічного зростання робітничого класу:

— підвищення його загальноосвітнього рівня через підготовку майбутніх робітників у денній школі та навчання молодих виробників у вечірній (змінній) та заочній школі;

— набування професійних навичок через систему профтехосвіти, а також через різні форми підготовки і підвищення кваліфікації робітників на виробництві;

— підвищення ідейно-політичного й культурного рівня в мережі економічної і політичної освіти, в культосвітніх установах, через засоби масової інформації та ін.

³ Матеріали позачергового Пленуму ЦК КПРС 11 березня 1985 року.— К., 1985, с. 9.

⁴ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 64.

⁵ Закон СРСР «О трудовых коллективах и повышении их роли в управлении предприятиями, учреждениями, организациями».— М., 1984, с. 3—4.

⁶ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу (Нова ред.): Проект.— К., 1985, с. 45—46.

⁷ Ермаков В. Т. Изучение истории советской культуры.— В кн.: Изучение отечественной истории в СССР между XXIV и XXV съездами КПСС. М., 1978, Вып. 1. Советский период, с. 137.

Розглянемо діяльність робітничих колективів Української РСР по реалізації кожного з цих напрямів за останнє десятиріччя.

Важлива роль у підвищенні культурно-технічного рівня населення належить загальноосвітній школі. Необхідність дальшого зростання освіченості робітників диктується насамперед розвитком науково-технічного прогресу, потребами сучасного виробництва.

За даними соціологів, зростання загальної освіченості робітників на один клас середньої школи забезпечувало підвищення продуктивності праці у машинобудуванні в середньому на 1,5—2%, а в чорній металургії — на 0,4—0,7%, прискорювало освоєння нових видів робіт у середньому на 50%⁸. Розвиток школи значною мірою залежить від зміцнення її матеріальної та навчальної бази. У 80-і роки це дістало вагомое підтвердження у шефстві виробничих колективів над середніми школами республіки, допомозі у спорудженні шкільних приміщень тощо. Загалом протягом дев'ятої й десятої п'ятирічок на Україні здано в експлуатацію 3991 школу на 2229,4 тис. учнів, а за три роки одинадцяті (1981—1983) — 628 шкіл на 439,7 тис. чол.⁹

Предметом особливого піклування робітничих колективів є середні школи. Квітневий (1984 р.) Пленум ЦК КПРС, а потім сесія Верховної Ради СРСР схвалили після всенародного обговорення Основні напрями реформи загальноосвітньої та професійної школи. Реформа, яка буде здійснюватися протягом двох п'ятирічок, покликана підняти роботу школи на якісно новий рівень, усунути недоліки, що мали місце в її діяльності, забезпечити глибоке опанування учнями основ наук, формування у них міцних комуністичних переконань, любові до праці, моральної чистоти, виховання в душі пролетарського інтернаціоналізму, відданості партії та нашій багатонаціональній Вітчизні.

Партія надає особливо великого значення трудовому вихованню молодого покоління, його безпосередній участі в суспільно-корисній праці. Реформа покликана докорінно поліпшити професійну орієнтацію учнів на основі поєднання навчального процесу з продуктивною працею, забезпечити підготовку кваліфікованих робітничих кадрів у професійно-технічних училищах, доповнити загальну середню освіту молоді загальною професійною освітою.

В процесі здійснення реформи міцніють зв'язки школи з виробництвом, розширюється база трудової підготовки робітничої молоді. На багатьох підприємствах створені навчальні цехи і ділянки. Так, бюро Харківського обкому партії констатувало, що в 21 середній школі обласного центру запроваджено професійну підготовку, понад 2,5 тис. учнів одержали робітничі спеціальності. У школах області створено 370 факультативних груп, де учні 9—10 класів опановують виробничі професії¹⁰. На Новокраматорському заводі ім. В. І. Леніна (Донецька область) створені навчальні майстерні для проходження школярами виробничої практики. Теоретичні та практичні заняття тут проводять інженерно-технічні працівники підприємства.

У 1984 р. на підприємствах республіки вже діяло більш як 700 навчальних цехів і діляниць. Того ж року під час літніх канікул майже 1,2 млн. учнів було залучено до виробничої праці¹¹.

Важливим напрямом діяльності робітничих колективів республіки в досліджуваній сфері стала їх участь у профорієнтаційній роботі серед школярів, зокрема у спрямуванні їх на вибір робітничих спеціальностей. Правильний підхід до цієї справи випускників, що приходять на підприємства, має для останніх насамперед економічне зна-

⁸ Правда, 1975, 9 февр.

⁹ Народное хозяйство Украинской ССР в 1983 году: Стат. ежегодник.— Киев, 1984, с. 259.

¹⁰ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 2, оп. 146, спр. 39, арк. 87; ф. 69, оп. 42, спр. 149, арк. 107, 171.

¹¹ Коммунист Украины, 1984, № 6, с. 19.

чення, оскільки внаслідок помилкового вибору професії збільшується плінність кадрів серед молодих робітників. Наприклад, на Ждановському заводі «Азовсталь» плінність робітничих кадрів за роки дев'ятої п'ятирічки досягала 10,4%. При цьому 50—55% з тих, що звільнилися, становила молодь до 30 років¹². На підприємствах машинобудування Ворошиловградської області щороку звільнялося й приймалося від 10% до 30% працюючих, більшість з яких (65%) були робітники до 25 років¹³.

З метою поліпшення профорієнтації школярів при райкомах, міськкомках партії, виконкомках Рад народних депутатів створено спеціальні координаційні ради. Вони проводять значну роботу, зокрема організують виступи перед учнями спеціалістів підприємств, що шефствують над школами, консультації по вибору професії; спрямовують діяльність лекторіїв «Дороги, які ми обираємо», «У світі професій» та ін. Цінний досвід профорієнтаційної роботи і трудового виховання нагромаджено в київському об'єднанні «Арсенал» ім. В. І. Леніна. Ще в 1975 р. тут було створено лабораторію профорієнтації та соціологічних досліджень. Її працівники регулярно виступають у школах міста з лекціями, в яких всебічно висвітлюють відповідну тематику. В 1982 р. такими лекціями було охоплено більш як 7 тис. школярів¹⁴.

За участю робітничих колективів у республіці створюються кабінети профорієнтації. Чимало їх діє на металургійних підприємствах. Стенди та інші матеріали всебічно знайомлять школярів з різними професіями, поширеними у галузі — горнового, сталевара, вальцювальника, коваля та іншими, а також із зразками різноманітних виробів, сировини тощо.

Пошуки раціональних форм з'єднання навчального процесу з продуктивною працею старшокласників привели в дев'ятій п'ятирічці до створення міжшкільних навчально-виробничих комбінатів. Ініціаторами цієї справи виступили на Україні Донецька та Кіровоградська області¹⁵. Активну участь в обладнанні таких комбінатів брали робітничі колективи. Так, до створення Свердловського міжшкільного комбінату Ворошиловградської області було залучено 32 підприємства міста¹⁶. Кожний цех навчально-виробничих комбінатів являв собою підрозділ певного базового підприємства, що забезпечувало його як необхідним обладнанням, так і майстрами виробничого навчання з числа висококваліфікованих робітників. Кількість таких комбінатів рік у рік зростала. Якщо в 1977 р. їх на Україні налічувалося лише 95, то в 1984 р.— більш як 500¹⁷. Вони активно сприяють трудовому загартуванню молоді, орієнтації школярів на робітничі професії. У 1983/84 навчальному році 30,5% старшокласників республіки проходили трудове навчання безпосередньо на промислових підприємствах¹⁸.

Важливу роль у підвищенні загальноосвітнього рівня робітників відіграє й вечірня школа. Протягом 70-х років контингент учнів вечірніх (змінних) та заочних шкіл значно розширився. Якщо в 1970/71 навчальному році він становив 849 тис. чол., то в 1981/82 — 936 тис.¹⁹ Зміцніла матеріальна база цих шкіл, поліпшився якісний склад учителів, більш досконаліми стали форми і зміст навчально-виховного процесу.

¹² Парт. арх. Донец. обкому Компартії України, ф. 326, оп. 100, спр. 440, арк. 87.

¹³ Парт. арх. Ін-ту історії партії (далі ПА ІІП) при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 791, арк. 20.

¹⁴ Арсеналець, 1983, 11 жовт.

¹⁵ История рабочих Донбасса. Киев, 1981, т. 2, с. 362.

¹⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 803, арк. 64.

¹⁷ Правда України, 1984, 31 авг.

¹⁸ Народное хозяйство Украинской ССР в 1983 году, с. 320.

¹⁹ Там же, с. 321.

Виробничі колективи Української РСР розгорнули активну роботу, спрямовану на поліпшення режиму роботи вечірніх та заочних шкіл, наближення їх до підприємств. Уже на початку 70-х років заочною формою навчання було охоплено 46,3% всіх тих, хто здобував середню освіту без відриву від виробництва²⁰.

На початку 80-х років кількість учнів вечірніх і заочних шкіл дещо скоротилася²¹. Це було пов'язане з демографічною ситуацією, а також здійсненням загальної середньої освіти молоді у денних школах та ПТУ. Однак вечірня школа, як відзначалося в Основних напрямках реформи загальноосвітньої та професійної школи, продовжує залишатися важливим каналом підвищення загальноосвітнього рівня трудящих²².

Багатогранна діяльність трудових робітничих колективів республіки по вдосконаленню денного, вечірнього і заочного навчання дає свої позитивні результати. Якщо в 1970 р. вечірню середню школу закінчили 165 тис. чол., то в 1983 р.— 277 тис. чол.²³ Загалом же з 1970 р. по 1983 р. у вечірніх і заочних школах здобули середню освіту 3 млн. 186 тис. трудящих УРСР²⁴. Зріс загальноосвітній рівень населення республіки, зайнятого в народному господарстві. На кінець десятої п'ятирічки три чверті робітничого класу республіки становили люди з середньою (повною й неповною) та вищою освітою²⁵.

Значну увагу приділяють трудові колективи промислових підприємств республіки одному з найперспективніших шляхів підготовки висококваліфікованих кадрів — системі професійно-технічної освіти. Зміцнюється її матеріальна база, збільшується кількість училищ. Якщо в 1970 р. їх в УРСР налічувалося 892, то в 1983 р.— вже 1116²⁶. В республіці почали створюватися великі навчальні комплекси на 2—3 тис. учнів. Значний досвід у цій справі було нагромаджено на Харківщині. Він дістав високу оцінку широкої громадськості.

Поліпшувався якісний склад викладачів і майстрів виробничого навчання ПТУ. Наприкінці 70-х — на початку 80-х років на Україні підготовкою кваліфікованих робітників було зайнято майже 60 тис. інженерно-педагогічних працівників навчальних закладів системи профтехосвіти. Серед них — 20 Героїв Радянського Союзу і Героїв Соціалістичної Праці, 237 заслужених працівників профтехосвіти і заслужених учителів УРСР, більш як 13 тис. осіб удостоєних звання «Відмінник профтехосвіти СРСР»²⁷. У 1980 р. 91% інженерно-педагогічних працівників профтехосвіти України мав вищу, незакінчену вищу або середню спеціальну освіту. Кожний четвертий працівник системи профтехосвіти був членом КПРС²⁸.

Багато викладачів і майстрів виробничого навчання прийшли на роботу в ПТУ за направленнями трудових колективів. Тільки в 1983—1984 рр. в систему профтехосвіти республіки перейшло 1430 передовиків виробництва²⁹.

Постійно вдосконалюється методична й навчально-виховна робота в ПТУ. Робітничі колективи разом з педколективами підшефних училищ активно розвивають такі форми співробітництва, як змагання між ПТУ та базовими підприємствами, наставництво, проведення

²⁰ Веч. сред. шк., 1970, № 2, с. 66.

²¹ Народное хозяйство Украинской ССР в 1983 году, с. 321.

²² Правда, 1984, 14 апр.

²³ Народное хозяйство Украинской ССР в 1983 году, с. 321.

²⁴ Див.: Там же (підрахунки авторів).

²⁵ Щербіцкий В. В. Научно-технический прогресс — забота партийная: Из опыта работы парт. организаций Украины по осуществл. решений XXVI съезда КПСС об ускор. науч.-технич. прогресса.— К., 1983, с. 394.

²⁶ Народное хозяйство Украинской ССР в 1983 году, с. 240.

²⁷ Рад. Україна, 1980, 11 лип.

²⁸ Там же.

²⁹ Правда Украины, 1984, 11 сент.

спільних партійних і комсомольських зборів, свята праці, дні молодого робітника, укладення договорів робітничої дружби та ін. Такі договори були, зокрема, укладені між учнями ряду ПТУ м. Горлівки та трудовими колективами базових підприємств³⁰.

У 80-і роки профтехучилища готували фахівців для всіх основних галузей виробництва. Вони перетворилися на важливе джерело одержання середньої освіти. На початок 80-х років у республіці було практично завершено перетворення училищ на середні професійно-технічні й технічні заклади на базі підприємств чорної металургії, вугільної, хімічної, нафтопереробної, нафтохімічної і радіоелектронної промисловості. Якщо в 1970 р. середні профтехучилища закінчили 4 тис. чол., то в 1983 р.— 112 тис.³¹

У 70—80-х роках значно зросла кількість середніх профтехучилищ (у 1984 р. їх на Україні налічувалося 1037 проти 119 в 1970 р.)³². Наприкінці одинадцятої п'ятирічки в середніх ПТУ республіки молодь опановує 650 професій і спеціальностей, в тому числі найсучасніших, народжених бурхливим розвитком науково-технічного прогресу³³. Невпинно збільшується в республіці і загальна кількість випускників профтехучилищ — висококваліфікованих робітників. У 1983 р. вона досягла 403,1 тис. чол., проти 270,7 тис. чол. у 1970 р.³⁴

Швидкий розвиток профтехосвіти значною мірою став можливий завдяки розширенню зв'язків ПТУ з виробничими колективами, які подають допомогу у зміцненні матеріальної й навчальної бази училищ, у виконанні плану набору учнів, проведенні профорієнтаційної роботи серед старшокласників, організації виробничої практики і розподілі випускників училищ, у проведенні масових заходів по комуністичному вихованню учнів, поповненні кадрів майстрів виробничого навчання за рахунок кращих виробничників тощо.

Незважаючи на певні успіхи, досягнуті загальноосвітньою і професійною школою у підготовці резерву робітничого класу в роки одинадцятої п'ятирічки, перед нею стоїть ще чимало проблем. Найважливіша з них полягає в необхідності вдосконалення всього процесу трудового виховання і виробничої підготовки старшокласників. Конкретні шляхи розв'язання цих проблем, дальшого з'єднання школи з виробництвом визначені в Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи, постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення трудового виховання, навчання, професійної орієнтації школярів і організацію їх суспільно корисної, продуктивної праці» (травень 1984 р.)³⁵, інших документах партії та Радянського уряду.

В 70—80-і роки партійні, радянські та профспілкові органи вжили ряд важливих заходів, спрямованих на докорінне поліпшення підготовки робітничих кадрів та підвищення їх кваліфікації безпосередньо на виробництві. Вже на початку десятої п'ятирічки на багатьох підприємствах республіки було розроблено й прийнято відповідні плани, якими передбачався розвиток індивідуального та бригадного навчання, шкіл і курсів з відривом та без відриву від виробництва. Найпоширенішою формою підготовки робітників на підприємствах було індивідуальне навчання. В Донецькій області, наприклад, у 70-і роки за її допомогою навчено 38,9% промислових робітників, у Львівській — 64%³⁶. Ця форма давала можливість готувати кадри певних професій

³⁰ Парт. арх. Донец. обкому Компартії України, ф. 326, оп. 100, спр. 673, арк. 8.

³¹ Народное хозяйство Украинской ССР в 1983 году, с. 315.

³² Там же, с. 240; Правда Украины, 1984, 11 сент.

³³ Правда Украины, 1984, 11 сент.

³⁴ Народное хозяйство Украинской ССР в 1983 году, с. 240.

³⁵ Рад. Україна, 1984, 4 трав.

³⁶ Щербинский В. В. Научно-технический прогресс — забота партийная, с. 361; Телишевский Т. Д., Чашухин А. В. Высвобождение рабочей силы и подготовка кадров в промышленности.— Львов, 1984, с. 67.

з урахуванням потреб окремого підприємства та рівня знань і трудових навичок тих, що навчалися. Однак робітник набував у цьому випадку лише вузької спеціальності, що згодом негативно позначалося на можливостях технічного переозброєння підприємства.

Щоб подолати недоліки індивідуальної форми навчання, було зроблено спроби запровадити для учнів однієї або кількох споріднених професій спеціальні теоретичні заняття (у навчальній групі або ж у вигляді індивідуальних консультацій). Так, у київському об'єднанні «Арсенал» ім. В. І. Леніна для проведення цієї роботи на допомогу відділу виробничо-технічного навчання була створена група ветеранів праці. За кожним з них закріплювалися учні відповідних цехів, дільниць, над якими вони здійснювали шефство, зокрема знайомили з найнеобхіднішими теоретичними відомостями³⁷.

Важливе місце у підготовці робітничих кадрів належить бригадній формі навчання. Так, у 1980 р. на підприємствах промисловості будівельних матеріалів УРСР цим шляхом було підготовлено 45% робітників, а в лісовій і деревообробній — більш як 30%³⁸.

Навчання робітників складних спеціальностей здійснювалося у школах і на курсах з відривом і без відриву від виробництва. Ця форма практикується в основному в тих випадках, коли необхідно підготувати значну кількість робітників для розширення виробництва або для нового підприємства. Вона поширена у вугільній та будівельній галузях промисловості, на транспорті, в торгівлі та громадському харчуванні. У цілому ж така форма навчання використовується недостатньо, оскільки на підприємствах республіки не завжди є необхідна навчальна база.

Кількість підготовлених на виробництві робітників у досліджуваній період постійно зростала. Якщо в 1970 р. вона становила 1228 тис. чол., то в 1983 р. — 1268 тис. чол.³⁹ Особливо широкого розмаху набрало в цей час поглиблення робітниками своїх навичок і знань з обраної професії. Так, у 1970 р. на Україні підвищили кваліфікацію 1446 тис. робітників, а в 1983 р. — вже 5046 тис.⁴⁰ Практично всі робітники були охоплені тією чи іншою формою професійного навчання. Найбільшого поширення набули школи по оволодінню передовими методами праці, а також різні курси — цільового призначення, виробничо-технічні, по опануванню інших та суміжних професій. Такі форми навчання допомогли багатьом робітникам добре освоїти сучасну техніку, методи праці кращих виробничників, систематично перевиконувати норми виробітку. У згаданих школах регулярно організовувалися практичні заняття, які проводили передовики і новатори виробництва, а також консультації інженерно-технічних працівників. Усе це сприяло підвищенню ефективності діяльності шкіл передового досвіду, про що свідчать, наприклад, результати їх роботи на ждановському заводі «Важмаш». Тут у 1975 р. завдяки впровадженню передового досвіду було одержано економічний ефект, що становив 1 млн. 637 тис. крб.⁴¹

Великого значення набули такі масові форми підвищення професійної майстерності, як школи комуністичної праці, професійні курси, виробничі й науково-технічна пропаганда, економічне навчання тощо. Цікавий досвід роботи шкіл комуністичної праці було нагороджено на Дружківському машинобудівному заводі. Комплектування груп слухачів здійснювалося тут з урахуванням їх освітнього рівня та спеціальності. Очолювали ці групи інструктори з числа досвідчених робітників. За рекомендаціями заводської методичної ради слу-

³⁷ Телішевський Т. Д., Чешухин А. В. Указ. соч., с. 73.

³⁸ Там же, с. 68.

³⁹ Народное хозяйство Украинской ССР в 1983 году, с. 243.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Об'єдн. арх. Донец. облпрофради, ф. 27, оп. 1, спр. 420, арк. 1.

хачі вивчали передові прийоми і методи праці. При цьому їх теоретичне обґрунтування давали пропагандисти (як правило, дипломовані спеціалісти), а практичну частину безпосередньо на робочому місці показував сам передовик виробництва, чий досвід вивчався. Разом із слухачами шкіл комуністичної праці ці заняття відвідували й інші робітники, насамперед молоді, для яких вони ставали справжньою школою майстерності.

Велику роль у підготовці кадрів відіграють наставники — досвідчені робітники, що мають великий досвід роботи, високий рівень професійної майстерності. На початок 80-х років до роботи з молоддю в республіці було залучено 170 тис. наставників, у тому числі більш як 1300 Героїв Соціалістичної Праці, 313 Героїв Радянського Союзу. Майже половину з них становили комуністи⁴².

Прискорення темпів розвитку соціалістичного виробництва, його інтенсифікація висувають перед трудовими колективами нові завдання. «Особливої актуальності, — наголошувалося в доповіді товариша М. С. Горбачова на нараді в ЦК КПРС з питань прискорення науково-технічного прогресу, — набуває систематична робота по підготовці й перепідготовці кадрів, насамперед з нових спеціальностей, народжуваних технічним прогресом»⁴³. Розглядаючи роботу по вдосконаленню професійної підготовки робітників, яка проводилася в 70 — на початку 80-х років, у світлі цих вимог, слід зазначити, що досягнуте завдяки їй загальне зростання культурно-технічного рівня робітничого класу України мало важливе значення не лише для розв'язання сучасних проблем виробництва, а й для прискорення соціально-економічного розвитку республіки.

Велику роль у підвищенні культурно-технічного рівня робітників відіграє система економічної і політичної освіти. Вона спрямована насамперед на те, щоб навчати людей, як того вимагає партія. За останні роки поліпшилася якість проведення занять, досконалішими стали їх форми й методи. Кількість слухачів системи політичної та економічної освіти збільшилася в УРСР з 2 млн. 700 тис. у 1970/71 навчальному році до 12 млн. у 1984/85 навчальному році⁴⁴. Чисельність молодих виробничників у мережі комсомольської політосвіти республіки зростає з 1,5 млн. чол. на початку 70-х років до 1,8 млн. чол. на початку 80-х років⁴⁵.

У республіці проводяться громадсько-політичні атестації пропагандистів, збільшилася кількість заходів, спрямованих на підвищення їх майстерності (науково-практичних, теоретичних і методичних конференцій тощо). На початок 80-х років якісний склад пропагандистів поліпшився, а їх кількість досягла 511 тис.⁴⁶

З 70-х років було запроваджено перспективне планування економічного навчання робітників у тісному зв'язку з планами соціального розвитку підприємств на п'ятирічку. Позитивний досвід такої роботи було нагромаджено на підприємствах Дніпропетровська, Донецька, Києва, Харкова та інших міст республіки⁴⁷.

Однак в цей час у системі політичної освіти трудящих УРСР були й недоліки. На окремих підприємствах теоретичний рівень занять залишався низьким, кардинальні проблеми політики КПРС розглядалися поверхово, без глибокого їх аналізу. В ряді шкіл і семінарів недостатньо використовувалися активні форми проведення занять, а ви-

⁴² Пилипенко Н. Н. Формирование квалифицированных рабочих кадров. — М., 1982, с. 163.

⁴³ Рад. Україна, 1985, 12 черв.

⁴⁴ Правда Украины, 1971, 1 окт.; 1984, 30 сент.

⁴⁵ ЛКСМ Украины в цифрах и фактах: Справочник. — К., 1978, с. 63; Коммунист Украины, 1981, № 5, с. 17.

⁴⁶ Коммунист Украины, 1981, № 2, с. 69.

⁴⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 632, арк. 77.

клад матеріалу пропагандистами грішив зайвою декларативністю. Не скрізь було належним навчально-методичне забезпечення шкіл і семінарів, інформування їх керівників.

Недоліки в економічному навчанні були пов'язані насамперед з комплексуванням шкіл і семінарів. Слухачі для них не завжди добиралися за виробничим принципом. Траплялися випадки, коли до складу однієї ланки (школи, семінару) входили люди, які були різними за професією, мали неоднаковий освітній рівень, що значно ускладнювало роботу. Істотним упущенням було й те, що в деяких з цих шкіл і семінарів теоретичний матеріал вивчався у відриві від практики. Однак, незважаючи на ці та інші недоліки й упущення, система політичного й економічного навчання займала належне місце в розв'язанні досліджуваної проблеми.

У 70—80-і роки трудові колективи промислових підприємств розгорнули активну роботу щодо підвищення культурного рівня робітників. У цей час значно зміцніла матеріальна база культосвітніх установ. З 1970 по 1983 р. в республіці було введено в дію 2757 клубів і будинків культури на 942 тис. місць. Кількість театрів тут збільшилася за цей час з 66 до 89, музеїв — з 147 до 173, а відвідувань останніх — з 16,3 млн. чол. за рік до 33 млн. чол.⁴⁸ Поліпшилося бібліотечне обслуговування населення. Фонд бібліотек республіки зріс за цей період з 292,3 млн. книжок і журналів до 403,5 млн.⁴⁹

Культурно-освітні установи активно пропагували серед робітників рішення партії і уряду, розвивали творчі здібності трудящих, залучаючи їх до різних гуртків художньої самодіяльності, проводили громадсько-політичні читання, зустрічі з цікавими людьми, свята і фестивалі самодіяльного мистецтва тощо. Все це сприяло підвищенню трудової активності робітничого класу, виконанню планів і соціалістичних зобов'язань.

Значну роль у комуністичному вихованні робітників відіграють народні університети, лекційна пропаганда, радіо, телебачення, преса. На заводах і фабриках створюються ради громадськості і комісії для організації культурно-масової роботи. Кращі представники трудових колективів працюють у громадських приймальнях редакцій газет і журналів, беруть участь у підготовці радіо- й телепередач на виробничу тематику. Безпосередньо на багатьох підприємствах створюються постійно діючі лекторії, народні університети, музеї на громадських засадах, різні творчі об'єднання. Спільна діяльність трудових колективів та культосвітніх установ республіки стала важливим фактором підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу в 70—80-і роки.

Проведений аналіз показує, що в роки десятої і одинадцятої п'ятирічок культурно-освітній рівень робітничого класу Української РСР значно зріс. Велику роль у цьому відіграли трудові робітничі колективи, що знайшло свій вияв у зміцненні їх зв'язків із загальноосвітньою та професійною школою, у дальшому вдосконаленні на підприємствах системи підготовки й підвищення кваліфікації робітничих кадрів відповідно до існуючих потреб, у діяльності парторганізацій підприємств по залученню робітників до масового політичного та економічного навчання, у розширенні впливу на членів трудових колективів культурно-освітньої роботи і наближенні її до виробничих завдань. Виробничі колективи республіки поступово перетворювалися на свого роду центри освіти і культури. Широке охоплення робітників усіма формами навчання й культурно-освітньої роботи стало важливою складовою частиною комплексних планів економічного й соціального розвитку підприємств.

⁴⁸ Народное хозяйство Украинской ССР в 1983 году, с. 261, 343.

⁴⁹ Там же, с. 337.

Активна діяльність трудових колективів, спрямована на забезпечення культурно-технічного зростання робітників, створила умови для дальшого вдосконалення соціалістичного суспільства в нашій країні. «Радянський Союз,— підкреслювалося на квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС,— нині має могутню, всебічно розвинуту економіку, кваліфіковані кадри робітників, спеціалістів, учених. По багатьох напрямках розвитку виробництва, науки і техніки ми міцно займаємо провідні позиції у світі»⁵⁰.

Підвищення культурно-технічного рівня робітників дає можливість швидко впроваджувати досягнення науково-технічного прогресу у виробництво, забезпечувати його інтенсифікацію, високі темпи розвитку, створює умови для посилення трудової і політичної активності робітничого класу, зміцнення його провідної ролі у комуністичному будівництві, вдосконалення соціальної структури радянського суспільства.

А. В. Лихолат, Н. Н. Гупан

ВОЗРАСТАНИЕ КУЛЬТУРНО-ТЕХНИЧЕСКОГО УРОВНЯ
РАБОЧЕГО КЛАССА УКРАИНЫ — ВАЖНОЕ УСЛОВИЕ УСКОРЕНИЯ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

В статье на широкой документальной базе раскрывается многогранная деятельность партийных, советских и общественных организаций республики по повышению культурно-технического уровня рабочего класса — главной производительной силы советского общества.

⁵⁰ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 23 квітня 1985 року.— К., 1985, с. 7.

80-річчя першої російської революції

В. Г. САРБЕЙ (Київ)

МІСЦЕ РЕВОЛЮЦІЇ 1905—1907 рр. В ІСТОРІЇ ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКОГО РЕВОЛЮЦІЙНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

80 років відділяли перший збройний виступ проти царизму, організований купкою дворянських революціонерів у 1825 р., від масових збройних повстань, що знаменували собою кульмінаційний момент революції 1905—1907 рр. у Росії. Однак це були ланки єдиного, цілісного історичного процесу, в якому В. І. Ленін першим визначив три принципово відмінні етапи (періоди), для кожного з яких насамперед характерна першорядна роль певних класів. Водночас Володимир Ілліч підкреслив, що на перших двох етапах загальноросійського визвольного руху революціонери не могли підняти широкі народні маси на активні свідомі дії проти самодержавства, і лише революція 1905—1907 рр. стала справді народною, оскільки в ній взяла участь абсолютна більшість експлуатованого населення царської Росії.

На жаль, місце революції 1905—1907 рр. у ленінській концепції розвитку загальноросійського визвольного руху ще не стало предметом спеціального дослідження, хоча самій концепції присвячено ряд

наукових розвідок¹. У даній статті робиться спроба узагальнити методологічні положення ленінського вчення про загальноросійський визвольний рух крізь призму методологічних оцінок В. І. Леніним першої російської революції.

Періодизація загальноросійського визвольного руху викладається у працях В. І. Леніна в найтіснішому, органічному зв'язку з історією революції 1905—1907 рр. Наприклад, у доповіді про першу російську революцію, де названо найважливіші події 1905—1907 рр., показано конкретні прояви революційної творчості широких народних мас, розкрито особливості робітничого, селянського і національного рухів, викрито антинародну політику царизму та експлуаторських класів, у тому числі контрреволюційної буржуазії, підкреслено великі заслуги пролетаріату, який у ході революційної боротьби в 1905 р. залучив до визвольного руху «більшість експлуатованих», В. І. Ленін згадав і два попередні покоління російських революціонерів: дворян-декабристів, які першими піднялися на боротьбу проти царизму, та «інтелігентів середнього стану», які їх змінили і виявили «...величезну самопожертву і своїм героїчним терористичним методом боротьби викликали подив усього світу»². Пов'язуючи історію визвольного руху в Росії з історією першої російської революції, Володимир Ілліч дійшов висновку, що жертви на цьому шляху були марними: «...вони сприяли — прямо чи посередньо — дальшому революційному вихованню...» «величезних народних мас», які пробудилися «...до політичної свідомості і до революційної боротьби...» 1905 р.³

До речі, як певна знаменна віха в історії загальноросійського визвольного руху революція 1905—1907 рр. розглядається і в тих ленінських творах, де спеціально висвітлюється питання про його періодизацію, хоча вони й написані через 5—7 років після поразки революції. Зокрема, в статті «З минулого робітничої преси в Росії» (1914 р.), де найбільш чітко визначені хронологічні рамки і класова сутність кожного з трьох періодів загальноросійського визвольного руху: «...1) період дворянський, приблизно з 1825 по 1861 рік; 2) різночинський або буржуазно-демократичний, приблизно з 1861 по 1895 рік; 3) пролетарський, з 1895...»⁴, В. І. Ленін згадав і роки революції 1905—1907 рр. як період першого масового руху, коли «...робітничі маси йшли з більшовиками...»⁵.

Стаття «Роль станів і класів у визвольному русі» (1913 р.), в якій на основі статистичних даних «про державні злочини в Росії» в різні епохи від 1827 до 1908 рр. показано, «...як швидко демократизувався визвольний рух у XIX столітті і як різко мінявся класовий склад його»⁶, також закінчується роками першої російської революції, коли «прокинулися маси» і особливо зросла у визвольному русі «роль міських робітників».

Нарешті, процитуємо відоме ленінське висловлювання з статті «Пам'яті Герцена» (1912 р.) про три покоління революціонерів, які діяли «в російській революції» (даний термін В. І. Ленін вживав як

¹ Ястребов Ф. О. В. І. Ленін про етапи визвольного руху в Росії.— Укр. іст. журн., 1958, № 2, с. 71—81; Ковальченко І. Д. В. І. Ленін об етапах революційного руху в Росії.— Вопр. історії, 1960, № 4, с. 59—76; Нечкіна М. В. В. І. Ленін як історик революційного руху в Росії.— Укр. іст. журн., 1965, № 8, с. 10—21; Нечкіна М. В. Ленінська концепція історії революційного руху в Росії.— Коммунист, 1970, № 7, с. 58—66; Іонова Г. І. Ленінська періодизація революційного руху в Росії.— Преподавание історії в школі, 1969, № 4, с. 15—24; та ін.

² Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року.— Повне зібр. творів, т. 30, с. 298.

³ Див.: там же, с. 293, 298.

⁴ Там же, т. 25, с. 90.

⁵ Див.: там же, с. 97.

⁶ Там же, т. 23, с. 382.

синонім іншого терміна — «визвольний рух в Росії»): «Спочатку — дворяни і поміщики, декабристи і Герцен. Вузьке коло цих революціонерів. Страшенно далекі вони від народу. Але їхня справа не загинула. Декабристи розбудили Герцена. Герцен розгорнув революційну агітацію.

Її підхопили, розширили, зміцнили, загартували революціонери-різничинці, починаючи з Чернишевського і кінчаючи героями «Народної волі». Ширше стало коло борців, ближчий їхній зв'язок з народом. «Молоді штурмани майбутньої бурі» — називав їх Герцен. Але це не була ще сама буря.

Буря, це — рух самих мас. Пролетаріат, єдиний до кінця революційний клас, піднявся на чолі їх і вперше підняв на відкриту революційну боротьбу мільйони селян. Перший натиск бурі був у 1905 році. Наступний починає зростати на наших очах»⁷.

Як бачимо, етапи визвольного руху у нашій країні В. І. Ленін знову міцно пов'язував з першою російською революцією, яка вперше підняла на активну визвольну боротьбу широкі народні маси, керовані єдиним до кінця революційним класом — пролетаріатом.

Володимир Ілліч точно визначив місце революції 1905—1907 рр. у вітчизняній історії як з погляду на перспективу історичного розвитку (це пізніше знайшло відображення в образному формулюванні: перша російська революція — «генеральна репетиція» Великого Жовтня⁸), так і в світлі історичного минулого, традицій двох попередніх поколінь революційних борців.

Повністю здійснилося передбачення, висловлене поетом-декабристом О. Одоевським: «Из искры возгорится пламя». Революційні соціал-демократи — ленінці, які очолили пролетарські маси і з кінця XIX ст. стали активними учасниками загальноросійського визвольного руху, відкрито проголосили себе продовжувачами революційної справи попередніх поколінь. Це знайшло відображення як у назві першої загальноросійської марксистської газети «Искра», так і в її постійному епіграфі «Из искры возгорится пламя. Ответ декабристов Пушкину». З робітничих кореспонденцій, опублікованих в «Искре», відомо, що глибокий зміст її епіграфа був усвідомлений багатьма читачами — вихідцями з пролетарського середовища. Ось висловлювання автора одного з таких листів: «Звичайно, я простий робітник і зовсім уже не такий розвинений, але я дуже відчуваю, де правда, знаю, що потрібно робітникам. Робітничий народ тепер легко може загорітися, уже все тліє унизу, потрібна лише іскра і буде пожежа. Ох, як це вірно сказано, що з іскри запалає полум'я!»⁹. Згодом газета іскрівського напрямку «Киевский социал-демократический листок» у статті «Пам'яті декабристів» так прокоментувала епіграф ленінської «Искры»: «Можливо, ці слова є пророчими. Кинута декабристами іскра розгорілася. І, можливо, не дуже далекий той день, коли народ скує мечі з кайданів і грізно рушить на ворога»¹⁰.

До речі, саме на відзив київських соціал-демократів, сформульований у словах «Відчувається, що ми напередодні барикад...», посилався В. І. Ленін у написаній на початку 1905 р. статті «Перші уроки»¹¹, де докладно, рік за роком, аналізував розвиток класової боротьби пролетаріату напередодні першої російської революції. А про те, що пролетаріат і його партія є прямими спадкоємцями і продовжувачами революційних традицій, які формувалися протягом усієї історії визвольного руху в нашій країні, В. І. Ленін писав ще раніше. Зокрема, у програмних документах, написаних від імені редакції «Искры» ще

⁷ Ленін В. І. Пам'яті Герцена.— Там же, т. 21, с. 249.

⁸ Див.: Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівізми» у комунізмі.— Там же, т. 41, с. 9.

⁹ Искра, 1901, № 7, авт.

¹⁰ Киевский социал-демократический листок, 1902, № 3, 14 дек.

¹¹ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 9, с. 239.

до її виходу у світ, він категорично заявляв, що «...російська соціал-демократія покликана стати передовим борцем російської демократії, покликана здійснити ту мету, яку ставить перед нею весь суспільний розвиток Росії і яку заповідали їй славні діячі російського революційного руху»¹². І далі: організований у «...спрямовану проти абсолютизму революційну партію, нерозривно зв'язану з робітничим рухом, ...пролетаріат, цей найреволюційніший клас сучасної Росії, спроможний буде виконати історичне завдання, яке на нього покладається: об'єднати під своїм прапором усі демократичні елементи країни і завершити вперту боротьбу цілого ряду загиблих поколінь остаточним торжеством над ненависним режимом»¹³.

Нагадаємо також, що в основоположному творі наукового соціалізму — праці «Що робити?» (1902 р.) її автор до попередників російської соціал-демократії відніс О. І. Герцена, В. Г. Белінського, М. Г. Чернишевського і «блискучу плеяду революціонерів 70-х років»¹⁴. На сторінках цієї ж книги В. І. Ленін з глибокою повагою писав про революціонерів — «корифеїв, які були в 70-х роках». Серед них він називав А. І. Желябова — одного з найвидатніших діячів революційного народництва і висловлював побажання, щоб у партії російського пролетаріату «...скоро піднялися і висунулися б з наших революціонерів соціал-демократичні Желябови»¹⁵. Висхідна тенденція у розвитку загальноросійського визвольного руху від повстання декабристів до революції 1905—1907 рр. ясно простежується за його ленінським періодизацією на основі визначень: по-перше, провідних класів та їх революційних організацій, які змінюють одні одних на різних етапах цього руху, по-друге, міри участі широких народних мас у боротьбі проти гнобительського політичного і соціально-економічного ладу. Керуючись встановленими В. І. Леніном етапами, періодами, історію визвольного руху в нашій країні можна характеризувати за такими її найголовнішими критеріями: а) революційного керівництва; б) участі мас; в) територіального охоплення. Отже, спочатку керуючись першим з вищезначених критеріїв, розглянемо поетапно історію визвольного руху Росії та місце у ньому революції 1905—1907 рр.

Перший етап. «Протестує мізерна меншість дворян...»¹⁶ Радянські дослідники підрахували, що лише близько 600 представників дворянського стану, привілейованого класу поміщиків піднялися на революційну боротьбу проти царизму. До моменту повстання у грудні 1825 р. оформилися дві великі організації дворянських революціонерів, які, хоча і підтримували контакти між собою, але були повністю самостійні у своїх діях. Таким чином, єдиного централізованого органу для керівництва визвольним рухом в усій країні дворянські революціонери не мали. «Тоді керівництво політичним рухом належало виключно офіцерам, і саме дворянським офіцерам...»¹⁷, — зазначав В. І. Ленін. Процитований висновок у «Доповіді про революцію 1905 року» порівнюється з періодом першої російської революції, коли «офіцери, — за словами В. І. Леніна, — за невеликими винятками, були... настроєні або буржуазно-ліберально, по-реформістському, або ж прямо контрреволюційно»¹⁸.

В боротьбі проти царизму учасники таємних революційних товариств, цілком ізольованих від широких народних мас, застосовували змовницьку тактику. «Вузьке коло цих революціонерів. Страшенно да-

¹² Ленін В. І. Проект заяви редакції «Искры» і «Зари». — Там же, т. 4, с. 315.

¹³ Ленін В. І. Заява редакції «Искры». — Там же, с. 343.

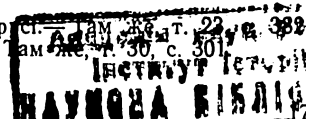
¹⁴ Див.: Ленін В. І. Що робити? Наболілі питання нашого руху. — Там же, т. 6, с. 24.

¹⁵ Див.: там же, с. 100, 161.

¹⁶ Ленін В. І. Роль станів і класів у визвольному русі. — Там же, т. 22, с. 382.

¹⁷ Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року. — Там же, т. 30, с. 301.

¹⁸ Там же.

лекі вони від народу»¹⁹,— писав Володимир Ілліч. Радянські історики бачать у цьому не вину, а біду декабристів, зумовлену нерозвинутістю класових відносин і класової боротьби в Росії в першій половині ХІХ ст. Однак декабристи виступили на революційну боротьбу в ім'я народу, хоча і без нього.

Другий етап. «Епоха різночинця»²⁰,— так коротко і багатозначно охарактеризував цей час в одній із своїх праць, присвячених періодизації історії загальноросійського визвольного руху, В. І. Ленін. А в іншій статті з цієї ж проблематики він обґрунтував зазначене вище визначення таким чином: «Падіння кріпосного права викликало появу різночинця, як головного, масового діяча і визвольного руху взагалі і демократичної, безцензурної преси зокрема»²¹. Коло керівників загальноросійського визвольного руху значно розширилося, охоплюючи вже багато тисяч його активних діячів. Нового, вищого рівня досягла діяльність революційних нелегальних товариств: «Землі і Волі», «Чорного переділу» і «Народної волі».

Протягом невеликого відрізка часу в Петербурзі діяв керівний орган революційних народників. Однак їх бойовий демократизм об'єктивно не узгоджувався з їх утопічною доктриною. Це завадило народникам повести за собою широкі маси, навіть селянство, яке вони помилково вважали основною опорою радикальних соціальних перетворень, що мали здійснюватися на базі сільської общини. Безперспективна у боротьбі з царським самодержавством народницька тактика індивідуального терору, а також ідейна еволюція в напрямі буржуазного лібералізму зрештою об'єктивно привели народництво як суспільно-політичну течію російського визвольного руху до краху.

Третій етап. Керівництво визвольним рухом у Росії переходить до соціал-демократії, яка перестала бути лише ідейною течією, а перетворилася в активну політичну силу, що спиралася на класову боротьбу пролетаріату. Великий Ленін від імені соціал-демократів заявив, що, за їх твердим переконанням, боротьбу за політичну свободу повинні вести не змовники, а революційна партія, що «...боротьба проти абсолютизму повинна полягати не у влаштуванні змов, а у вихованні, дисциплінуванні і організації пролетаріату, в політичній агітації серед робітників, яка плямувала б усякий прояв абсолютизму, прибавала б до ганебного стовпа всіх рицарів поліцейського уряду і змушувала б цей уряд до поступок»²².

Організаційно оформлена на ІІ з'їзді РСДРП (1903 р.) партія Леніна взяла на себе керівництво визвольним рухом у країні на його пролетарському етапі. Для її діяльності були характерні: глибока науковість політичної доктрини; здійснення практичних дій на основі обов'язкового врахування пізнаних об'єктивних закономірностей історичного процесу; тактика революційної боротьби, в якій активну участь беруть трудящі, однак гегемоном виступає пролетаріат; висування лозунгів, близьких і зрозумілих широким народним масам; активне використання усіх форм і засобів визвольної боротьби (страйків, політичних демонстрацій, масових збройних повстань тощо), народжених революційною творчістю робітничого класу і вперше найбільш активно і повно застосованих під час революції 1905—1907 рр.

Більшовицька партія стала живим втіленням керівної ролі, гегемонії пролетаріату у визвольному русі в Росії. В період революції 1905—1907 рр. вона виросла кількісно, зміцніла організаційно, розширила свій вплив у масах. Це був не тільки кількісний, а й якісний стрибок у її розвитку, здійснений після ІІ з'їзду РСДРП. Тому

¹⁹ Ленін В. І. Пам'яті Герцена.— Там же, т. 21, с. 249.

²⁰ Див.: Ленін В. І. Роль станів і класів у визвольному русі.— Там же, т. 23, с. 383.

²¹ Ленін В. І. З минулого робітничої преси в Росії.— Там же, т. 25, с. 91.

²² Ленін В. І. Завдання російських соціал-демократів.— Там же, т. 2, с. 439.

В. І. Ленін мав усі підстави заявити, що як могутня революційна партія мас вона була створена робітничим класом у 1905 р.²³ На жаль, досі радянські історики не виконали належну мірою поставлене В. І. Леніним завдання вивчити цей перехід (або стрибок.— В. С.), результати якого яскраво змальовані у ленінській «Доповіді про революцію 1905 року»: «Сотні революційних соціал-демократів «раптом» вирости в тисячі, тисячі стали вождями від двох до трьох мільйонів пролетарів. Пролетарська боротьба викликала велике заворушення, почасти і революційний рух, у глибинах п'ятдесяти — стомільйонної селянської маси, селянський рух знайшов відгук в армії і повів до солдатських повстань, до збройних сутичок однієї частини армії з другою. Таким чином колосальна країна з 130 мільйонами жителів вступила у революцію, таким чином дрімаюча Росія перетворилася в Росію революційного пролетаріату і революційного народу»²⁴.

Як поразки, так і перемоги на всіх етапах визвольного руху В. І. Ленін ставив у пряму залежність від того, яку участь у боротьбі беруть народні маси. Цей же фактор він враховував при розробці наукової періодизації розвитку революційного процесу у Росії. Отже, е всі підстави розглядати ленінську концепцію загальноросійського визвольного руху і за критерієм участі в ньому мас.

Перший етап. «Кріпосна Росія забита і нерухома»²⁵. «...Народ, який сотні років був у рабстві у поміщиків, неспроможний був піднятися на широку, відкриту, свідому боротьбу за свободу»²⁶. «Маса солдатів, що складалася тоді ще з кріпаків, трималась пасивно»²⁷. «...Революційний рух у Росії був тоді слабкий до мізерності, а революційного класу серед пригноблених мас зовсім ще не було»²⁸. У сукупності ці характеристики, взяті з різних ленінських творів, дають дуже виразну картину першого — дворянського — етапу визвольного руху в Росії. Народні маси у той період ще не були готові до революційної боротьби.

Другий етап починається з падіння кріпосного права, яке «...сколихнуло весь народ, розбудило його від вікового сну, навчило його самого шукати виходу, самого вести боротьбу за повну свободу»²⁹. То в одній, то в іншій місцевості спалахують стихійні «бунти» селян або робітників. Розвиваються та поступово набирають сили різні форми робітничого руху, який ще, однак, не відокремився від загальнодемократичного. «Поступово почали складатися об'єднання робітників для спільної боротьби з капіталістами і з урядом. Ведучи цю боротьбу, російський робітничий клас допомагав мільйонам селянства піднятися, випростатися, скинути з себе звички кріпосних рабів»³⁰.

На **третьому етапі** петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу» організував ряд страйків, в яких взяло участь кілька десятків тисяч чоловік (кількість для того часу величезна!). Вони відкрили, писав у розпал визвольної боротьби 1905—1907 рр. В. І. Ленін, «...еру робітничого руху, що неухильно підносився потім,— цього наймогутнішого фактора всієї нашої революції»³¹. Визначальною постаттю визвольного руху стає робітник.

Окремо слід відзначити ще одну дуже важливу рису розвитку революційності народних мас у процесі піднесення визвольного руху в

²³ Див.: Ленін В. І. Про національну гордість великоросів.— Там же, т. 26, с. 98.

²⁴ Там же, т. 30, с. 293.

²⁵ Ленін В. І. Роль станів і класів у визвольному русі.— Там же, т. 23, с. 382.

²⁶ Ленін В. І. П'ятдесятиріччя падіння кріпосного права.— Там же, т. 20, с. 133.

²⁷ Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року.— Там же, т. 30, с. 301.

²⁸ Ленін В. І. «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція.— Там же, т. 20, с. 162.

²⁹ Ленін В. І. П'ятдесятиріччя падіння кріпосного права.— Там же, с. 133—134.

³⁰ Там же, с. 134.

³¹ Ленін В. І. Передмова до збірника «За 12 років».— Там же, т. 16, с. 88.

нашій країні. Ця революційність зростала в міру зміцнення зв'язків революціонерів з народом. Діалектика взаємин мас і професіональних революціонерів знайшла відображення в такому узагальненні В. І. Леніна, вміщеному в його книзі «Що робити?»: «1) ...ні один революційний рух не може бути міцний без стійкої і зберігаючої наступництва організації керівників; 2) ...чим ширша стихійно втягувана в боротьбу маса, яка становить базис руху і бере участь в ньому, тим настійніша необхідність в такій організації і тим міцнішою повинна бути ця організація...»³² Успіх у революційній боротьбі досягається лише на основі взаємовпливу, взаєморозуміння революціонерів і народних мас, тобто тільки в тому разі, підкреслював В. І. Ленін, прямо посилаючись на історичний досвід попереднього покоління російських революціонерів-демократів, якщо їх гаряча проповідь, кипуча енергія зустрічала відгук у масах, підхоплювалась і підтримувалась ними³³.

Однак така взаємодія була дуже рідкісною до пролетарського періоду визвольної боротьби у Росії. З початком його вона стала повсякденною об'єктивною реальністю революційного процесу. Адже тільки керуючись теорією наукового соціалізму, можна донести до свідомості робітничих мас правду про причини їх соціальних бідувань. «...Марксизм,— читаємо у ленінському творі «Що робити?»,— дає... гігантський поштовх ініціативі й енергії соціал-демократа, відкриваючи йому найширші перспективи, віддаючи (коли можна так висловитися) в його розпорядження могутні сили мільйонів і мільйонів робітничого класу, що «стихійно» підіймається на боротьбу!»³⁴. До того ж і робітники, які брали активну участь у боротьбі, і їх соціал-демократичні (з 1903 р.— більшовицькі) керівники використовували революційний досвід двох попередніх поколінь учасників загально-російського визвольного руху.

У книзі «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» В. І. Ленін знову акцентував увагу на діалектиці взаємин народних мас і професіональних революціонерів, суворе дотримання якої гарантувало перемогу над залятим ворогом народу — царським самодержавством. Він, зокрема, писав: «Ніколи маса народу не здатна виступати таким активним творцем нових суспільних порядків, як під час революції. У такі часи народ здатний на чудеса, з точки зору вузької, міщанської мірки поступенівського прогресу. Але треба, щоб і керівники революційних партій ширше і сміливіше ставили свої завдання в такий час, щоб їх лозунги йшли завжди попереду революційної самодіяльності маси, будучи маяком для неї, показуючи в усій його величі і в усій його чарівності наш демократичний і соціалістичний ідеал, показуючи найближчий, найпряміший шлях до повної, безумовної, рішучої перемоги»³⁵. У період піднесення першої російської революції, говорячи від імені більшовицької партії, її вождь підкреслював, що вона «...всі надії покладає на масу, але на масу не залякану, не таку, що пасивно кориться, не таку, що покійно несе ярмо, а масу свідому, вимогливу, що веде боротьбу»³⁶, закликав орієнтуватися насамперед на революційний пролетаріат, правильно формулювати завдання його боротьби, тобто керувати робітничим класом, а не плентатись у хвості подій³⁷. Один з найважливіших уроків першої російської революції В. І. Ленін бачив у тому, що «...в революційну епоху... пролетаріат може розвинути енергію боротьби в сто раз більшу,

³² Там же, т. 6, с. 117.

³³ Див.: там же, с. 100.

³⁴ Там же, с. 45.

³⁵ Там же, т. 11, с. 96.

³⁶ Ленін В. І. Як ставляться до виборів у Думу партії буржуазні і партія робітничі? — Там же, т. 14, с. 213.

³⁷ Див.: Ленін В. І. Дві тактики соціал-демократії у демократичній революції. — Там же, т. 11, с. 4—6.

ніж у звичайній спокійний час. Це говорить про те, що людство аж до 1905 року не знало ще, яким великим, яким грандіозним може бути і буде напруження сил пролетаріату, коли справа йде про те, щоб боротися за справді великі цілі, боротися справді революційно!»³⁸

Якщо ж оцінювати перспективу розвитку визвольної боротьби після 1907 р., яка завершилася двома наступними революціями — Лютневою буржуазно-демократичною і Великою Жовтневою соціалістичною, то, безперечно, головною сутністю першої російської революції слід визнати її пролетарську спрямованість. (У зв'язку з цим нагадаємо геніальний висновок В. І. Леніна, зроблений ним у період першої російської революції у вигляді лозунгового афоризму: «Пролетаріат іде через буржуазну революцію до соціалізму»^{39–40}.) Така спрямованість повністю відповідала змісту третього етапу визвольного руху у Росії, коли найяскравіше виявилася керівна роль пролетаріату в загальноросійському революційному процесі.

Національно-визвольний рух у царській Росії, яку В. І. Ленін назвав «тюрмою народів», був невід'ємною складовою частиною загальноросійської визвольної боротьби. В міру залучення населення національних окраїн до цієї боротьби розширювалася і її «географія». Хоча на всіх трьох етапах вона виступала як загальноросійська, масштаби охоплення нею національних окраїн були різними на кожному з них. Неоднаковим був і підхід кожного з трьох поколінь революціонерів Росії до розв'язання національного питання. Однак оскільки загальноросійська визвольна боротьба, спрямована проти царизму — найлютішого ворога народів, сприяла їх визволенню, вони все більш активно її підтримували, виступаючи єдиним фронтом проти самодержавства. Керівна роль представників певних класів у визвольному русі на всіх трьох його етапах, природно, позначалася на цій його стороні. Спробуємо і під даним кутом зору визначити специфіку кожного з них, а також відповідний внесок першої російської революції в антисамодержавну, національно-визвольну боротьбу народів нашої країни.

Перший етап. Таємні декабристські товариства діяли в обох російських столицях: Москві і Петербурзі, у центрі України — на Київщині та Волині, у Молдавії, Білорусії, встановлювали революційні зв'язки з польськими демократами. Після поразки повстання декабристів у місцях свого заслання вони активно сприяли розвитку культури, зокрема освіти, визвольних устремлень народів Сибіру і Кавказу. Автори кожної з трьох найвідоміших декабристських конституційних програм пропонували свої шляхи розв'язання національного питання: за «Руською правдою» П. І. Пестеля — це надання всім народам Росії рівних політичних прав, але в рамках найсуворішого централізму; за «Конституцією» М. М. Муравйова — федеративне влаштування держави з певним урахуванням національних, історичних і географічних особливостей розвитку окремих її частин; за «Правилами об'єднаних слов'ян» повинна бути створена величезна федеративна республіка народів Східної і Південно-Східної Європи. Однак спільною характерною рисою всіх трьох згаданих проектів була їх дворянська обмеженість.

Другий етап. Успішні спроби створення різночинських за складом, революційно-демократичних за ідеологією єдиних централізованих революційних організацій (перша і друга «Земля і воля», «Народна воля»), які охопили своїм ідейним впливом та діяльністю фактично всю європейську частину нашої країни (тут проживала більшість населення Російської імперії, у тому числі росіяни, українці, білоруси,

³⁸ Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року.— Там же, т. 30, с. 295.
^{39–40} Ленін В. І. Обивательщина в революційному середовищі.— Там же, т. 14, с. 47.

молдавани, народи Поволжя і Кавказу). Налагодження контактів російських революціонерів з революційно-демократичними діячами і організаціями країн Східної Європи. Поширення революційно-демократичних ідей серед неруських народів через російську прогресивну періодичну пресу. Виникнення під могутнім впливом останньої революційно-демократичних течій у суспільно-політичній думці народів європейської і азійської частин Російської імперії. Видатні однодумці великих російських революційних демократів М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, О. І. Герцена та ін.—Т. Г. Шевченко, І. Я. Франко. Панас Мирний, П. А. Грабовський (Україна), Ф. К. Богушевич (Білорусія), Н. Кодряну (Молдавія), А. Церетелі, І. Чавчавадзе (Грузія), Г. Сундукян, А. Шірванзаде (Вірменія), А. Ф. Ахундов (Азербайджан), Ч. Валіханов (Казахстан). Проголошення у програмних документах загальноросійських революційно-демократичних організацій принципу широкого обласного самоуправління, вимоги права націй на самовизначення, положень про національно-автономне влаштування держави.

Таким чином, революціонери різночинського етапу робили спроби розв'язати на демократичній основі питання про взаємини місцевого самоуправління і центральної влади держави. Це «...дуже важливе принципіальне, програмне питання, мимо якого,— підкреслював В. І. Ленін,— ні один чесний демократ, не кажучи вже про соціаліста, не може пройти байдуже»⁴¹. Правда, послідовному розв'язанню цього питання навіть у теоретичному аспекті заважав утопічний світогляд революціонерів-демократів (особливо народницького спрямування), які вважали общину, «мир» основною ланкою майбутнього державного устрою. В ході практичної роботи, яку намагалися розгорнути серед пригноблених царизмом неруських народів діячі загальноросійського визвольного руху на другому його етапі, вони, за свідченнями активного учасника народницького руху В. К. Дебагорія-Мокрієвича, поклали великі надії на використання традицій козацької вольниці на Дніпрі та Волзі для революціонізування народних мас⁴².

В умовах капіталістичних відносин, які бурхливо розвивалися, ці визвольні традиції, властиві феодальній епосі, вже не могли відігравати якоїсь помітної революційно-творчої ролі, не могли справляти вирішальний вплив на соціальну свідомість і психологію широких мас трудящих і експлуатованих навіть тих народів і регіонів, де у минулому відбувалися козацько-селянські повстання. Адже і на другому етапі все більш помітною постаттю революційно-визвольного руху в нашій країні ставав робітник. Властивий його ідеології пролетарський інтернаціоналізм забезпечив гегемонію робітничого класу і у національно-визвольному русі народів Російської імперії, який був складовою частиною загальноросійського визвольного руху на його третьому, завершальному етапі — пролетарському. Розглянемо і цей етап за територіальним охопленням країни, ступенем втягнення народів, які її населяли, у загальноросійський визвольний рух, ставленням до їх історичних доль з боку революційної соціал-демократії — керівника багатонаціонального пролетаріату Росії, коли він висунувся на роль класу-гегемона цього багатоманітного руху.

Отже, знову йдеться про третій етап загальноросійської революційної боротьби, який розпочався у середині 90-х років XIX ст. і охопив революцію 1905—1907 рр. Знаменно, що у доповіді про цю революцію В. І. Ленін звернув особливу увагу на визвольний рух неруських народів царської Росії, які становили 57% її населення і зазнавали жорстокого національного гноблення, вказав на пряму залежність

⁴¹ Ленін В. І. Одне принципіальне питання («Забуті слова» демократизму).— Там же, т. 32, с. 213—214.

⁴² Дебагорія-Мокрієвич В. Воспоминання.— СПб., 1906, с. 128.

піднесення цього руху від успішної революційної боротьби пролетаріату⁴³. Останній «втїлив у собі чудові революційні традиції народу, став спадкоємцем і продовжувачем справи славної плеяди борців за щастя трудящих. З самого початку пролетаріат Росії виступив як клас-інтернаціоналіст...»⁴⁴ Наполегливо піклувався про зміцнення його інтернаціоналістської організаційної єдності великий Ленін, який з перших кроків своєї революційної діяльності враховував велике значення розв'язання національного питання у багатонаціональній Російській імперії, з глибокою повагою ставився до національної гордості людей праці і нещадно таврував підступні наміри глашатаїв експлуаторських класів, які всіляко намагалися розпалювати міжнародну ворожнечу.

У зв'язку з цим дослідникам пролетарського етапу загальноросійського визвольного руху слід було звернути увагу на недавно введені до наукового обігу архівний документ, оригінал якого належав перу В. І. Леніна і складений ним у період його агітаційно-пропагандистської діяльності серед робітників Петербурга у 1894—1895 рр. Маємо на увазі «запитальник», складений В. І. Леніном для одержання від робітників відомостей про умови їх праці і побуту, а також матеріальне становище. Серед ряду запитань є й такі: «Національність робітників (скільки кожної національності). Які відносини між ними. Відношення до російських майстрів і т. д. Чи помітна ворожнеча між різними національностями. Чим пояснюється. Приклади. Як розвинуті з інших національностей»⁴⁵.

Багатозначним виглядає і той факт, що у першому ж проекті програми соціал-демократичної партії Росії, який В. І. Ленін написав у тюрмі в 1895—1896 рр., серед інших демократичних вимог містився і пункт про рівноправність трудящих усіх національностей⁴⁶. У Програмі партії, прийнятій II з'їздом РСДРП, у розробці якої основну роль відіграв В. І. Ленін, положення про демократичне розв'язання національного питання були деталізовані більш ґрунтовно. В ній, зокрема, проголошувалися: повна рівноправність усіх громадян незалежно від раси і національності; право кожного громадянина здобувати освіту рідною мовою, користуватися рідною мовою в усіх місцевих громадських і державних установах; право на самовизначення для всіх націй, які входять до складу держави⁴⁷.

Партія революційної соціал-демократії утворилася в нашій країні «...як «російська» партія, тобто партія пролетаріату всіх національностей Росії»⁴⁸, на принципі демократичного централізму і, керуючись ним, згуртувала народи у боротьбі проти самодержавства. Відзначаючи авангардну роль багатонаціонального робітничого класу нашої країни у цій визвольній боротьбі, В. І. Ленін у розпал революції 1905—1907 рр. заявив із сторінок центрального друкованого органу партії більшовиків — газети «Пролетарий», що «...пролетаріат усіх народів Росії піднявся, як один, і захитав царський трон, від якого такі незліченні лиха перетерпіли всі народи і найбільше трудящі класи всіх народів»⁴⁹.

Рішуче засуджуючи буржуазно-націоналістичний напрям у національному русі, партія більшовиків водночас залучала на свою сторо-

⁴³ Див.: Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року.— Повне зібр. творів, т. 30, с. 305.

⁴⁴ Об идеологической работе КПСС: Сб. документов.— М., 1977, с. 10.

⁴⁵ Новый документ Владимира Ильича Ленина.— Коммунист, 1985, № 6, с. 4.

⁴⁶ Див.: Ленін В. І. Проект і пояснення програми соціал-демократичної партії.— Повне зібр. творів, т. 2, с. 83.

⁴⁷ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК К., 1978, т. 1, с. 62.

⁴⁸ Ленін В. І. Тези по національному питанню.— Повне зібр. творів, т. 23, с. 306.

⁴⁹ Ленін В. І. Перша перемога революції.— Там же, т. 12, с. 30.

ну послідовників революційно-демократичного напрямку у цьому ж русі. Така орієнтація цілком відповідала історичній ролі пролетаріату та його партії як прямих спадкоємців і продовжувачів кращих революційно-демократичних традицій визвольної боротьби на її попередньому етапі. Революція 1905—1907 рр. стала логічним завершенням проведеної революційною соціал-демократією величезної роботи по інтернаціональному вихованню пролетарських мас, закономірним результатом об'єктивного процесу розвитку визвольного руху, особливо протягом десятиліття з початку його пролетарського етапу.

В. І. Ленін з глибоким задоволенням і законною гордістю відзначав у період революції 1905—1907 рр., що піднесення визвольного руху під керівництвом багатонаціонального робітничого класу всієї країни охопило тоді «*всі народи* проклятої «імперії» Російської», і «пролетарі всіх народів цієї імперії гніту і насильства вишиковуються тепер в одну велику армію свободи і армію соціалізму»⁵⁰. Саме маючи на увазі цей аспект революції, Володимир Ілліч вживав поряд з терміном «русская» термін «российская»⁵¹. Останній, який найповніше відображав процес охоплення революційним рухом усіх народів нашої країни, нині став все більш загальноживаним при характеристиці революції 1905—1907 рр. Зокрема, у постанові ЦК КПРС «Про 80-річчя революції 1905—1907 років у Росії» зазначається: «В загальний потік демократичних сил вливався зростаючий національно-визвольний рух. Разом зі своїми російськими братами на боротьбу проти царизму піднялися робітники й селяни України, Білорусії, Прибалтики, Закавказзя, Середньої Азії та інших національних районів. Російський робітничий клас під керівництвом більшовиків високо підняв прапор пролетарського інтернаціоналізму, створюючи єдиний фронт боротьби трудящих усіх національностей проти соціального і національного гніту. «П'ятий рік,— підкреслював В. І. Ленін,— об'єднав робітників усіх націй Росії»⁵².

У світлі ленінської історичної концепції і неспростовного фактичного матеріалу, що міститься в численних працях радянських дослідників, присвячених подіям першої російської революції, науково неспроможними виглядають спроби сучасних зарубіжних фальсифікаторів довести відокремленість боротьби трудящих національних районів Росії від робітничого руху у центральних губерніях країни в 1905—1907 рр.⁵³ Проте радянським ученим-спеціалістам з дожовтневої історії КПРС слід і надалі всебічно викривати суть усіх цих фальсифікацій, які ведуть свій початок від брехливих «версій» меншовиків, що твердили, нібито вони, а не більшовики користувалися авторитетом серед трудящих мас національних окраїн. Значний внесок у спростування вигадок антикомуністів (у тому числі з проблем історії визвольного руху в Росії і місця в ньому першої російської революції) належить зробити авторам багатотомної праці з історії Комуністичної партії України (робота над цим фундаментальним виданням має розгорнутися у дванадцятій п'ятирічці).

Загострення ідеологічної боротьби на міжнародній арені диктує необхідність активніше викривати підступи антикомуністів, які продовжують поширювати міф про соціальну «незрілість», «нерозвинутість» робітничого руху в дожовтневій Росії. Крім того, досвід російського пролетаріату в справі керівництва визвольною боротьбою не-пролетарських мас привертає сьогодні увагу тих прогресивних сил сві-

⁵⁰ Ленін В. І. Всеросійський політичний страйк.— Там же, т. 12, с. 2.

⁵¹ Див.: Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року.— Там же, т. 30, с. 303, 305, 307. Див. також: Ленін В. І. Полное собр. соч., т. 30, с. 321, 323, 326.

⁵² Рад. Україна, 1985, 3 січ.; Ленін В. І. До питання про національну політику.— Повне зібр. творів, т. 25, с. 69.

⁵³ Романовський Н. В. Критика фальсификаций роли ленинской партии в трех революциях.— М., 1979, с. 212—213.

ту, які намагаються стати на чолі (або вже очолюють) виступи найширших верств трудящих проти капіталу, неоколоніалізму, расизму, шовінізму, політичного, соціально-економічного і духовного поневолення особи.

Безперечно, гегемонія пролетаріату є визначальним фактором революції 1905—1907 рр., який зумовлюється керівною роллю найпереводішого класу суспільства в загальноросійському визвольному русі на його третьому, завершальному етапі. «...В 1905 році під керівництвом пролетаріату почалося народне повстання проти царського уряду, з метою завоювання демократичної республіки...»⁵⁴ В цьому ленінському положенні не тільки розкрито буржуазно-демократичну спрямованість соціально-політичних цілей першої російської революції, а й показано вирішальну роль у ній народних мас, керованих робітничим класом. В. І. Ленін навіть вважав за можливе говорити про колективний розум мас як дійову силу революції 1905—1907 рр.⁵⁵ Для вождя партії російського пролетаріату глибоко народний характер першої російської революції був незаперечним, і саме це робило її, по-перше, кульмінаційною подією всього попереднього розвитку визвольної боротьби в нашій країні, і, по-друге, важливою віхою на шляху до Великого Жовтня, який переможно завершив глибоко справедливую з точки зору непохитних історичних цінностей боротьбу в ім'я свободи народу і торжества соціальної справедливості.

В. Г. Сарбей

МЕСТО РЕВОЛЮЦИИ 1905—1907 гг. В ИСТОРИИ ВСЕРОССИЙСКОГО РЕВОЛЮЦИОННО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ

Резюме

Осмысливая и обобщая методологические положения ленинской периодизации развития революционного процесса в нашей стране, опираясь на достижения советской историографии в изучении этого процесса, автор показывает революцию 1905—1907 гг. как: 1) кульминацию всей предшествующей истории общероссийской освободительной борьбы, начавшейся в первые десятилетия XIX в.; 2) важную веху на пути к Великому Октябрю. Столетний революционный процесс и место в нем первой российской революции рассматриваются на основе следующих главнейших критериев: 1) революционного руководства; 2) участия масс; 3) территориального охвата.

⁵⁴ Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року.— Повне збір. творів, т. 30, с. 309.

⁵⁵ Див.: Ленін В. І. Перемога кадетів і завдання робітничої партії.— Там же, т. 12, с. 305.

Д. М. ЧОРНИЙ (Харків)

ІСТОРИКО-ПАРТІЙНА ЛІТЕРАТУРА ПРО III З'ЇЗД РСДРП

У революції 1905—1907 років у Росії — першій народній революції епохи імперіалізму — марксистська партія виступила як самостійна політична сила із своєю програмою, чітко розробленою стратегією і тактикою. Найважливішою політичною подією в житті партії був III з'їзд РСДРП, що проходив 12—27 квітня (25 квітня — 10 травня) 1905 р. в Лондоні під керівництвом В. І. Леніна.

Принципове політичне значення мала дана з'їздом характеристика цієї революції як буржуазно-демократичної, в якій головною рушійною

силою був робітничий клас, що виступав у союзі з селянством. Виходячи з цієї оцінки, з'їзд сформулював стратегічні і тактичні настанови, якими повинна була керуватися пролетарська партія в ході революційної боротьби. З'їзд вніс ряд змін у Статут партії на основі лєнінських принципів побудови внутріпартійного життя і ліквідував кризу, викликану розкольніцькими діями меншовиків.

Історії ІІІ з'їзду РСДРП присвячена значна за обсягом література. У працях з історіографії історії більшовизму і першої російської революції багато місця відводиться характеристиці етапів розвитку історико-партійної науки, розкривається суть лєнінської концепції історії більшовизму¹. В них є оцінки загального характеру і літератури з історії ІІІ з'їзду РСДРП²⁻³. У цій статті робиться спроба проаналізувати історико-партійну літературу з досліджуваної проблеми, що вийшла після 1917 р., і визначити деякі питання, що потребують дальшого розроблення.

Першим істориком ІІІ з'їзду РСДРП був В. І. Лєнін. Широким колом джерел користувався Володимир Ілліч, вивчаючи його історію, сюди входили: протоколи з'їзду, власні записи (щоденник голови з'їзду), матеріали місцевих партійних організацій, рішення конференції новоіскрівців у Женеві. Характерно, що частина з них — «К третьему съезду». Приложение к № 15 «Вперед». (Женева, 1905), «Третий очередной съезд Росс. соц.-дем. рабочей партии. Полный текст протоколов». (Женева, 1905. ХХІХ.— 401 с.), «Третий съезд партии. (Сборник.— М., 1923.— 71 с.)⁴ була в його особистій бібліотеці.

У працях В. І. Лєніна дано аналіз історичної обстановки, в якій розгорнулася боротьба за скликання ІІІ з'їзду РСДРП, розкрито причини кризи в партії в 1903—1905 рр., показано тісний зв'язок меншовизму з «економізмом» та міжнародним опортунізмом, методи боротьби меншовиків проти партії. Володимир Ілліч обгрунтував необхідність скликання ІІІ з'їзду партії, розробив періодизацію історії його підготовки більшовиками, визначив вирішальну роль місцевих парторганізацій, діяльності Бюро комітету більшості (БКБ) і газети «Вперед». Він всебічно проаналізував рішення з'їзду, довів їх правильність і показав його історичне значення, викрив перекручення меншовиками історії з'їзду та розкрив опортуністичну суть рішень конференції новоіскрівців у Женеві.

Історико-партійна наука в післяжовтневий період формувалася й розвивалася на основі лєнінської теоретичної спадщини. Твори В. І. Лєніна стали найважливішим джерелом і методологічною основою для вивчення історії Комуністичної партії, в тому числі історії ІІІ з'їзду РСДРП. У 6-у томі першого Зібрання творів В. І. Лєніна було вміщено статті, опубліковані на сторінках «Вперед» і «Пролетарий», найважливіші виступи на ІІІ з'їзді партії⁵. До другого і третього видання з цієї проблеми було вперше включено праці: «Короткий нарис розколу в РСДРП», «Викрита Рада», а також документи, в яких розповідалося

¹ Злобин В. И. Историко-партийная историография первой русской революции.— Вестн. Моск. ун-та. Серия 9. История, 1975, № 3, с. 32—50; Худобородов А. Л. Современная историография борьбы В. И. Ленина за укрепление партии нового типа между II и III съездами РСДРП.— В кн.: Из истории борьбы КПСС за победу социализма и коммунизма.— М., 1979, с. 3—14; Волобуев О. В., Муравьев В. А. Ленинская концепция революции 1905—1907 годов в России и современная историография.— М., 1982, с. 18—100, 121—231; Чиковани А. Ю. Большевицкая партия в революции 1905—1907 гг. Некоторые вопросы новейшей историографии.— Вopr. истории КПСС, 1985, № 1, с. 89—100.

²⁻³ Злобин В. И. Указ. соч., с. 36—48; Худобородов А. Л. Указ. соч.; Егоров В. Г. Третий съезд РСДРП (к 75-летию).— М., 1980, с. 8—10; Волобуев О. В., Муравьев В. А. Указ. соч., с. 156, 177—178, 185—186.

⁴ Библиотека В. И. Ленина в Кремле. Каталог.— М., 1961, с. 128, 151; Ленинские книги в Библиотеке РСДРП в Женеве.— Вopr. истории, 1980, № 3, с. 96.

⁵ Ленин В. И. (В. Ульянов). Собр. соч., М., 1924, т. 6, 1905, с. 116—133, 161—191, 192, 207, 557—560.

про роботу Володимира Ілліча на з'їзді «Про конституювання з'їзду», «Третій з'їзд»⁶. Значно збагатилася матеріалами досліджувана тема після виходу «Ленинских сборников»: V (1926 р.), VII (1928 р.), X (1929 р.), XV (1930 р.) та ін. У них вперше опубліковано багато документів, що розкривали боротьбу В. І. Леніна за скликання з'їзду, плани, тези і начерки статей, опублікованих у газетах «Вперед», «Пролетарий» та інші матеріали⁷.

У 1924 р. були перевидані протоколи III з'їзду РСДРП⁸. З 1921 р. по 1930 р. на сторінках журналу «Пролетарская революция» опубліковано 17 добірок документів про боротьбу більшовиків проти меншовиків у 1903—1905 рр. за скликання III з'їзду РСДРП та матеріали з'їзду, серед них ленінські праці, протоколи засідань Петербурзького і Одеського комітетів партії, резолюції місцевих парторганізацій, листування В. І. Леніна з Петербурзькою, Одеською, Кавказькою та іншими організаціями партії, а також із С. І. Гусевим та М. М. Литвиновим⁹. Збагаченню джерельної бази з досліджуваної теми сприяло передрукування більшовицьких газет «Вперед» і «Пролетарий» та видання ряду збірників документів¹⁰.

Значну цінність для вивчення історії III з'їзду РСДРП являють мемуари учасників боротьби за його скликання і делегатів¹¹. Так, на основі спогадів А. В. Луначарського, М. М. Лядова, Н. К. Крупської, Р. С. Землячки, М. С. Ольмінського та інших більшовиків можна відновити деякі питання історії наради 22-х більшовиків, створення і діяльності БКБ та газети «Вперед», боротьби місцевих комітетів за скликання III з'їзду РСДРП. У спогадах показано роль В. І. Леніна як організатора і керівника III з'їзду РСДРП, є відомості про процес підготовки протоколів, вибори в Центральний Комітет тощо.

Головна увага в історико-партійній літературі приділялася дослідженню боротьби В. І. Леніна, більшовиків за скликання III з'їзду партії. У статтях, брошурах, розділах перших підручників з історії партії розкрито ленінські оцінки причин і суті кризи в партії після III з'їзду РСДРП, показано партійний характер діяльності більшовиків у період боротьби за III з'їзд, обгрунтовано необхідність створення БКБ і газети «Вперед», викрито дезорганізаторські дії меншовиків у центральних установах партії¹².

⁶ Ленин В. И. Соч., (Изд. втор., испр. и доп.), т. 7, с. 91—95, 225—228, 260—261, 273—274, 283, 284, 299—300, 301—306.

⁷ Ленинский сб. [т.] 5, с. 57—131, 191, 193—203, 285—291, 298.

⁸ Третий очередной съезд Российской социал-демократической рабочей партии 1905 года. (Полный текст протоколов. С предисловием и под ред. М. Н. Лядова).— М., 1924.— 569 с.

⁹ Документы и материалы к III съезду РСДРП.— Пролет. революция, 1921, № 3, с. 125—166; Возникновение газеты «Вперед».— Там же, 1923, № 4, с. 185—195; Нелидов Н. Новые материалы о III съезде РСДРП (1905 г.).— Там же, 1924, № 2, с. 178—197; К расколу партии.— Там же, № 11, с. 43—61 и др.

¹⁰ «Вперед» и «Пролетарий». Первые большевистские газеты 1905 года. Полный текст под редакцией Истпарта и со вступительной статьей М. Ольминского. Вып. 1—6.— М., 1924—1925; Как рождалась партия большевиков. Литературная полемика 1903—1904 гг. Сборник.— Л., 1925.— 536 с.; Партия в революции 1905 г. Документы к истории партии в 1905 году.— М., 1934.— 416 с. та ін.

¹¹ Луначарский А. В. Большевики в 1905 году.— Пролет. революция, 1925, № 11, с. 49—61; Лядов М. Из жизни партии накануне и в годы первой русской революции. (Воспоминания).— М., 1926, с. 24—39, 56—79; Крупская Н. К. Воспоминания о Ленине. Вып. 1.— М.; Л., 1930, с. 93—126; Землячка Р. Организация Бюро комитетов большинства.— В кн.: Воспоминания о втором съезде партии. Сб. статей.— М., 1934, с. 162—168; Ольминский М. Как возникла газета «Вперед».— Там же, с. 169—175.

¹² Шелавин К. И. Рабочий класс и его партия (История РКП).— Пг., 1923, с. 136—173; Лепешинский П. «Партийная ляхорадка» 20 лет тому назад. (Начало борьбы между большевиками и меньшевиками).— Пролет. революция, 1924, № 2, с. 23—45; Хабас Р. Создание большевистского центра (БКБ) и газеты «Вперед».— Там же, 1924, № 11, с. 19—38; Нелидов Н. О подготовке к III партийному съезду.— Там же, 1925, № 1, с. 57—70; Невский В. И. История РКП(б). Краткий очерк.— Л., 1926, с. 232—261; Попов Н. Н. Очерк истории Всесоюзной Коммунистической

У деяких працях зроблено спробу показати, як у ході боротьби за скликання III з'їзду РСДРП поглиблювалися незгоди між більшовиками і меншовиками в організаційних і тактичних питаннях. Історики вказували, що саме в цій боротьбі вперше виявилася цілковита протилежність світоглядних позицій революційного марксизму і реформізму в питаннях щодо рушійних сил, завдань та перспектив дальшого розвитку першої буржуазно-демократичної революції в Росії¹³. Проте відсутність потрібних матеріалів, не досить високий рівень методичної майстерності дослідників викликали розбіжність у поглядах про початок боротьби більшовиків за скликання III з'їзду партії, про склад учасників наради 22-х більшовиків, конференції північних комітетів у грудні 1904 р., більшовицьких центрів — БКБ і газети «Вперед», про кількість комітетів та організацій, представлених на III з'їзді¹⁴ та ін. Історики прийшли до висновку про наявність кількох етапів у боротьбі за III з'їзд, але не зуміли розкрити їх суті¹⁵. У перших працях з історії III з'їзду РСДРП недостатньо розкрито внесок місцевих партійних організацій у боротьбу з розкольникими-меншовиками.

Другим напрямом у дослідженні історії III з'їзду РСДРП був розгляд його роботи та прийнятих рішень. У підручниках, брошурах, статтях, у другому томі «Истории ВКП(б)», розкривався зміст доповідей і промов В. І. Леніна на з'їзді, наводилися найважливіші резолюції, а також окремі положення доповідей з основних питань порядку денного¹⁶. Головним завданням з'їзду, писав М. М. Лядов, було «точно і ясно визначити роль нашої партії в цій революції, і насамперед вирішити питання про характер революції і про роль пролетаріату в ній»¹⁷. У працях істориків підкреслювався ленінський характер усіх рішень з'їзду і давалася аргументована критика меншовиків у питаннях стратегії і тактики партії в буржуазно-демократичній революції. У них багато уваги приділялося аналізу дискусії на з'їзді з питань про збройне повстання і тимчасовий революційний уряд¹⁸.

Варто зауважити, що в літературі 20—30-х років ще не знайшло чіткого висвітлення питання про значення III з'їзду РСДРП. Це пояснюється тим, що ще не було точно визначено місця I і II з'їздів і VI (Празької) Всеросійської конференції РСДРП в історії більшовизму. Так, В. І. Невський писав, що другий з'їзд «...був справжнім установчим з'їздом нашої партії», третій з'їзд поклав «початок партії більшовиків», а Празька конференція «...стала (вдруге в історії соціал-демократії) початком утворення окремої партії більшовиків»¹⁹. Дехто з дослідників

партин (большевиков).— Изд. 3, испр. и доп.— М.; Л., 1927, с. 74—90; Невский В. Третий съезд партии. (изд. 2-е).— (Харьков), 1928, с. 4—35; Кардашев Л. К истории зарождения Бюро комитетов большинства. (ст. 1).— Пролет. революция, 1929, № 10, с. 80—95 и др.

¹³ Хабас Р. РСДРП и «земская кампания» 1904 года.— Пролет. революция, 1930, № 7—8, с. 84—102; История ВКП(б). М.; Л., 1930, т. 2, с. 81—89, 92—111, 123—135, 155—207 и др.

¹⁴ Лядов М. Третий съезд РСДРП (1905 года).— Пролет. революция, 1921, № 3, с. 62, 65; Хабас Р. Создание большевистского центра (БКБ) и газеты «Вперед», с. 23; Невский В. И. История РКП(б). Крат. очерк, с. 245, 262; его же. Третий съезд, с. 23, 25, 36; Ярославский Ем. История ВКП(б).— М., 1933, ч. 1, с. 89, 108.

¹⁵ Кардашев Д. К истории зарождения «Бюро комитетов большинства».— Пролет. революция, 1930, № 1, с. 47—48, 59—64; Бубнов А. ВКП(б).— БСЭ. М., 1930, т. 11, ст. 253.

¹⁶ Лядов М. Третий съезд РСДРП (1905 года), с. 66—79; Попов Н. Н. Указ. соч., с. 90—96; Ярославский Ем. Краткие очерки по истории ВКП(б). Изд. 3-е. М.; Л., 1928, ч. 1, с. 100—120; Крамольников Г. III съезд РСДРП: К 25-летию III съезда партии.— М.; Л., 1930, с. 16—77; История ВКП(б). М.; Л., 1930, т. 2, с. 423—455.

¹⁷ Лядов М. Третий съезд РСДРП (1905 года), с. 67.

¹⁸ Крамольников Г. Указ. соч., с. 20—28, 35—37, 42—45; История ВКП(б), т. 2, с. 155—248, 255, 429—433.

¹⁹ Невский В. И. История РКП(б). Крат. очерк, с. 230, 262, 368.

вважав, що більшовицька партія була створена в період боротьби за скликання III з'їзду, в кінці 1904 р.²⁰ В «Історії ВКП(б)» (т. 2) зазначалося, що III з'їзд — лише крок «...до перетворення більшовизму з лівого крила єдиної РСДРП в самостійну більшовицьку партію»²¹. І лише в середині 30-х років, пише В. І. Злобін, «було з'ясовано роль III з'їзду партії, як з'їзду, що поклав початок більшовизму. Утвердилось положення про більшовизм як партію нового типу»²². На той час в історико-партійній літературі установилося твердження про те, що на час III з'їзду РСДРП більшовицька партія вже існувала²³.

У підручниках Ом. Ярославського, «Історія ВКП(б)» (т. 2), праці Г. Крамольникова правильно визначався вклад III з'їзду в розробку стратегії і тактики більшовицької партії, давалася характеристика міжнародного значення III з'їзду РСДРП²⁴.

Таким чином, історико-партійна наука в період будівництва соціалізму досягла певних успіхів у вивченні історії III з'їзду РСДРП. Дослідницька робота з цієї проблеми йшла в напрямі розроблення основних проблем більшовизму і першої російської революції в умовах непримиренної боротьби з троцькізмом. У працях істориків з ленінської точки зору роз'яснювалися найважливіші питання історії підготовки і роботи III з'їзду РСДРП. Досягнуті успіхи сприяли дальшому поглибленому опрацюванню ленінської теоретичної спадщини, розширенню проблематики досліджень. Такі питання, як розвиток В. І. Леніним організаційних і теоретичних основ партії нового типу в 1903—1905 роках, боротьба більшовиків за виконання рішень III з'їзду, роль місцевих партійних організацій у його скликанні висвітлювалися наступними поколіннями істориків партії.

З середини 30-х років вивчення досліджуваної проблеми продовжується. У той час виходить третє видання протоколів III з'їзду, доповнене новими матеріалами²⁵, що характеризували обстановку, в якій збирався з'їзд, боротьбу більшовиків проти меншовиків у місцевих партійних організаціях.

У літературі того періоду дістали дальший розвиток такі питання, як обґрунтування етапів боротьби більшовиків за скликання III з'їзду РСДРП^{26–27}, розвиток В. І. Леніним основних теоретичних положень про стратегію і тактику партії в 1903—1905 роках²⁸. Проте в цих працях не завжди вказувалося на гостроту боротьби в місцевих партійних комітетах за скликання з'їзду, не говорилося про дискусію на з'їзді, а рішення за організаційних питань висвітлювалися поза зв'язком з передз'їздівською боротьбою. III з'їзд партії розглядався як дуже важливий етап у створенні партії нового типу, що остаточно оформилася в окрему більшовицьку партію в 1912 р. на VI (Празькій) Всеросійській конференції РСДРП²⁹.

²⁰ Кардашев Д. К истории зарождения Бюро комитета большинства. Ст. 1, с. 95.

²¹ История ВКП(б), т. 2, с. 424.

²² Злобин В. И. Второй съезд РСДРП. Историкография.— М., 1980, с. 128.

²³ Ярославский Е. М. История ВКП(б), ч. 1, с. 106, 108.

²⁴ Ярославский Е. М. Краткие очерки по истории ВКП(б), ч. 1, с. 117; его же. История ВКП(б), ч. 1, с. 127; История ВКП(б), т. 2, с. 423; Крамольников Г. Указ. соч., с. 5—7.

²⁵ Третий съезд РСДРП. Апрель — май 1905 г. (Под ред. Н. К. Крупской).— М., 1937, с. 494, 495—496, 525—534.

^{26–27} Ярославский Е. М. III съезд РСДРП — первый большевистский съезд. (К 35-летию III съезда РСДРП). 25 апреля — 10 мая 1905 г.— М., 1940, с. 5—28; Косульников А. Третий съезд РСДРП.— М., 1951, с. 29—54; Костин А. Большевистская газета «Вперед».— М., 1952, с. 12—14.

²⁸ Ярославский Е. М. Аграрная программа большевиков в первой русской революции.— М., 1941, с. 13—14; Косульников А. Указ. соч., с. 79—129; Костин А. Указ. соч., с. 53—94.

²⁹ Косульников А. Указ. соч., с. 139.

Характерними рисами історіографії досліджуваної проблеми з кінця 50-х років є значне збільшення кількості джерел, підвищення ідейно-теоретичного рівня наукових праць. Більш глибоким і масштабнішим стало розроблення таких питань, як В. І. Ленін і III з'їзд РСДРП, боротьба більшовиків за його скликання, критика меншовизму. З'явилися нові аспекти досліджень — боротьба партії за реалізацію рішень з'їзду, III з'їзд і місцеві партійні організації, питання партійного будівництва, критика буржуазних фальсифікаторів з'їзду.

У наступні роки продовжувалося збирання, систематизація і публікація документів В. І. Леніна. У Повному зібранні творів В. І. Леніна, виданому в 1958—1965 рр., опубліковано близько 200 праць, написаних з листопада 1903 р. по 1922 р., у яких досліджена історія III з'їзду РСДРП. Деякі документи побачили світ вперше³⁰. У 1959 р. вийшло четверте видання протоколів III з'їзду РСДРП. До нього ввійшли нові документи: «Протоколи неофіційних зборів делегатів з'їзду 12(25) квітня 1905 р.», «Звіт редакції «Вперед» III з'їздові РСДРП», «Доповідь комітету бібліотеки та архіву РСДРП III партійному з'їздові», «Про постановку роботи серед інтелігенції». Ці матеріали відображають боротьбу більшовиків за скликання з'їзду, містять важливі відомості про видавничу діяльність партії, форми і методи розсилання літератури в Росію та в соціал-демократичні групи за кордоном, фінансові звіти, дані про кількість, мету, а також способи відправлення більшовиків на партійну роботу в Росію.

У 1970—1971 рр. вийшли перший і другий томи Біографічної хроніки В. І. Леніна, в яких наводяться нові дані про діяльність Володимира Ілліча в період боротьби за скликання III з'їзду РСДРП. Так, лише за листопад—грудень 1904 р. наводиться близько 40 фактів про його активну участь у підготовці першого номера газети «Вперед», зв'язки з місцевими комітетами в Росії, роботу, зв'язану з аналізом становища в країні та ін.³¹

У 1974—1982 рр. видано п'ять томів (сім книг) листування В. І. Леніна з установами РСДРП, якими він керував, з партійними організаціями у 1903—1905 рр. Тільки за період з жовтня 1904 р. по червень 1905 р. вперше вийшло в світ 728 документів³². У досліджуваний період опубліковані збірники більшовицьких листівок, у яких широко відображена агітаційна діяльність центральних і місцевих організацій партії в 1905 р.³³

Аналіз сучасної історико-партійної літератури з досліджуваної проблеми показує, що значно зріс інтерес учених до дослідження теоретичної діяльності В. І. Леніна, його концепції буржуазно-демократичної революції в Росії, до ленінської стратегії і тактики більшовицької партії, розробленої III з'їздом³⁴.

³⁰ Ленін В. І. Проект резолюції Женевської групи більшості.— Повне збір. творів, т. 9, с. 24—25; Ленин В. И. Заметки при обсуждении Устава РСДРП на 16 и 17 заседаниях съезда 21 апреля (4 мая) 1905 г.— В кн.: Третий съезд РСДРП. Апрель—май 1905 года: Протоколы.— М., 1959, с. 513—517; 520—537; 638—648; Ленин В. И. Письмо Московскому комитету РСДРП.— В кн.: Ленинский сб. [т.] 37, с. 11—12; Ленин В. И. Добавление к проекту резолюции М. М. Литвинова о приглашении на III съезд РСДРП представителя минской группы.— В кн.: Ленинский сб. [т.] 39, с. 51.

³¹ Владимир Ильич Ленин. Биограф. хроника. М., 1970, т. 1, с. 556—580.

³² Переписка В. И. Ленина и руководимых им учреждений РСДРП с партийными организациями. 1903—1905 гг.: Сб. документов. В 3-х т. М., 1977, т. 3.—653 с.; Переписка В. И. Ленина и руководимых им учреждений РСДРП с партийными организациями. 1905—1907 гг. Сб. документов. В 5-ти т. М., 1979, 1982, т. 1, кн. 1, с. 27; т. 2, кн. 1, с. 19.

³³ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.). Сб.— Киев, 1955.—634 с.; Листовки большевистских организаций в первой русской революции. М., 1956, ч. 1.—907 с.; ч. 2.—600 с. та ін.

³⁴ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. В 5-ти т., 7 кн. К., 1967, т. 2, с. 43—76; В а р г а т ю к П. Л., Ш м о р г у н П. М. Ленінська стратегія і тактика революції.— К., 1975.—48 с.; И в а н о в а Н. А. В. И. Ленин о революционной массо-

У розглядуваній літературі зустрічаються нечіткі формулювання. Так, у книзі «Стратегия и тактика большевистской партии в борьбе за диктатуру пролетариата» зазначається, що політичні демонстрації в 1905 р. В. І. Ленін вважав більш високою формою боротьби порівняно із страйками, в тому числі масовими політичними, кроком на шляху до збройного повстання, а страйки, що підводять пролетаріат тільки до необхідності озброюватись, є дуже важливим засобом організації мас³⁵. Проте, по-перше, в ленінському проекті і в резолюції III з'їзду РСДРП «Про збройне повстання» вказувалося на важливу роль саме масових політичних страйків на початку і в ході повстання³⁶. По-друге, В. І. Ленін, відмічаючи тісне переплетіння страйків і демонстрацій, підкреслював, що характерною формою руху в 1905 р. був політичний страйк, що переходив у повстання³⁷.

Вивчення боротьби В. І. Леніна за скликання III з'їзду дістало дальший розвиток у багатотомній «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу» (т. 1), ряді монографічних досліджень (з 1960 р. їх опубліковано більше 10, з них 5 — на Україні). В «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу» показано роботу більшовиків у Росії під керівництвом В. І. Леніна по втіленню в життя рішень II з'їзду, дано критику розкольніцьких, дезорганізаторських дій меншовиків у другій половині 1903 р., підкреслено особливості кризи в партії³⁸. У дослідженнях в усій суперечливості й складності показано боротьбу В. І. Леніна в середині ЦК РСДРП, обраного II з'їздом, за вихід з партійної кризи, керівництво діяльністю БКБ і газетою «Вперед», роботу по скликанню III з'їзду³⁹.

На новий якісний рівень піднялося вивчення проблеми: В. І. Ленін і місцеві партійні організації в 1903—1905 рр. Вперше досліджуються і вивчаються питання ленінського керівництва не тільки створенням, а й діяльністю обласних бюро ЦК РСДРП, ідейним і організаційним зміцненням місцевих партійних комітетів, боротьбою більшовиків проти меншовиків у комітетах з організаційних і тактичних питань⁴⁰. Роз-

вой стачке в России.— М., 1976, с. 72—138; Костин А. Третий съезд РСДРП и дальнейшая разработка Лениным основ большевистской тактики.— В кн.: Революция 1905—1907 годов в России и ее всемирно-историческое значение.— М., 1976, с. 99—114; Козицкий Н. Е. В. И. Ленин о единстве действий левых сил: Разработка лево-блжкнстской тактики и борьба большевиков за ее осуществление накануне и в годы первой русской революции.— Киев, 1979, с. 89—144; Ленин и революция. 1905 год.— Л., 1980, с. 96—152 та ін.

³⁵ Стратегия и тактика большевистской партии в борьбе за диктатуру пролетариата.— М., 1972, с. 57, 58.

³⁶ Ленин В. И. Повне збір. творів, т. 10, с. 108, 115.

³⁷ Ленин В. И. Політичний страйк і вулична боротьба в Москві.— Там же, т. 11, с. 329.

³⁸ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1, с. 457—461.

³⁹ Зашкільняк А. С. Боротьба В. І. Леніна за зміцнення більшовицької партії після II з'їзду РСДРП.— Львів, 1960, с. 49—83; Зотов М. А. Из истории борьбы В. И. Ленина за партию после II съезда РСДРП (август 1903 г.— август 1904 г.).— Вопр. истории КПСС, 1961, № 2, с. 60—77; Волин Я. Р. Борьба В. И. Ленина против оппортунизма, за создание и укрепление партии нового типа (1894—1904 года).— Пермь, 1965, с. 432—539; Костин А. Ф. Ленин создатель партии нового типа (1894—1904 гг.). (2 изд., дораб. и доп.).— М., 1980, с. 249—294.

⁴⁰ Зашкільняк А. С. Борьба большевиков за укрепление местных партийных организаций (1904—1905 гг.).— Львов, 1963, с. 5—190; Зотов М. А. Борьба за созыв III съезда РСДРП и местные организации партии (январь—апрель 1905 г.).— Вопр. истории КПСС, 1966, № 7, с. 47—55; Халипов А. С. Борьба В. И. Ленина за выход из партийного кризиса после II съезда РСДРП.— Минск, 1971, с. 10—44, 59—142; Кузнецов Н. И. Борьба В. И. Ленина с оппортунистами в РСДРП между II и III съездами партии.— Вопр. истории КПСС, 1974, № 4, с. 56—65; Голубева В. Н. III съезд РСДРП и Уральские большевики.— В кн.: Деятельность местных партийных организаций России в революции 1905—1907 годов. Межвуз. сб. науч. трудов.— Пермь, 1978, с. 133—149; Костин А. Ф. Третий съезд РСДРП и местные партийные организации России.— В кн.: Местные партийные организации России в революции 1905—1907 гг.— Там же, 1981, с. 9—25; Суслов М. Г., Федорин И. М. Кинга В. И. Ленина «Две тактики социал-демократии в демократической революции» и ее значение для местных партийных организаций.— Там же, с. 26—42.

кривається боротьба Володимира Ілліча за більшовицьку спрямованість комітетів, що діяли на Україні, діяльність місцевих парторганізацій по розповсюдженню творів В. І. Леніна. Вперше показано ленінське керівництво передз'їздівською дискусією у лютому—квітні 1905 р., а також процесом ознайомлення партійних організацій України, робітників з рішеннями III з'їзду РСДРП, ролі більшовицьких комітетів і груп у процесі боротьби за їх виконання⁴¹.

Характерною рисою сучасної літератури з історії першої російської революції, це стосується також історії III з'їзду, є вивчення стратегічних і тактичних настанов з'їзду та їх реалізація більшовиками⁴². У цих працях докладно розглядається розроблення і прийняття з'їздом найважливіших резолюцій, механізм впливу рішень з'їзду на широкі маси пролетаріату і селянства Росії (в основному через більшовицьку пресу), висвітлюються форми й методи політичного керівництва більшовиків робітничим класом, залучення його до революційної боротьби, впливу на демократичний табір. Протилежні точки зору, що викладалися в літературі, наприклад, у питанні про роль з'їзду в розробленні тактики бойкоту булігінської Думи⁴³, свідчать про необхідність дальшого поглиблення аналізу протоколів з'їзду. Потребує дальшого вивчення пропаганда рішень з'їзду в більшовицьких листівках.

У 70-і роки значна увага приділялася вивченню ролі III з'їзду в утвердженні ленінських принципів партійного будівництва. У працях істориків показано дальший розвиток В. І. Леніном вчення про організаційні основи більшовизму, аналізуються рішення III з'їзду РСДРП з організаційних питань⁴⁴. Проте перебудова внутріпартійного життя на основі рішень з'їзду розглядається переважно на прикладах центральних партійних органів і найбільших більшовицьких організацій. Недостатньо розкрита друга сторона цієї проблеми — вплив рішень III з'їзду РСДРП на боротьбу за організаційну єдність робітничого класу Росії, об'єднаний рух у партії наприкінці 1905 — на початку 1906 р., а також внутрішня боротьба в комітетах, що дотримувалися меншовицької

⁴¹ Шморгун П. М. Більшовицькі організації України в революції 1905—1907 років.— К., 1975, с. 20—148; його ж. В. І. Ленін і більшовицькі організації України.— К., 1979, с. 66—92.

⁴² Астахов В., Кондуфор Ю. Пролетаріат Харкова в трьох революціях.— Х., 1959, с. 30—32, 37—40, 41—58; Лось В. Е. Боротьба більшовиків на чолі з В. І. Леніном за скликання і проведення III з'їзду РСДРП: На матеріалах і документах соціал-демократичних організацій, що діяли на Україні.— К., 1960, с. 23—75; В а р г а т ю к П. Л. В. І. Ленін і Катеринославська більшовицька організація.— Дніпропетровськ, 1961.— 154 с.; Яковлев Н. Н. Народ и партия в революции 1905—1907 гг.— М., 1965, с. 79—291; Тропин В. И. Борьба большевиков за руководство крестьянским движением в 1905 г.— М., 1970, с. 40—163; Ю р ч е н к о О. Т. В. І. Ленін і більшовицькі організації України.— К., 1970.— 621 с.; Военные организации российского пролетариата и опыт его вооруженной борьбы (1903—1917).— М., 1974, с. 60—72, 72—99; К о с т и н А. Ф. Историческая победа большевизма. (К 70-летию III съезда РСДРП).— М., 1975, с. 27—55; Проблемы гегемонии пролетариата в демократической революции (1905—февраль 1917 гг.).— М., 1975, с. 52—185; Революция 1905—1907 годов в России.— М., 1975, с. 67—92; І в а н о в - П о т ь о м к і н І. У боротьбі за партію нового типу. (Більшовицькі організації України між II і III з'їздами РСДРП).— К., 1977, с. 40—123; Андронов С. А. Большевицкая печать в трех революциях.— М., 1978, с. 24—52; К о з и ц ь к и й М. Ю., Р я б ц е в В. П. Историчне значення III з'їзду РСДРП: До 75-річчя з'їзду.— Укр. іст. журн., 1980, № 4, с. 104—108; Рабочий класс в первой российской революции 1905—1907 гг.— М., 1981, с. 111—123 та ін.

⁴³ Большевицкая партия в революции 1905—1907 гг.— М., 1975, с. 111; Г о р с к а я Г. В. Роль ЦК РСДРП в разработке и осуществлении тактики бойкота булыгинской Думы.— В кн.: Вопросы тактического и организационного руководства партии большевиков в период трех революций. Сб. науч. трудов.— М., 1979, с. 66.

⁴⁴ Аполлонов Л. А. В. И. Ленин о съезде как верховном органе партии (По материалам нелегальных съездов РСДРП).— Казань, 1974, с. 59—124; Антоненков Л. Т. Из истории подготовки и принятия Устава партии III съездом РСДРП.— В оп р. ист о р и и К П С С, 1975, № 3, с. 78—85; Ш а п к о В. Вопросы партийного строительства в условиях революции.— В кн.: Революция 1905—1907 годов в России и ее всемирно-историческое значение, с. 183—192; Г о р б у н о в В. В. Труд о партии: Книга В. И. Ленина «Шаг вперед, два шага назад» и ее историческое значение.— М., 1978.— 231 с.

точки зору, ставлення робітників (членів РСДРП цих комітетів) до позиції, зайнятої меншовиками щодо скликання з'їзду та його рішень.

У дослідженнях з питань критики буржуазних фальсифікацій історії КПРС і першої російської революції певна увага приділяється критиці антимарксистських інтерпретацій історії партії в 1903—1904 рр. і III з'їзду РСДРП⁴⁵. «Радянологи» перекидають історію розколу і заперечують існування партії більшовиків як самостійної політичної сили, принижують роль теоретичної діяльності В. І. Леніна і партії. Вони заперечують історичне значення рішень III з'їзду, їх вплив на пролетаріат і селянство. Нагромаджений істориками матеріал переконливо викриває версії антикомуністів.

Таким чином, багато зроблено по вивченню історії III з'їзду РСДРП. Проте не всі ще сторони цієї проблеми висвітлені. Назріла потреба підготувати узагальнюючі праці, в яких ґрунтовно розкрити етапи боротьби за з'їзд та їх особливості, про роботу з'їзду та реалізацію його рішень. Особливої уваги дослідників заслуговують питання утвердження більшовизму як політичної сили, яка справляла все зростаючий вплив на класову боротьбу пролетаріату, на революційний рух в Росії, зокрема на Україні.

Д. Н. Черный

ИСТОРИКО-ПАРТИЙНАЯ ЛИТЕРАТУРА О III СЪЕЗДЕ РСДРП

Резюме

В статье на значительной исторической литературе рассматривается вопрос об освещении истории III съезда РСДРП, поставлены проблемы, требующие дальнейшей разработки.

⁴⁵ Филатов В. П. Критика фальсификаций истории КПСС.— М., 1970, с. 62—71; Зырянов П. Н., Шелухаев В. В. Первая русская революция в американской и английской буржуазной историографии.— М., 1976, с. 104—123; Первая русская революция (1905—1907 гг.). Проблемы и современность.— Л., 1976, с. 211—246; Егоров В. Г. Третий съезд РСДРП, с. 7, 8 та ін.

3 Історії революції 1905—1907 рр.

В. І. ЛЕНІН ПРО МІСЬКІ СЕРЕДНІ ВЕРСТВИ ЯК СОЮЗНИКА ПРОЛЕТАРИАТУ

В. І. ПОЛОХАЛО (Київ)

Революція 1905—1907 років увійшла в історію як перша народна революція епохи імперіалізму, як буржуазно-демократична революція нового типу, в якій гегемоном, вождем непролетарських верств трудящих уперше виступив робітничий клас. «Ця революція,— відзначається у постанові ЦК КПРС «Про 80-річчя революції 1905—1907 років у Росії»,— пробудила до політичного життя найширші маси робітників і селян, інші верстви населення, ознаменувала початок нового історичного періоду—періоду глибоких соціальних потрясень і революційних битв»¹.

Однією з характерних особливостей першої російської революції було те, що на відміну від буржуазних революцій минулого, в яких міські середні верстви * підтримували буржуазію у її боротьбі проти старого суспільства і допомогли їй завоювати загальнодемократичні свободи, в Росії з початку ХХ ст. певна частина їх тяжіла не до буржуазії, а до пролетаріату—найбільш передового і революційного класу, який боровся за справу всього народу «на чолі всього народу...»².

Ідеї про формування союзу робітничого класу і селянства при керівній ролі робітничого класу в буржуазно-демократичній революції нового типу і залучення до участі в ній міських середніх верств займають чільне місце в ленінській теоретичній спадщині і, зокрема, у фундаментально розробленій концепції першої російської революції. Ці ленінські ідеї були теоретичною основою політики і тактики більшовиків щодо різних категорій середніх верств міста як у ході революції 1905—1907 років, так і в наступних класових битвах за повалення царизму й буржуазії. Це знайшло певне висвітлення в історико-партійній літературі³.

¹ Рад. Україна, 1985, 3 січ.

* Під ними марксисти розуміють сукупність міських суспільних груп, що займають проміжне, середнє становище між буржуазією і пролетаріатом (інтелігенція, службовці, студенти, дрібні власники у сфері виробництва, торгівлі й обслуговування: кустарі, ремісники, торговці та інші підприємці). У контексті завдань, які вирішували революційно-демократичний табір, революція взагалі, В. І. Ленін у своїх працях часто вживає поняття «міська демократія», «міські демократичні верстви», які об'єднували різні групи міської дрібної буржуазії і дрібнобуржуазної інтелігенції (середні верстви міста).

² Ленін В. І. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції.— Повне збір. творів, т. 11, с. 97.

³ Борьба за массы в трех революциях в России: Пролетариат и средние городские слои.— М., 1981.— 303 с.; Булдаков В. П., Иванова Н. А., Шелохаев В. В. Место и роль средних слоев города в буржуазно-демократической и социалистической революциях.— Вопр. истории КПСС, 1981, № 7, с. 60—72; Гречкина Э. Р., Гусев К. В. Политика большевиков по отношению к средним городским слоям.— Там же, № 12, с. 82—91; Солдатенко В. Ф., Полохало В. І. В. І. Ленін про тактику більшовиків щодо міських середніх верств у буржуазно-демократичній і соціалістичній революціях.— Укр. іст. журн., 1983, с. 50—62; Ілюшина Л. І., Кормич А. І. Тактика більшовиків України щодо середніх міських верств.— Там же, 1985, с. 35—44 та ін.

В сучасних умовах антиімперіалістичної боротьби, яка вимагає єдності дій усіх лівих сил, комуністичні, робітничі партії активно залучають на бік робітничого класу демократичні верстви населення, в тому числі й середні міські. Вирішуючи це складне й актуальне завдання, вони звертаються до неопієнної ленінської теоретичної спадщини, до історичного досвіду більшовицької партії в революції 1905—1907 рр., її найважливіших історичних уроків⁴.

Поява різних груп міських середніх верств у загальнодемократичному русі в роки першої буржуазно-демократичної революції, їх політичне пробудження у новій історичній обстановці було закономірним явищем. Воно детерміноване глибокими і непримиренними суперечностями між об'єктивними потребами соціально-економічного розвитку та віджилою політичною надбудовою. Перша російська революція повністю підтвердила геніальне передбачення К. Маркса про те, що «...дрібна буржуазія буде складовою частиною всіх прийдешніх соціальних революцій»⁵.

Незважаючи на політичну хиткість і обмеженість середніх верств міського населення, вони активно включились у всенародну боротьбу проти самодержавства, за встановлення республіканського ладу. Критикуючи російських опортуністів за грубе змішування завдань демократичної і соціалістичної революцій, В. І. Ленін визначав головну причину цієї помилки «...в забутті ролі проміжної народної верстви, яка стоїть між «буржуазією» і «пролетаріатом» (дрібнобуржуазна маса міської і сільської бідноти, «напівпролетарі», «напівхазяйки») ... Ці класи — пролетаріат *плюс* десятки мільйонів міської і сільської бідноти, яка живе в умовах дрібнобуржуазного існування, ... є активними рушіями всякого демократичного перевороту»⁶.

В основі ленінської стратегії класових союзів у першій буржуазно-демократичній революції була ідея гегемонії пролетаріату у визвольній боротьбі. В. І. Ленін переконливо довів, що у нових історичних умовах невинно зростає революційний потенціал робітничого класу, що цей клас, соціалістичний за своєю природою, більше за всіх інших класів і соціальних груп зацікавлений у рішучій перемозі буржуазної революції, яка не тільки гарантує йому демократичні свободи (слова, коаліцій, зборів, 8-годинний робочий день та ін.), а й створює передумови для боротьби за соціалізм. Саме об'єктивне становище робітничого класу в системі суспільного виробництва і в соціальній структурі країни штовхало його на боротьбу за повне знищення царської монархії, феодалних пережитків, за завоювання таких умов суспільно-політичного буття, в рамках яких стало б можливим здійснення пролетарських завдань класової боротьби.

У ленінському аналізі процес перетворення робітничого класу у гегемона визвольного руху, вождя всіх трудящих і експлуатованих розглядається як безперервний, глибокий й всебічний процес. «Пролетаріат, — відзначав В. І. Ленін, — на ділі йшов весь час на чолі революції. Соціал-демократія на ділі виявилася ідейним передовим загоном пролетаріату. Боротьба має розвивалася, під керівництвом пролетаріату, надзвичайно швидко...»⁷.

Пролетаріат акумулював у собі такий заряд соціальної енергії, виявив таку волю до боротьби, що по праву став провідною силою у здійсненні загальнодемократичних перетворень, центром притягання всіх де-

⁴ Коммунисты в борьбе за антимонополистический демократический фронт.— Прага, 1981.— 182 с.; Красин Ю. А. Революционный процесс современности: Теоретические очерки.— М., 1981.— 294 с. та ін.

⁵ Маркс — Павлу Васильовичу Анненкову.— Маркс К. і Енгельс Ф.— Твори, т. 27, с. 397.

⁶ Ленін В. І. Соціал-демократія і тимчасовий революційний уряд.— Повне збір. творів, т. 10, с. 12—13.

⁷ Ленін В. І. Революція і контрреволюція.— Там же, т. 16, с. 112.

мократичних сил, «...головною пружиною загального напрямку подій. Рух інших класів групується навколо цього центра, за ним іде, ним спрямовується або визначається (в позитивний чи в негативний бік), від нього залежить»⁸,— писав В. І. Ленін. Бути класом-гегемоном, вчив В. І. Ленін, значить не тільки розгортати мужню й енергійну боротьбу за звільнення країни від гніту самодержавства, а й нести революційну свідомість у непролетарські верстви трудящих міста й села, пробуджувати їх до політичного протесту, залучати до відкритих політичних виступів. Саме приклад героїчного пролетаріату захопив демократичну інтелігенцію, службовців, студентство, ремісників і т. п., він вчив їх революційній стійкості.

Одним з найпереконливіших свідчень успішного впливу робітничого класу на міські середні верстви стало народження в 1905 р. Рад робітничих депутатів — справжніх органів революційної влади, які «...створювались поза всякими законами і нормами цілком революційним шляхом, як продукт самобутньої народної творчості, як прояв самодіяльності народу, що звільнявся або звільняється від старих поліцейських пут»⁹. Ради, будучи насамперед пролетарськими представницькими органами, виникали на більш широкій соціальній основі, втілюючи в собі союз всіх революційних сил країни: революційно настроєних робітників, селян, різних груп середніх верств міста. Рада, вказував В. І. Ленін у статті «Наші завдання і Рада робітничих депутатів» (маючи на увазі Петербурзьку Раду.— В. П.) повинна проголосити себе тимчасовим революційним урядом або такої утворити. Вона «повинна прагнути до того, щоб включити до свого складу депутатів від усіх робітників, службовців, прислуги, батраків і т. д., всіх, хто тільки хоче і може боротися спільно за поліпшення життя всього трудящого народу, ... всіх, крім чорносотенців»¹⁰. Це був би тимчасовий союз для здійснення найближчих практичних завдань і саме тому Рада повинна залучати до свого складу і своєї діяльності «...нових депутатів не від робітників тільки, а, по-перше, від матросів і солдатів, ... по-друге, від революційного селянства, по-третє, від революційної буржуазної інтелігенції»¹¹. Такий склад Рад міг дати їм дійсну силу, перетворити їх в реальну революційно-демократичну владу, а саме до цього й прагнули більшовики, які піддавали нещадній критиці плутану і суперечливу позицію меншовиків, які по суті занижували революційну роль Рад.

Дослідниками встановлені прізвища 1709 депутатів 31 Ради, у числі яких було 1318 робітників (77%), 73 службовця і конторщика, 56 представників професійних спілок дрібнобуржуазної інтелігенції, 12 медичних працівників, 11 вчителів і студентів, представники інших категорій міських середніх верств. Зокрема, у Московську Раду були обрані представники від спілки техніків, фармацевтів, всеросійської залізничної і поштово-телеграфної спілки, у Самарську — від спілок конторщиків, залізничних телеграфістів, земських службовців, у Катеринославську — від службовців управління залізниці, контор, кредитних закладів. Серед депутатів Одеської Ради були представники від прикажчиків і ремісників та ін.¹² Той факт, що до складу Рад обирались і представники міських середніх верств, які діяли в них пліч-о-пліч з робітниками і під їх керівництвом, свідчив про гегемонію пролетаріату в революції, про керівну роль більшовицької партії, яка згуртовувала навколо робітничого класу всі революційно-демократичні сили. «По суті справи,— підкреслював В. І. Ленін,— Рада робітничих депутатів є не-

⁸ Ленін В. І. Про статистику страйків у Росії.— Там же, т. 19, с. 378.

⁹ Ленін В. І. Перемога кадетів і завдання робітничої партії.— Там же, т. 12, с. 295.

¹⁰ Там же, с. 56.

¹¹ Там же, с. 59.

¹² Гегемонія пролетаріата в трьох руских революціях.— М., 1975, с. 90—92.

оформлений, широкий бойовий союз соціалістів і революційних демократів...»¹³.

Разом з тим Володимир Ілліч наголошував на необхідності обов'язкової наявності в Радах сильного основного чисто пролетарського ядра, «щоб на сотні, приміром скажімо, робітників, матросів, солдатів, селян, припадали десятки депутатів інтелігентськи-революційних союзів»¹⁴. Більшовики, як політичний авангард пролетаріату, повинні були прагнути до максимального зміцнення своїх позицій в цих масових пролетарських організаціях, покликаних зіграти важливу роль у збагаченні мас політичним досвідом, у прилученні робітничого класу і інших демократичних верств до ідей революції, до свідомої історичної творчості. І партія більшовиків блискуче справилась з цим завданням. З 55 Рад, створених у перший рік революції, більшовики очолили або користувались переважним впливом у 44, в той час як меншовики — в 10, а есери — лише в одній¹⁵.

Намагаючись врятувати самодержавний лад, відчайдушну боротьбу проти зближення середніх верств міського населення з робітничим класом вів урядовий табір, ядром якого було реакційне дворянство, та за визначенням В. І. Леніна, «бюрократично-військово-придворні елементи...»¹⁶. У період піднесення революції, в умовах, коли співвідношення сил складалося не на користь монархічної контрреволюції, остання виявляла хитрість, відшукувала можливості для лавірування, змушена була давати обіцянки про «непохитність основ громадських свобод» і т. п. Реакція апелювала при цьому до передсуду, зазначав Володимир Ілліч, найменш розвинутих у соціальному, політичному і духовному плані верств міської дрібної буржуазії¹⁷ (дрібні крамарі, торговці, власники трактирів, пивниць, готелей, заїжджих дворів, кустарі і т. п.). Це були так звані «старі», «традиційні» середні верстви, найбільш розпорошені і роз'єднані. Культивуючи такі, властиві певній їх частині риси, як аполітичність і консерватизм, монархічні, в тому числі чорносотенні організації («Союз русского народа», «Союз Михаила Архангела», «Русский монархический союз» та ін.) рекрутували з їх середовища найреакційніші елементи в свої ряди, використовували їх для своїх прогромах акцій*.

На формування світогляду і політичної орієнтації міських середніх верств у бік реакційності й контрреволюції спрямовувала свої зусилля і православна церква**. З самого початку революції більшість православного духовенства виступала проти демократичного руху, цюку-

¹³ Ленін В. І. Соціалізм і анархізм.— Повне збір. творів, т. 12, с. 120.

¹⁴ Ленін В. І. Наші завдання і Рада робітничих депутатів. (Лист до редакції).— Там же, с. 60. У цьому зв'язку зазначимо, що робітники не допускали в Ради представників деяких непролетарських партій і організацій, були обмежені норми представництва в Радах для дрібнобуржуазних верств міського населення. Так, Виконавчий комітет Одеської Ради відхилив заяву сіоністів-соціалістів з проханням дозволити їм брати участь в засіданнях Ради з правом дорадчого голосу, оскільки ця партія «не має за собою фактичної сили у робочих масах м. Одеси». (Революція 1905 г. Матеріали і офіціальні документи.— М., 1925, с. 113).

¹⁵ Демочкин І. Н., Ерман Л. К., Черменський Е. Д. Революція 1905—1907 гг. в Росії.— М., 1965, с. 115; Революція 1905—1907 гг. в Росії.— М., 1975, с. 172.

¹⁶ Ленін В. І. Картина тимчасового революційного уряду.— Повне збір. творів, т. 10, с. 342.

¹⁷ Ленін В. І. Передмова до брошури «Доповідна записка директора департаменту поліції Лопухіна».— Там же, т. 9, с. 319.

* Підраховано, що у період спаду революції на протязі лише двох чи трьох тижнів чорносотенці вбили близько 4 тис. і поранили понад 10 тис. чоловік. (Марксизм-ленінізм о дналектике революции и контрреволюции: Из опыта борьбы с контрреволюцией и современность.— М., 1984, с. 91).

** У 1905 р. в Росії діяло 48 375 православних церков. Чисельність білого духовенства (протоієреїв, священників, дьяконів і псаломщиків) становила 103 437 чол., чорного духовенства (монахів і монахинь) — 20 199. (Зьярнов П. Н. Православная церковь в борьбе с революцией 1905—1907 гг.— М., 1984, с. 28—29).

вала революціонерів і передову інтелігенцію, посилила пропаганду церковно-монархічних принципів, а також і чорносотенну агітацію. У своїх проповідях та «повчаннях» архієреї і священники не приховували цинізму, злої іронії, відкритої ворожнечі щодо політичних виступів робітничого класу, програми і лозунгів більшовицької партії, закликали найвідсталіші і затуркані елементи дрібнобуржуазного міського населення до політичних погромів¹⁸.

Однак контрреволюційна діяльність російського духовенства не тільки не виправдала його сподівань, а, навпаки, принесла протилежні результати. Союз церкви з самодержавством, її боротьба з революцією і демократичними силами призводили до посилення релігійного індуїзму в дедалі більшій частині міських середніх верств, до поширення в їх середовищі антиклерикальних настроїв. Навіть церковники змушені були визнати зміни у політичних позиціях і світосприйнятті середніх верств міського населення, взірцем для яких служив насамперед робітничий клас. Проявом ідеологічної неспроможності церкви нейтралізувати революційно-демократичні настрої середніх верств стали страйки слухачів духовних академій і учнів духовних семінарій країни в лютому—квітні 1905 р.¹⁹

Загальмувати процес об'єктивного зближення з робітничим класом «нових» середніх верств з числа інтелігенції і службовців, зайнятих нефізичною працею у сфері матеріального і нематеріального виробництва, виховати у робітників упередженість і навіть антагонізм щодо людей розумової праці намагалися і махаєвці. Вони ігнорували соціальну і політичну диференціацію у середовищі інтелігенції і визнавали всю її за паразитичний клас, що експлуатує робітників. Найбільш революційній частині інтелігенції, представники якої були членами більшовицької партії, вони інкримінували прагнення встановити політичне панування над робітниками і селянами. Закономірно, що зрештою така позиція махаєвців призвела до змикання їх з реакційними елементами і, зокрема, до їх безпосередньої участі в 1905 р. в чорносотенних погромах, спрямованих проти передової інтелігенції²⁰. Тому, природньо, що анархістські за своїм політичним характером і змістом групи махаєвців хоч і діяли в Петербурзі, Одесі, Іркутську та інших містах країни, проте значним впливом серед робітничого класу вони не користувалися*.

Обов'язковою умовою залучення робітничим класом на свій бік міських середніх верств у революції 1905—1907 років була ізоляція від них ліберальної буржуазії, ідеал якої, як зазначав В. І. Ленін, «...очищене від кріпосництва, упорядковане буржуазне суспільство»²¹, «...увічнення буржуазної експлуатації в упорядкованих, цивілізованих, парламентарних формах»²². Сподіваючись за допомогою поміркованих реформ добитися поступок з боку царизму на користь конституційної монархії і відчуваючи смертельний страх перед могутнім вибухом революційної енергії народних мас, буржуазія хотіла зіграти роль «чесного» маклера: то зверталася до царя, то — до народу. «...До першого,— писав В. І. Ленін,— з «серйозними, діловими» пропозиціями політичного гешефту, до другого — з пустими фразами про свободу...»²³.

¹⁸ Там же, с. 85—95.

¹⁹ Там же, с. 83—84.

²⁰ Буржуазная революция и рабочее дело.— СПб., 1906, с. 74.

* Характерно, що ворожі марксизму ідеї махаєвців, відхилені свого часу робітничим класом Росії, активно реанімуються деякими сучасними вульгаризаторами марксистської теорії, які не відмовилися від марних спроб посягти ворожнечу між робітниками і прогресивною інтелігенцією у капіталістичних країнах. (Детальніше див.: Красин Ю. А. Революцией устрашенные.— М., 1975, с. 181—182).

²¹ Ленін В. І. Кадети, трудовики і робітничая партія.— Повне збір. творів, т. 13, с. 136.

²² Ленін В. І. Спроба класифікації російських політичних партій.— Там же, т. 14, с. 23.

²³ Ленін В. І. Бойкот булігінської Думи і повстання.— Там же, т. 11, с. 158.

В роки першої російської революції у ліберальному русі визначилися дві провідні партії — конституційно-демократична (кадети) і «Союз 17 октября» (октябристи). Як писав Володимир Ілліч, «...Октябристи і кадети — два фланги *одного класу*, два фланги буржуазного *центру...*»²⁴. Проте, якщо перші у процесі розвитку революції повністю себе скомпрометували своїм відверто негативним ставленням до будь-яких дій, спрямованих проти існуючого ладу і тому не мали суттєвої підтримки з боку демократичних середніх верств міста *, то другим, за допомогою політичних спекуляцій та різних демагогічних трюків, вдалося ввести в оману певну частину цих верств і використати їх в своїх інтересах. «Соціальною опорою цієї партії,— відзначав Ленін,— є, з одного боку, масовий міський обиватель,... а з другого боку, ліберальний поміщик...»²⁵.

Намагаючись з усіх сил відвернути демократичні маси від революційної боротьби з самодержавством і нав'язати їм свою гегемонію, партія кадетів удавала з себе поборника «народної свободи», широко декларувала уявну «позакласовість» та «загальнонаціональний» і «надстановий» характер своєї програми, насаджувала реформістські і конституційні ілюзії, до яких через своє проміжкове, двоїсте становище схилилась і частина міських середніх верств. Кадети розповсюджували, за характеристикою В. І. Леніна, ту політично опортуністичну та буржуазну отруту, яка отруювала і розбещувала свідомість мас, насамперед, звичайно, дрібнобуржуазних, не даючи їм зрозуміти необхідність рішучої і безкомпромісної боротьби з царизмом. «Вони згуртовують,— писав В. І. Ленін,— навколо себе всіх, весь «народ» лише на ґрунті конституційних ілюзій, об'єднують лише негативним зв'язком: ненавистю до ненажерливого звіра,— до самодержавного уряду, проти якого *найлівіше* на даному «легальному» ґрунті стоять зараз кадети». Однак, продовжував він, «історична роль кадетів — перехідна, хвилинна роль. Вони впадуть разом з неминучим і швидким падінням конституційних ілюзій...»²⁶.

Завдання більшовицької партії вождь партії вбачав в тому, щоб очистити дрібнобуржуазний демократизм середніх верств від «недемократичних домішок», боротися з їх конституційними ілюзіями, добиватися відокремлення міської дрібнобуржуазної демократії, здатної виступити проти абсолютизму і всіх пережитків середньовіччя, від корисливої і непослідовної ліберально-монархічної буржуазної демократії, яка йшла на угоду з царизмом і в критичні моменти виявляла свою контрреволюційність. Більшовики повинні були наполегливо роз'яснювати цим верствам, що у боротьбі за справжню демократичну свободу і справжні демократичні порядки не можна покладатися на кадетів, які тільки дбають про свої власні інтереси, розкривати їх подвійну політичну гру, фальшивий демократизм, нещадно викривати всі їх спроби під личиною безкласовості і безпартійності нав'язати їм свою точку зору.

Таким чином, на марксистський авангард пролетаріату чекала складна і напружена боротьба за ізоляцію лібералізму від міських середніх верств, за відрив від нього дрібнобуржуазних попутників, які тимчасово пристали до нього через свою політичну наївність і відсутність необхідного політичного досвіду. Цим двоєм за середні верстви — між пролетаріатом, керованим більшовиками, з контрреволюційною буржуазією на чолі з кадетами — був наповнений увесь період першої російської революції.

²⁴ Ленін В. І. Політичні партії за 5 років третьої Думи.— Там же, т. 21, с. 163.

* Детальніше див.: Спирин Л. М. Крушение помещичьих и буржуазных партий в России (начало XX в.— 1920 г.).— М., 1977, с. 142—145.

²⁵ Ленін В. І. Перемога кадетів і завдання робітничої партії.— Повне збір. творів, т. 12, с. 268.

²⁶ Там же, с. 274.

У боротьбі робітничого класу за міські середні верстви важливу роль зіграла тактика «лівого блоку», розроблена В. І. Леніним на основі міжнародного досвіду класової боротьби пролетаріату. Вона полягала в тому, щоб «змушувати» демократичну масу, включаючи середні верстви міста, робити вибір між кадетами і марксистами, об'єднувати дрібнобуржуазних демократів навколо робітничого класу (які хоч і розходилися багато в чому з пролетаріатом ідейно і політично, однак у переважній своїй більшості прагнули «до знищення... всіх привілеїв у політиці»²⁷, тобто до ліквідації всіх залишків феодалізму і його політичної опори — царської монархії) з метою створення поза впливом ліберальної буржуазії широкого фронту боротьби з реакцією. Специфічною особливістю реалізації цієї тактики у 1905—1907 рр. було те, що середні верстви вперше в історії буржуазних революцій втягувалися до вищих форм боротьби, що велася пролетарськими засобами і методами (економічний і політичний страйк, збройне повстання).

В. І. Ленін водночас застерігав проти злиття всіх лівих сил «...в один революційний хаос»²⁸, обґрунтовував необхідність «спільних дій» «...без ніяких угод з *лівою*, тобто народницькою дрібною буржуазією...»²⁹. Підкреслюючи велике політичне значення дрібнобуржуазних партій, рекомендував більшовикам уважно приглядатися до їх «...політичного хитання між кадetskою лояльною убогістю і сміливою, нещадною революційною боротьбою... І не тільки придивлятися до цього процесу, звичайно, а також посилено впливати на нього в пролетарському дусі»³⁰. Партія більшовиків повинна була послідовно виступати проти антимарксистських угод, не пов'язувати свою політику і тактику з політичною позицією дрібної буржуазії, що відзначалася безпринципністю і хиткістю.

В. І. Ленін, закликаючи більшовиків завжди дотримуватися самостійної, твердої класової позиції, значну увагу в ідейно-теоретичній і внутріпартійній боротьбі приділяв критиці меншовицької концепції першої революції у Росії. Відправною точкою принципів розходжень між більшовиками і меншовиками було те, що останні заперечували гегемонію пролетаріату і активну роль партії в буржуазній революції, зменшували революційні можливості селянства і ігнорували необхідність союзу робітничого класу з ним. Боротьба В. І. Леніна, більшовиків з опортуністами з цих питань широко висвітлена у радянській історіографії. Разом з тим залишається без належної уваги критика В. І. Леніним псевдонаукових поглядів меншовиків відносно оцінки ними місця і ролі середніх верств міста в революції.

В ході революції меншовики, звичайно, не могли зовсім не помічати очевидних фактів, що свідчили про зростаючу революційність пролетаріату з одного боку, і водночас, про прогресуючу антиреволюційність великої російської буржуазії — з другого. І хоч ці факти суттєво не вплинули на зміну їх догматичного підходу щодо трактовки ролі ліберальної буржуазії як провідної сили у боротьбі з царизмом, деякі лідери меншовизму у своїх схоластичних схемах стали відводити чільне місце пошуків нового складу буржуазної демократії, здатної, на їх думку, очолити революцію, нейтралізувати вплив пролетаріату і протистояти «реакційному», «темному» селянству. Так, за твердженням Л. Мартова і інших лідерів опортунізму, буржуазна демократія — це насамперед «новий середній стан», «нові середні верстви міського населення», які нібито і виконують історичну місію головних рушійних сил в загальнонаціональному русі. Ігноруючи «дрібнобуржуазний радика-

²⁷ Ленін В. І. Політичні партії в Росії.— Там же, т. 21, с. 271.

²⁸ Ленін В. І. Про бойову угоду для повстання.— Там же, т. 9, с. 269.

²⁹ Ленін В. І. Сила і слабкість російської революції.— Там же, т. 15, с. 213.

³⁰ Ленін В. І. Спроба класифікації російських політичних партій.— Там же, т. 14, с. 22.

лізм міст», меншовики навіть говорили про дрібнобуржуазний характер першої російської революції³¹.

У боротьбі за міські середні верстви як союзника робітничого класу партія більшовиків повинна була враховувати також шкідливий ідейний вплив на них з боку соціалістів-революціонерів (есерів). Заперечуючи, як і меншовики, гегемонію робітничого класу, вони еклектично включали інтелігенцію разом з пролетаріатом та селянством до «єдиного трудового класу», причому інтелігенцію оголошували найсвідомішою і найактивнішою його частиною, «авангардом авангарду революційного соціалізму». «У Росії,— писав теоретик есерівської партії В. Чернов,— проти троїстого союзу темних сил реакції — самодержавної бюрократії, плутократії та дворянства — виступає під червоним прапором соціалізму зростаюча армія іншого троїстого союзу: революційної інтелігенції, індустріального пролетаріату і трудового селянства»³².

В. І. Ленін, вважаючи за необхідне укласти з есерами у рамках тактики «лівого блоку» ряд практичних угод, водночас закликав більшовиків до ідейної боротьби з есерівським впливом на середні верстви міста й села, викривати повну неспроможність соціалістів-революціонерів у справі керівництва революційним рухом. Що ж до ставлення більшовиків до есерівської тактики індивідуального терору, то революційна соціал-демократія, як відзначав В. І. Ленін, боролась «завжди не тільки проти терору, а й проти тих хитань у бік терору, які виявляли не раз представники інтелігентського крила нашої партії»³³.

Таким чином, боротьба робітничого класу за міські верстви як свого союзника відбувалася в складних умовах і була довгочасним процесом. Об'єктивні умови революції з неминучістю породжували у них політичний протест, штовхали їх на боротьбу проти царя, втягували до загальнонародного руху. Разом з тим реальна участь кожної з численних груп цих верств у революції, їх політична поведінка в ній були неоднаковими. Як показали конкретні революційні події, першими й активніше за інших до пролетаріату примкнули дрібнобуржуазна демократична інтелігенція та студентство, які становили в 1905—1908 роках близько 23% усіх «державних злочинців», як називали тоді притягнених до суду революціонерів³⁴. Водночас пасивно поводити себе «старі» середні верстви міського населення, причому незначна частина їх служила прямою опорою і резервом як ліберальної, так і монархічної контрреволюції. Загалом для політичних позицій міських середніх верств того періоду були характерні три основні більш-менш стабільні тенденції, які в цілому відповідали трьом політичним таборам у революції: домінуюча ліворадикальна (революційно-демократична), центристська (буржуазно-ліберальна) та праворадикальна (реакційно-монархічна).

У свою чергу, і у рамках загальної революційно-демократичної лінії у середовищі міських середніх верств формувалися різні течії. Це обумовлювалось тим, що діапазон відмінностей у соціально-економічному становищі учасників боротьби з числа цих верств був досить широким. У загальному ж вигляді вертикальна соціальна структура середніх міських верств Росії на початку ХХ ст. складалася з трьох основних елементів: з заможної їх верхівки; середньої їх частини, більш-менш забезпеченої матеріально, і швидко зростаючих кількісно напівпролетарських груп, до яких В. І. Ленін відносив пролетаризуючі низи дрібної буржуа-

³¹ Пятый съезд РСДРП. Партиздат ЦК ВКП(б), 1935, с. 411; Отклики современности. 1906, № 2 (16 апреля), с. 3—27; Отклики. Апрель (11) СПб., 1907, с. 15—17; Отголоски. Сб. IV. СПб., 1907, с. 66.

³² Чернов В. Социалистические этюды.— М., 1908, с. 210.

³³ Ленін В. І. Про бойову угоду для повстання.— Повне зібр. творів, т. 9, с. 264.

³⁴ Ленін В. І. Роль станів і класів у визвольному русі.— Там же, т. 23, с. 383.

зії, інтелігенції та службовців³⁵. Таким чином, структура політичних орієнтацій та поведінки даних верств набувала дуже складного характеру, і не завжди вона була адекватна їх соціальній структурі.

Найбільш прогресивні представники з числа міських середніх верств повністю перейшли на ідейно-політичні позиції пролетаріату і його марксистського авангарду. Під час революції в рядах більшовицької партії налічувалось 32% інтелігентів і 4% службовців³⁶.

Більша ж частина дрібнобуржуазних за своїм характером міських середніх верств не виходила за межі дрібнобуржуазної революційності. Цю революційність, зазначав В. І. Ленін, правильно визнавати тільки умовно, оскільки «...невдоволення пролетаріату і невдоволення дрібного виробника зовсім неправильно ототожнювати і зливати... Невдоволення дрібного виробника дуже часто породжує (і неминуче мусить в ньому або в значній частині його породжувати) прагнення відстояти своє існування як дрібного власника, тобто відстояти основи сучасного порядку і навіть повернути його назад»³⁷. Тому «всяка боротьба всякої дрібної буржуазії проти всяких привілеїв завжди має на собі сліди дрібнобуржуазної обмеженості, половинчатості...»³⁸. Однак, хоч ця революційність має умовний характер (порівняно з пролетарською), тобто вона нестійка, часто безплідна, легко переходить в апатію, покірність і навіть в контрреволюційність, нехтувати її позитивною силою ніяк не можна. Навпаки, слід максимально використати її енергію заради успіху революції.

Слід також відзначити, що, розглядаючи класи та соціальні верстви, в тому числі міські, як поняття, що складається в боротьбі і розвитку, у контексті конкретної історичної ситуації, В. І. Ленін першим серед марксистів поставив питання про перегрупування і поляризацію сил у середовищі середніх верств у зв'язку з переплетінням, зближенням завдань демократичного і соціалістичного етапів революції. Він переконливо довів, що в умовах імперіалізму, в ході переростання буржуазно-демократичної революції у соціалістичну (сама така перспектива відкривалася перед трудящими у 1905—1907 роках) в рядах дрібнобуржуазних верств неминуче розпочнуться значні хитання і відпадання від неї недавніх учасників боротьби. Це об'єктивний процес. Тільки низи міських середніх верств, їх напівпролетарська частина (міська біднота) разом з біднішим селянством могли набути соціалістичної орієнтації, оскільки їх основні життєві інтереси та вимоги збігалися з пролетарськими. «Чим далі йде вперед буржуазна революція,— писав В. І. Ленін,— тим лівіше шукає собі союзників пролетаріат серед буржуазної демократії, тим глибше спускається він від верхів її до низів»³⁹.

1905—1907 роки, таким чином, з усією очевидністю показали, що немає і не може бути повної єдності міських середніх верств, єдиної політичної поведінки різноманітних їх груп, які у новій історичній обстановці надто по-різному ставляться до дійсності, по-різному виявляють свій протест проти існуючих порядків та інститутів, що має і стихійний і суперечливий характер. Революційна практика засвідчила, що одна їх частина веде активну боротьбу і робить значний внесок в загальні успіхи революційних сил; друга (відносно пасивна або малоактивна),— обмежується помірними вимогами поліпшення умов свого існування; третя— залишається на реакційних політичних позиціях (або

³⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 3, с. 104, 550; т. 6, с. 271; т. 13, с. 73; т. 14, с. 306, 309, 373; т. 22, с. 288; т. 25, с. 219; т. 34, с. 107; т. 41, с. 55; Ленинский сб., [т.] 37, с. 213.

³⁶ Волин М. К. К вопросу об изучении состава большевистской партии накануне и в период революции.— В кн.: Революция 1905—1907 годов в России и ее всемирно-историческое значение.— М., 1976, с. 175—177.

³⁷ Ленін В. І. Зауваження на другий проект програми Плеханова.— Повне збір. творів, т. 6, с. 213.

³⁸ Ленін В. І. Наші скасовувачі.— Там же, т. 20, с. 125.

³⁹ Ленін В. І. Доповідь про Об'єднавчий з'їзд РСДРП.— Там же, т. 13, с. 42.

набуває їх). Навіть безпосередні учасники революційних битв, які хоч і діють не автономно один від одного, як це було раніше, а діють спільно, розвиваючись у тісному взаємозв'язку, підкоряючись законам революції, водночас зберігають і свою певну самостійність (виступи студентів, страйки службовців тощо). Ставши складовою загальнодемократичного потоку боротьби, різні категорії середніх верств паралельно з загальними дбають і про свої власні інтереси, сподіваються на поліпшення життя для себе, а не для інших.

І все ж найважливішим політичним підсумком участі міських середніх верств у першій російській революції було те, що при всій строкатості їх політичних інтересів, при всій безлічі їх політичних хитань і перевтілень, зміцнювалася саме перша революційно-демократична тенденція, яка невпинно зростала і набувала сили за рахунок переливу пасивної частини цих верств в активну, переходу їх від позицій, нав'язаних їм лібералами й опортуністами, на свідомі, бойові позиції. У ході революції переважна більшість середніх верств звільнялася з-під впливу контрреволюційної буржуазії, виробляла свій власний погляд — дійсно революційний і дійсно демократичний, і на цій основі об'єднувалася навколо пролетаріату, який, діючи найбільш рішуче і мужньо, подавав їй приклад, вів за собою або підштовхував її на боротьбу заради загального руху.

1905 рік показав яскраві приклади революційної творчості міських середніх верств, які свідчили про визнання ними гегемонії пролетаріату в революції, про те, що вони йшли за робітничим класом, орієнтувалися на його лозунги, використовували випробувані ним вищі форми та засоби боротьби. Це виявилось, зокрема, під час загальноросійського студентського страйку, що продовжувався більше півроку, страйків торгово-промислових і поштово-телеграфних службовців і особливо — в період Всеросійського жовтневого політичного страйку, в якому середнім верстам відводилась чільна роль⁴⁰.

У жовтні 1905 р. до Всеросійського політичного страйку, застрільником і головною діючою особою якого був пролетаріат, приєдналася основна маса студентів, демократичної інтелігенції, службовців, і серед останніх навіть працівники державного апарату, досі пасивні. Всього ж у страйку взяли участь не менше півмільйона чоловік, які належали до середніх верств населення⁴¹. Страйки, які, за словами В. І. Леніна, стали своєрідним стрижнем всього революційного процесу, зіграли величезну роль у «розкачуванні» цих верств, вони були справжньою школою їх політичного виховання, сприяли розширенню їх політичного кругозору, підіймали їх свідомість, зміцнювали волю до боротьби за революційне перетворення життя⁴².

У грудні 1905 р. найбільш політично свідомі представники міських середніх верств разом з робітниками виступили проти самодержавства зі зброєю в руках. Передова частина студентства, інтелігенції, службовців взяла участь у грудневих збройних повстаннях у Москві, Харкові, Ростові-на-Дону, Красноярьську та інших містах⁴³. Це дало підстави В. І. Леніну зробити висновок про те, що міська революційна демократія, «радикальні елементи» міських дрібнобуржуазних мас «схиляються до союзу з пролетаріатом для *продовження революції*»⁴⁴.

⁴⁰ Третій съезд РСДРП. Протоколи.— М., 1959, с. 450—457.

⁴¹ Проблемы гегемонии пролетариата в демократической революции.— М., 1975, с. 142.

⁴² Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року.— Повне зібр. творів, т. 30, с. 294.

⁴³ Гусятников П. С. Революционное студенческое движение в России 1899—1907 гг. М., 1971, с. 264; Булдаков В. П., Иванов А. Е., Иванова Н. А., Шелохаев В. В. Борьба за массы в трех революциях в России: Пролетариат и средние городские слои.— М., 1981, с. 98—105 та ін.

⁴⁴ Ленін В. І. Етапи, напрями і перспективи революції.— Повне зібр. творів, т. 12, с. 142.

Пролетарський вплив на міські середні верстви здійснювався також через легальну й нелегальну літературу, мітинги, сходки, через участь більшовиків у профспілках, культосвітніх товариствах, з'їздах та конференціях різних категорій цих верств, шляхом створення спеціальних інтелігентських секцій при деяких партійних комітетах, студентських та учнівських організацій РСДРП. У 1906—1907 рр. пролетаріат і більшовицька партія впливали на ці верстви під час виборчих кампаній до I і особливо до II Державних дум, використовували думську трибуну. Зокрема, під час виборів до II Думи «лівий блок» зумів відірвати від кадетів значну масу міських середніх верств, підняти «...частину їх уперше до політичного життя»⁴⁵. Підсумки виборів у Петербурзі свідчили про те, що «лівий блок» одержав 25% голосів⁴⁶.

Революція 1905—1907 років стала першим випробуванням на практиці ленінських ідей про можливість і необхідність спільних дій робітничого класу і міських середніх верств у боротьбі за свободу і демократію. В ході революції російському пролетаріату, керованому своїм політичним авангардом, партією більшовиків, вдалося завоювати довір'я та підтримку основної маси міських середніх верств, здійснити ідейне й організаційне керівництво ними, очолити їх демократичний рух проти самодержавного ладу і водночас — паралізувати зустрічне прагнення до політичного керівництва цими верствами з боку контрреволюційної буржуазії. Історичний досвід робітничого класу Росії і його революційного авангарду, ленінські теоретичні висновки і узагальнення щодо міських середніх верств в процесі демократичного перетворення суспільства не втрачають свого значення і в наш час, в останній чверті ХХ століття. Творче й всебічне їх осмислення допоможе більш глибокому розумінню загальних закономірностей визвольного руху в сучасну епоху, боротьби робітничого класу і його союзників за демократію і соціальний прогрес.

⁴⁵ Ленін В. І. Підсумки виборів у Петербурзі.— Там же, т. 14, с. 374.

⁴⁶ Там же, с. 369.

КЛАРА ЦЕТКІН ПРО ПЕРШУ РОСІЙСКУ РЕВОЛЮЦІЮ

Л. В. РОДІНА (Ворошиловград)

Велике міжнародне значення першої російської революції полягало в тому, що вона значною мірою вплинула на піднесення робітничого руху в усьому світі, в тому числі на розвиток лівих течій західноєвропейської соціал-демократії. Цей вплив позначився і на поглядах К. Цеткін (1857—1933 рр.) — одного з вождів лівих у соціал-демократичній партії Німеччини. Слід зазначити, що німецька соціалістка приділяла багато уваги різним аспектам російської революції*.

* За нашими підрахунками, лише в 1905 р. К. Цеткін присвятила російській революції 18 виступів, статей і листів. Це: 9 лютого — доповідь на тему «Революція в Росії» (Die Auswirkungen der ersten russischen Revolution von 1905—1907 auf Deutschland (далі — Die Auswirkungen...)) — Berlin, 1959, Bd. 2/1; 14 лютого вона говорила про «російський засіб боротьби» — страйк — на зборах у Лейпцигу (Leipziger Volkszeitung, 1905, 15. Febr.); 16 березня — виступ у Штутгарті з інформацією про події в Росії (Haferkorn K. Clara Zetkin und die Bolschewiki. — Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung (далі — BzGA), 1982, Н. 3); 22 травня — виступ на зборах берлінських жінок (Vorwärts, 1905, 23. Mai); 16 липня — доповідь «Російська революція і німецька соціал-демократія» (Leipziger Volkszeitung, 1905, 17. Juli); 21 липня в листі К. Цеткін повідомляла про наступний виступ у Геплінгені (ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 201, спр. 973, арк. 2); 16 серпня — виступ на робітничих зборах Берліна (Vorwärts, 1905, 18. Aug.); 21 серпня — доповідь «Участь жінок у російській революції» на зборах штукатурів Берліна (Vorwärts, 1905, 23. Aug.); 17—24 листопада — виступ

Ще раніше К. Цеткін подавала всебічну допомогу російським революціонерам: виступала на зборах, учасники яких висловлювали рішучий протест проти внутрішньої політики царизму, захищала політв'язнів Росії, сприяла збиранню коштів для потреб російської революції тощо.

У даному повідомленні висвітлюється оцінка К. Цеткін характеру, рушійних сил першої російської революції, її значення, ролі у ній революційної соціал-демократії.

В радянській історіографії немає спеціальних праць, присвячених цим питанням, хоч окремі з них розглядаються в узагальнюючих дослідженнях «История II Интернационала» (М., 1966, т. II), «Ленин в борьбе за революционный Интернационал» (М., 1970), «Международное рабочее движение: Вопросы истории и теории» (М., 1978, т. 3) і деяких індивідуальних монографія.

Серед істориків НДР багато уваги дослідженню зазначених вище питань приділяє професор Лейпцігського педінституту Ф. Штауде. В його статтях «Вплив революції 1905—1907 рр. у Росії на політичну діяльність Клари Цеткін», «Роль «Gleichheit» у боротьбі Клари Цеткін за емансипацію жінок», «Зв'язки К. Цеткін з російським революційним робітничим рухом»¹ на основі нових документів висвітлюються багато сторін різносторонньої діяльності К. Цеткін у роки першої російської революції. Становить певний інтерес і стаття К. Хаферкорн «Клара Цеткін і більшовики»².

Щоб правильно визначити особливості першої російської революції, необхідно було зрозуміти суть ряду нових явищ, притаманних найвищій стадії капіталізму — імперіалізму. К. Цеткін правильно охарактеризувала багато рис цієї стадії: концентрацію капіталу і його вивезення, утворення монополій, погіршення економічного і правового становища народних мас, посилення реакції і загострення класової боротьби, підкорення монополіями державного апарату, боротьбу за ринки збуту, агресивну зовнішню політику, що призводила до виникнення воєн, у результаті яких може відбутися революція. На основі аналізу процесів, характерних для імперіалізму, німецька соціалістка в основному правильно з марксистських позицій оцінювала й події 1905—1907 рр. у Росії. На відміну від західноєвропейських опортуністів і російських меншовиків вона правильно визначила рушійні сили цієї революції, вважаючи її гегемоном робітничий клас. Непорушною в круговороті явищ, найграндіознішою силою подій були, на думку К. Цеткін, революційні акції пролетаріату. «Він несе у всі верстви населення революційне бродіння, підтримує революційний дух, що пробуджується»³. Теза про вирішальну роль пролетаріату була головною ідеєю, стрижнем революційної концепції К. Цеткін, як й інших лівих⁴. Ця основоположна теза збігалася з лєнінським розумінням найважливішої особливості першої російської революції.

ни на п'яти засіданнях Ієнського партійного з'їзду. Крім того, редагований К. Цеткін журнал «Gleichheit» друкував багато матеріалів про події в Росії, зокрема й статті самого редактора: «М. Л. Бердичевська» (1905, № 5), «Червоний травень» (№ 9), «Проти небезпечної гри» (№ 14), «Славні бійці революційного пролетаріату» (№ 15), «Масовий політичний страйк» (№ 18).

¹ Staude F. Der Einfluss der Revolution von 1905/07 in Russland auf Clara Zetkins politisches und publizistisches Wirken.—BzGA, 1975, H. 1; Staude F. Die Rolle der «Gleichheit» im Kampf Clara Zetkins für die Emanzipation der Frau.—BzGA, 1974, H. 3; Ежегодник германской истории. 1976.—М., 1977.

² Хаферкорн К. Clara Zetkin und die Bolschewiki.—BzGA, 1982, H. 3.

³ Zetkin C. Für die Preisfechter des revolutionären Proletariats.—Die Auswirkungen..., S. 357.

⁴ Айзин Б. А. Роза Люксембург об особенностях и историческом значении русской революции 1905—1907 гг.—Ежегодник германской истории. 1976, с. 181; Вольгемут Х. До последнего дыхания: Биография Карла Либкнехта.—М., 1980, с. 86; Слуцкий А. Г. Франц Меринг: Революционер, ученый, публицист.—М., 1979, с. 29—30.

Здавалося б, писала К. Цеткін, буржуазія повинна рішуче виступати проти царизму. Насправді «жодний клас у Росії не ставиться до тиску на абсолютизм так байдуже, так ліниво, почасти навіть прямо вороже, як сучасний клас капіталістів»⁵. Характерно, що буржуазія відкрито виступала як реакційна сила, перетворюючись з противника абсолютизму в його опору там, «де капіталістичний розвиток найбільше просунувся вперед і де суперечності між буржуазією і пролетаріатом найбільш розвинуті»⁶. Царизм, вказувала К. Цеткін, з допомогою «монополь і митної політики економічно захищав інтереси грошового мішка»⁷. Разом з тим, нещадно розправляючись з щонайменшим проявом опозиційного руху, він виступав політичним захисником класу капіталістів, головним чином у ході боротьби проти пролетаріату. Буржуазію влаштовувала її агресивна зовнішня політика царизму⁸.

Таким чином, К. Цеткін, як й інші ліві в німецькій соціал-демократії, давала правильну оцінку політики російської буржуазії. Адже, як підкреслював В. І. Ленін, ліберальна буржуазія ненавиділа пролетаріат саме тому, що «...він виявив себе в 1905 році *досить зрілим політично*, щоб вирвати у цієї буржуазії *керівництво* рухом, щоб нещадно викривати зрадиство лібералів»⁹. «Ім'я буржуазних лібералів,— вказувала німецька революціонерка,— заслужили в Росії в повну протилежність з нашими західноєвропейськими відносинами не буржуа, а великі поміщики». Вони дотримувалися ліберальних поглядів тому, що абсолютизм позбавив їх можливості бути єдиним привілейованим класом і виділив іншому класу — буржуазії — «жирний шматок прибутку»¹⁰. Ліберальна опозиція земства, писала К. Цеткін, закінчила тим, що «благала найпідлішим чином» створити сильний уряд. Безумовно, чекати від такої опозиції будь-якої серйозної боротьби за політичну свободу немає сенсу. «Про лібералізм цих кіл можна сказати: «...пошкреби легенько благородних поміщиків-лібералів, і одразу виявиться егоїзм грошового мішка, класовий егоїзм власників та експлуататорів»¹¹. Слід зазначити, що така нищівна характеристика російського лібералізму була дана ще в липні 1905 р., тобто до появи «Маніфесту 17 жовтня» і підтримки лібералами безчинств чорних сотень і жорстоких розправ з революціонерами.

К. Цеткін поділяла думку Р. Люксембург про те, що з виступом пролетаріату «вперше на арені боротьби з'явилася сила, яка одна покликає історією і спроможна розбити царизм у прах і встановити прапор цивілізації»¹², і додавала: це — «вирішальна, головна сила в боротьбі проти абсолютизму»¹³. Причини цього, зокрема, полягали в тому,

⁵ Zetkin C. Die russische Revolution und die deutsche Sozialdemokratie.— Die Auswirkungen..., S. 366. Оцінку пролетаріату як головної рушійної сили, гегемона революції К. Цеткін повторювала неодноразово. Це було дуже важливо в той час, оскільки опортуністи висловлювали діаметрально протилежні погляди. Так, автори статей, розміщених у «Нойе гезельшафт», заперечували роль робітничого класу як гегемона революції. «Оскільки мета революції,— писали вони,— майбутня буржуазна держава», її рушійними силами є «буржуазні елементи і буржуазні революційні ідеї» (Neue Gesellschaft, 1905, 28, Juni, Bd. 1, S. 135).

⁶ Zetkin C. Die russische Revolution..., S. 366.

⁷ Ibidem.

⁸ Ibid., S. 364, 366, 377.

⁹ Ленін В. І. Історичний смисл внутріпартійної боротьби в Росії.— Повне збір. творів, т. 19, с. 344.

¹⁰ Zetkin C. Die russische Revolution..., S. 366, 367. Однак К. Цеткін не поділяла погляди англійського історика Б. Перса — автора меншовницько-ліберальної концепції «двох таборів». Її суть полягала в тому, що «уряду» протистоїть «народ», очолюваний земсько-ліберальною опозицією. Подібні погляди висловлюють і сучасні буржуазні історики Д. Уолкін, С. Харкейв, Ш. Галай (Марушкин Б., Иоффе Г., Романовский Н. Три революции в России и буржуазная историография.— М., 1977, с. 54—55).

¹¹ Zetkin C. Die russische Revolution..., S. 367.

¹² Luxemburg R. Die Lösung der Frage.— Gleichheit, 1905, N 24.

¹³ Zetkin C. M. L. Berditschewskaja.— Gleichheit, 1905, N 5.

що пролетаріат «несе на собі не тільки ярмо капіталізму, але й ярмо абсолютизму є для нього кривавою ношею»¹⁴.

Тяжке становище російських робітників ускладнювалося тим, що вони не мали ніяких легальних можливостей для боротьби за свої права — ні свободи друку і слова, ні профспілок і можливості скликання зборів¹⁵. Тому пролетаріат Росії за порівняно короткий строк (менше ніж за 20 років) перетворився на революційну силу. Класова свідомість його зроста настільки, що він служив прикладом для західноєвропейських робітників. І ніякі обіцянки уряду провести реформи не змогли ввести його в оману, а репресії — залякати, писала К. Цеткін; від економічної боротьби він швидко і рішуче переходить до боротьби політичної¹⁶. Як й інші ліві, вона рішуче засуджувала спроби західноєвропейських опортуністів і російських меншовиків применшити ступінь свідомості і силу бойового духу російського пролетаріату, представити його нездатним до активних революційних дій, показати керівником революції буржуазію.

К. Цеткін приділяла велику увагу становищу і ролі селянства в революційному русі, хоч саме ці питання ігнорували керівні діячі соціал-демократичних партій Західної Європи. До речі, аграрно-селянське питання не було включене до програми СДПН, незважаючи на те, що воно неодноразово обговорювалося на її з'їздах. Після 1895 р., коли на Бреславльському партійному з'їзді за наполяганням К. Цеткін * та інших прогресивно настроєних делегатів було відхилено реформістську резолюцію з аграрного питання, опортуністи свідомо гальмували його рішення, твердячи, що працює комісія з аграрних проблем.

У радянській історіографії протягом тривалого часу існувала думка, нібито ліві також ігнорували селянське питання, «вважали російське селянство політично недієздатним»¹⁷. Однак відомий спеціаліст з даних проблем Г. В. Павленко спростував цю точку зору¹⁸.

Значні заслуги в розробці питання про роль селянства в революційній боротьбі, як встановлено нами, належать К. Цеткін. Її глибокий інтерес до проблем аграрних відносин у Німеччині і Росії дав можливість німецькій марксистці впритул підійти до розуміння питання про союз робітників і селян у революції 1905—1907 рр., хоч цю ідею вона чітко висловила пізніше — під час Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. Безправ'я, погіршення становища селянства призводять до того, підкреслювала К. Цеткін, що «і в селянстві дедалі сильніше пробуджується дух опору, дух обурення, і воно останнім часом починає все більше і більше виступати проти абсолютистської системи». Зростання революційних настроїв серед селянства є результатом, з одного боку, «особистих контактів з робітниками, які здійснюються завдяки зростаючому переселенню збіднілих, пролетаризованих селянських мас в індустріальні центри; з другого боку, — результатом цілеспрямованої агітації, яку проводять серед сільського населення російські соціалісти»¹⁹.

Визнання К. Цеткін факту розорення селянства, нерентабельності дрібних господарств мало велике значення. Цим самим вона захищала марксистське вчення з аграрного питання від нападок з боку німецьких ревізіоністів, зокрема Е. Давіда, що намагався довести життєздат-

¹⁴ Zetkin C. Die russische Revolution.... S. 368—369.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

* Про позицію К. Цеткін на Бреславльському з'їзді, де обговорювалося аграрне питання, згадував В. І. Ленін у праці «Крок вперед, два кроки назад». — Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 8, с. 262.

¹⁷ Копычев Н. И. «Лейпцигская народная газета». — Вопр. истории, 1971, № 6, с. 210.

¹⁸ Павленко Г. В. Германские левые и аграрный вопрос (1897—1914 гг.). — Вопросы германской истории и историографии. Днепропетровск, 1974, вып. 2, с. 16.

¹⁹ Zetkin C. Die russische Revolution.... S. 365.

ність дрібного виробництва в землеробстві і його переваги над великим²⁰. Значну роль у ідеологічній боротьбі відіграло роз'яснення К. Цеткін керівної ролі пролетаріату в революціонуванні селянства.

Вивчаючи досвід революційного руху в Росії, К. Цеткін ще більше уваги стала приділяти селянському питанню в Німеччині. Вона поділяла думку А. Бебеля про те, що німецькі селяни є «політично найбільш відсталим елементом»²¹, і тому серед них необхідно проводити велику роботу. В зв'язку з цим К. Цеткін надавала дедалі більшого значення розгортанню соціал-демократичної агітації серед сільського населення Німеччини, сама брала в ній активну участь²². У звіті про діяльність «Гляйхайд» Йенському партійному з'їзду (1905 р.), зокрема, вказувалося, що робота в сільських районах є особливою заслугою її співробітників²³. На соціал-демократичній жіночій конференції в Маннгеймі в 1906 р. за наполяганням К. Цеткін було прийнято резолюцію про роботу серед сільськогосподарських робітниць, в якій зазначалося: «Визволення робітничого класу від гноблення капіталу неможливе без солідарної взаємодопомоги промислового і сільськогосподарського пролетаріату»²⁴.

Отже, К. Цеткін бачила в селянстві значну революційну силу, а не реакційну масу, як твердили західноєвропейські й російські опортуністи. Воно здатне, на думку німецької марксистки, на революційні дії, а під впливом роз'яснювальної роботи соціалістів — і на свідомі виступи. Її погляди значною мірою збігалися з поглядами більшовиків²⁵. Щоправда, словосполучення «союз робітничого класу і селянства» в працях К. Цеткін того часу нам виявити не вдалося, однак керівна роль пролетаріату щодо революційного народу, про що вона неодноразово писала²⁶, по суті, передбачає наявність такого союзу. К. Цеткін правильно визначила характер першої російської революції, яка відбулася в нових історичних умовах.

Опортуністи вважали революцію 1905—1907 рр. у Росії простим повторенням попередніх буржуазних революцій, зокрема революції 1848—1849 рр. у Німеччині, і тому робили помилковий висновок про те, нібито досвід першої російської революції «застарів» і неприйнятний для Заходу*. К. Цеткін, як й інші ліві, відзначала її буржуазний характер, однак водночас підкреслювала її своєрідність, зумовлену тим, що вона відбулася в нову історичну епоху. Це — «революція пролетарська..., оскільки пролетаріат становить масу її борців. Пролетарськими є також засоби боротьби цієї революції. Масовий страйк потрясає... підвалини російського державного і суспільного життя»²⁷. В ході розвитку рево-

²⁰ Овчаренко Н. Е. Германская социал-демократия на рубеже двух веков.— М., 1975, с. 114—115. В. І. Ленін характеризував працю Е. Давіда «Соціалізм і сільське господарство» як «...зведення буржуазних передсудів і буржуазної брехні під прикриттям «теж-соціалістичних» словечок...», де доводиться «перевага», «життєздатність» і т. ін. «дрібного виробництва» (Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 27, с. 174).

²¹ Bebel A. Neujahrsbetrachtung.— Gleichheit, 1906, N 1.

²² Dognemann L. Clara Zetkin: Leben und Wirken.— Berlin, 1974, S. 111—112.

²³ Protokoll über die Verhandlungen des Parteitages der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands. Abgehalten zu Jena, Sept 1905 (1905), S. 69.

²⁴ Protokoll über die Verhandlungen... zu Mannheim von 23.— 29. September 1906.— Berlin, 1906, S. 428—429.

²⁵ Реакційні радянологи Д. Кін, Г. Рімша та ін. досі дотримуються меншовицько-троцькістської тези про «реакційність селянства», тому висловлювання К. Цеткін з цих питань зберігають свою актуальність і нині (Романовский Н. В., Угрюмов А. Л. Революция 1905—1907 гг.: Некоторые вопросы истории и современные буржуазные фальсификаторы.— Вопр. истории КПСС, 1975, № 7, с. 49, 53).

²⁶ Zetkin C. Für die Preisfechter., S. 358; Zetkin C. Die russische Revolution..., S. 363, 369; Politische Rundschau.— Gleichheit, 1905, 15. Nov.

* Подібних поглядів дотримуються і сучасні праві соціал-демократи. Так, один з них — Й. Шольмер, — зокрема, пише: «Розвинуті Ленінін в умовах царизму особливі форми соціальної і політичної боротьби не підходили для країн з демократичними свободами» (Scholmer J. Die Kritik Boris Aisins fordert zur Gegenkritik heraus.— Vorwärts, 1971, 15. Apr.).

²⁷ Politische Rundschau.— Gleichheit, 1905, N 23.

люції К. Цеткін додала до вищезазначених засобів також демонстрацію і повстання²⁸. «Буржуазні її характер, її мета, однак вона стоїть першою на порозі майбутніх пролетарських революцій»²⁹,— писала вона. Ще ясніше вона висловлювалася в 1907 р.: «Мета російської революції — головним чином створення буржуазно-конституційної держави, і все ж вона є пролетарською революцією, першою революцією, в якій робітничий клас виступив як політично самостійний фактор, як найважливіша, свідомо діюча і керівна сила»³⁰. Ці визначення характеру революції наближалися до її характеристики, даної В. І. Леніним. Він писав: «Своєрідність російської революції полягає саме в тому, що вона була щодо свого соціального змісту *буржуазно-демократичною*, але щодо засобів боротьби була *пролетарською*»³¹.

«Революція 1905—1907 років була першою в світовій історії революцією, в якій марксистська партія виступила як самостійна політична сила...»³²,— зазначалося в постанові ЦК КПРС «Про 80-річчя революції 1905—1907 років». К. Цеткін підкреслювала велику роль російських соціал-демократів у революційних подіях того періоду. Той факт, що пролетаріат Росії є нині найрішучішою силою суспільства, писала вона, не тільки результат об'єктивного історичного розвитку, а й наслідок цілеспрямованої агітаційної роботи соціал-демократів. Російська соціал-демократія багато зробила для підготовки революції 1905—1907 рр. Майже 10 років її вожді вели теоретичну боротьбу, щоб довести, що в Росії розвивається капіталізм й існує пролетаріат, який є єдиним класом, здатним повалити абсолютизм, підкреслювала К. Цеткін. У ході цієї боротьби загартувалися люди, здатні проводити революційно-освітню діяльність, насамперед серед робітників, яка давала відчутні результати. Вже з 1902 р. економічні вимоги, висунуті пролетарями окремих професій і промислових центрів, доповнювалися політичними вимогами всього робітничого класу, а в 1903 р. по всій Росії прокотилася могутній страйковий рух, що набув політичного характеру³³. «Gleichheit» високо оцінював роль революційної соціал-демократії в справі освіти та організації російського пролетаріату. «Визволення російського народу і повалення абсолютизму може бути досягнуте тільки пролетаріатом, який бореться під керівництвом соціал-демократії»³⁴,— підкреслювала К. Цеткін. Але соціал-демократи Росії, вказувала вона, не обмежували свою діяльність тільки середовищем пролетаріату, а й проводили її серед інших верств трудящих. Ці висловлювання К. Цеткін становлять інтерес з огляду на те, що В. І. Ленін вважав необхідним для соціалістів «іти в усі класи населення»³⁵.

В статті «Російська революція і німецька соціал-демократія» К. Цеткін писала про «цілеспрямовану агітацію» соціал-демократів серед сільського населення, внаслідок чого зростає кількість його виступів проти «абсолютистської системи»³⁶. В статті «Розв'язання питання» «Gleichheit» розповідав про збільшення впливу соціал-демократів в армії і на флоті. Повстання на «Потемкине», у Кронштадті, Владивостоку і Харбїні не були, на думку автора статті, вибухом диких пристрастей п'яної неосвіченої «потолочі», як твердили офіційні російські і ні-

²⁸ Ibid., 1906, N 1.

²⁹ Zetkin C. Zum sozialdemokratischen Parteitag.— Gleichheit, 1905, N 19.

³⁰ Zetkin C. Ausgewählte Reden und Schriften.— Berlin, 1961, Bd. 1, S. 340.

³¹ Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року.— Повне збір. творів, т. 30, с. 294.

³² Рад. Україна, 1985, 3 січ.

³³ Zetkin C. Die russische Revolution..., S. 870.

³⁴ Aus dem Polizeiberichten über die Arbeiterversammlungen in Berlin.— Die Auswirkungen..., S. 72.

³⁵ Див.: Ленін В. І. Що робити?: Наболілі питання нашого руху.— Повне збір. творів, т. 6, с. 77.

³⁶ Zetkin C. Die russische Revolution..., S. 365.

мецькі газети³⁷. Ці виступи стали результатом «політичної освіти і пролетарської свідомості, справою соціал-демократичної свідомості»*. Завдяки цьому вимоги повсталих були чітко сформульовані і надавали заворушенням характер класово-свідомих, революційних акцій. Заворушення, писав «Gleichheit», відбулися і в сухопутних військах, які під впливом агітації соціал-демократів ставали дедалі менш надійною опорою старого ладу. На основі цього К. Цеткін дійшла висновку, що у Росії «найважливіші інструменти соціального і політичного гноблення — армія і флот — починають відмовляти»³⁸.

К. Цеткін писала, що царизм розпалював національну і релігійну ворожнечу серед народів імперії в той час, як пролетаріат брав участь у боротьбі «без різниці національності, без різниці релігії», «єдиною революційною масою», «з єдиною волею і єдиною метою»³⁹, що було безпосереднім результатом діяльності соціалістів⁴⁰.

Таким чином, К. Цеткін правильно оцінювала велику роботу, яку проводили соціал-демократи Росії в справі політичної освіти трудящих і підготовки революції, як і їх роль у самій революції**.

К. Цеткін дуже високо оцінювала міжнародне значення революції 1905—1907 рр., називаючи її «найзначнішою подією нашого часу», що є прелюдією цілого ряду революцій, в яких «пролетаріат розіб'є свої кайдани і завоює весь світ»⁴¹. Спростовуючи твердження опортуністів про те, що ця революція — винятково російське явище, вона доводила, що події в Росії — наслідок «загострення класових суперечностей і класової боротьби, в яких відобразилася міжнародна зрілість капіталізму»⁴². Тому, на її думку, нові форми боротьби, що виникли в Росії, прийнятні і для Заходу. К. Цеткін писала: «Російська революція служить для теорії і практики соціалістичного Інтернаціоналу невичерпним джерелом знань і досвіду, і скарбницю його слід дбайливо вивчати»⁴³.

На основі узагальнення цього досвіду та аналізу розвитку класових відносин у Німеччині вона закликala творчо розвивати революційну стратегію і тактику, щоб посилити дієвість боротьби пролетарів Німеччини та інших країн проти своїх гнобителів.

Така оцінка революції 1905—1907 рр. була правильною. Адже під її впливом ліві соціал-демократи Заходу прагнули оцінити нову обстановку, виробити відповідну тактику, підготувати робітників до боротьби за владу. В. І. Ленін, ставлячи завдання перед більшовиками,

³⁷ Наприклад, навіть «ліберальне» «Слово» оцінювало збройні повстання в армії і на флоті як «стихийний бунт здичавілих солдатів і матросів» (Непролетарские партии России: Урок истории.— М., 1984, с. 96).

* Luxemburg R. Die Lösung der Frage.— Gleichheit, 1905, № 24. Революційним подіям на Україні «Gleichheit» приділяв значну увагу. В «Політичному огляді» за 12 червня повідомлялося про заворушення на флоті, про повстання на «Потемкіне». Результат цього повстання ще невідомий, говорилося в ньому, але можна з впевненістю сказати, що воно не обмежується одним кораблем або навіть одним флотом, що його «іскри вже перекидаються з Одеси на Балтійське море, в Лібаву, навіть у Кронштадт». (Gleichheit, 1905, № 14, 12. Juli). Через рік «Gleichheit» повідомляв, що «трагедії «Князя Потемкіна» ще не згасли на флоті» (Gleichheit, 1906, № 13, 27. Juni). У журналі розповідалися також про криваву розправу над революціонерами поблизу Севастопольського арсеналу та інші події.

³⁸ Zetkin C. Die russische Revolution..., S. 372.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Der rote Mai.— Gleichheit, 1905, N 9.

** Викладені нами факти спростовують твердження сучасних соціал-демократичних авторів про те, що німецька соціал-демократія не бачила в російських соціалістах керівників революції. Так, П. Леше пише: «Чим більше німецька соціал-демократія захоплювалася російською революцією і боротьбою російських робітників, тим менше вона бачила в російській соціал-демократії носія революційного руху». (Lösche P. Der Bolschewismus in Urteil der deutschen Sozialdemokratie. 1903—1920.— Berlin, 1967, S. 43).

⁴¹ Internationaler Sozialisten-Kongress zu Stuttgart 18. bis 24. August 1907.— Berlin, 1907, S. 6.

⁴² Zetkin C. Zum sozialdemokratischen Parteitag.— Gleichheit, 1905, N 19.

⁴³ Zetkin C. Ausgewählte Reden und Schriften, Bd. 1, S. 329.

визначив тим самим і завдання міжнародної соціал-демократії. «Революційна робота в професійних спілках,— писав він,— перенесення центра ваги з парламентських кунштшюків на виховання пролетаріату, на згуртування суто класових організацій, на позапарламентську боротьбу, вміння користатися... загальним страйком, а також «грудневими формами боротьби...» — все це висувається з особливою силою, як завдання більшовицького напрямку»⁴⁴. Подібні завдання ставили перед собою і ліві, зокрема К. Цеткін.

Однаково або схоже оцінювали найважливіші революційні події в Росії К. Цеткін і більшовики. Це сприяло їх зближенню і співробітництву, що особливо яскраво виявилось під час Штутгартського конгресу II Інтернаціоналу (вересень 1907 р.). К. Цеткін неодноразово зустрічалася з Іллічем, листувалася з ним, вивчала його праці. Все це сприятливо позначалося на розвитку її світогляду. На Штутгартському конгресі К. Цеткін підтримала позицію В. І. Леніна з усіх питань. Там Володимир Ілліч зробив спробу згуртувати революційних соціал-демократів у міжнародному масштабі для боротьби проти ревізіонізму і опортунізму. З цією метою він провів кілька нарад з лівими, одна з яких відбулася в замиському будинку К. Цеткін⁴⁵. Співробітництво К. Цеткін з В. І. Леніном, початок якому було покладено в Штутгарті, продовжувалося і пізніше. Протягом наступних 4 місяців після згаданого конгресу Володимир Ілліч чотири рази в своїх виступах давав оцінку поглядів К. Цеткін з різних питань, використовував матеріали «Gleichheit»^{*}.

Таким чином, перша російська революція і Штутгартський конгрес, поряд з іншими подіями в міжнародному робітничому русі, сприяли ідейно-політичному розвитку лівої течії в західній соціал-демократії. Спільна боротьба проти опортуністів і ревізіоністів об'єднувала лівих у міжнародному масштабі. Це був важливий етап на шляху революційних соціал-демократів, у тому числі К. Цеткін, до ленінізму.

⁴⁴ Ленін В. І. Передмова до брошури Воїнова (А. В. Луначарського) про ставлення партії до професійних спілок.— Повне збір. творів, т. 16, с. 176.

⁴⁵ Муравьєва Л. Л., Сиволап-Кафтанова И. И. Ленин в Мюнхене.— М., 1976, с. 186.

* І пізніше журнал «Gleichheit» привертав значну увагу В. І. Леніна. Німецький соціаліст В. Зіверт згадував, що в 1911 р. група товаришів звернулася до Володимира Ілліча із запитанням, який німецький журнал він міг би порекомендувати їм для читання. Він взяв у руки «Гляйхайт» і сказав: «Цей журнал ви повинні читати. Тут ви знайдете все, що вас цікавить. Це відмінний, добре редагований журнал» (Незабываемый Ленин. М., 1958, с. 38). В. І. Ленін прагнув, щоб російські революціонери знайомилися із змістом журналу (ЦДАЖР СРСР, ф. ДПОУ, 1913, спр. 5, ч. 16, арк. 21—22).

ДО ПИТАННЯ ПРО СТАТИСТИКУ СТРАЙКІВ РОБІТНИКІВ УКРАЇНИ

Н. М. КРЕСТОВСЬКА (Одеса)

Одне з центральних місць у радянській історіографії займає актуальна в науковому і політичному відношенні проблема гегемонії пролетаріату у революційному русі. Важливим її аспектом є вивчення робітничого руху в 1905—1907 рр., коли, як відзначається у постанові ЦК КПРС про 80-річчя першої російської революції, вперше в історії вождем усіх трудящих мас виступив пролетаріат¹.

¹ Про 80-річчя революції 1905—1907 років у Росії.— Комуніст України, 1985, № 2, с. 3.

Могутнім зняряддям робітничого класу став страйк. В. І. Ленін відзначав, що першу російську революцію «найкраще і найточніше можна зрозуміти і вивчити по (історії) статистиці страйків»². Науково обгрунтована статистика є важливим аргументом у боротьбі проти буржуазної й опортуністичної історіографії, що заперечує провідну роль пролетарського руху в суспільному житті Росії 1905—1907 рр. Необхідність дати гідну відсіч вигадкам буржуазно-націоналістичних істориків, які силкуються воскресити тезу про «відсталість» робітничого класу України та його нездатність до політичної боротьби, зумовлює актуальність вивчення статистики страйків пролетаріату регіону.

Основи методології й методики дослідження страйкового руху заклали В. І. Ленін. Вивчаючи офіційні статистичні дані 1905—1907 рр., він застосував порайонний і галузевий методи групування та аналізу страйків, вивчив їх динаміку і співвідношення між економічними й політичними формами боротьби трудящих.

Тривалий час єдиним джерелом для кількісної характеристики страйкового руху в Росії у цілому і, зокрема, на Україні була офіційна статистика, що ґрунтувалася на відомостях фабричної, в окремих випадках гірничої інспекції. Значно розширивши джерельну базу дослідження, радянські історики уточнили дані про страйки періоду піднесення революції. Так, Ф. Є. Лось дослідив їх динаміку у 1905 р. на Україні³.

Однак для кількісної характеристики страйкового руху на другому етапі революції (1906 р. — 3 червня 1907 р.) в узагальнюючих дослідженнях як по Росії у цілому⁴, так і по Україні⁵ донині в основному використовуються дані офіційної статистики.

Численні праці, що висвітлюють хід революційних подій на Україні*, відповідні розділи нарисів історії обласних партійних організацій та книги із серії «Історія міст і сіл Української РСР» увели до наукового обігу значний фактичний матеріал про страйковий рух у 1906 — першій половині 1907 р., який у ряді випадків далеко виходить за межі офіційної статистики. Однак аналіз цього матеріалу присутній лише в деяких працях регіонального характеру⁶, що не дає повного уявлення про розмах страйкової боротьби робітників України на другому етапі революції.

У даному повідомленні зроблено спробу висвітлити статистику страйків робітників України в 1906 — першій половині 1907 р., дослідити найважливіші параметри страйкового руху: територіальне розподілення й галузевий склад страйкарів, динаміку страйків, співвідношення економічної та політичної боротьби.

Кількісні характеристики страйкового руху на Україні на другому етапі революції одержані в результаті вивчення широкої джерельної бази — матеріалів фабричної інспекції, гірничого нагляду, охоронних, жандармських і поліцейських установ, органів місцевої влади, суду й прокуратури, що зберігаються у центральних і обласних

² Ленін В. І. План доповіді про революцію 1905 р.—Повне зібр. творів, т. 54, с. 478.

³ Лось Ф. Є. Революція 1905—1907 років на Україні.— К., 1955, 404 с.

⁴ Рабочий класс в первой российской революции 1905—1907 гг.— М. 1981, 432 с.; Кириллов В. С. Большевики во главе массовых политических стачек в первой русской революции (1905—1907 гг.)— М., 1976, 368 с.

⁵ История Украинской ССР.— В 10 т. Киев, 1983, т. 5, 558 с.; Революційна боротьба трудящих України в 1905—1907 рр.— К., 1980, 285 с.

* Див.: Революційна боротьба трудящих України в 1905—1907 рр., с. 253—272. ⁶ Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації.— Львів, 1972, 372 с.; Модестов В. В. Рабочие Донбасса в трех русских революциях.— М., 1974, 268 с.; Максимов А. М. На баррикадах.— Донецк, 1973, 327 с.; Горякіна В. С. Робітничий рух у Таврійській губернії в 1905—1907 рр.— Укр. іст. журн., 1975, № 1, с. 70—77; Рева І. М. Страйки селян і сільськогосподарських робітників Правобережної України (1905—1907 рр.)— Там же, № 8, с. 37—43.

архівах; більшовицької, профспілкової та місцевої преси ліберального напрямку; мемуарів активних учасників робітничого руху; збірників документів і матеріалів, у яких містяться вищезазначені групи джерел. Збирання й аналіз матеріалу здійснювався згідно з методикою, виробленою групою радянських істориків⁷. Однак на відміну від останніх ми вважаємо доцільним віднести робітників ремонтних майстерень на залізничному, водному і міському транспорті не до транспортників, а до металістів, оскільки характер виробництва там схожий на характер виробництва в металообробній промисловості. Змішані страйки віднесено до розряду економічних, що відповідає ленінським вказівкам⁸. Страйк з невідомою чисельністю учасників й охоплених ним фабрик і заводів або з відомою кількістю страйкарів і невідомою — підприємств враховувався як одна полічена одиниця.

Систематизація даних дала можливість одержати нову інформацію про страйковий рух на Україні в період відступу першої російської революції. Так, згідно з матеріалами фабричної й гірничої інспекції, узагальненими В. Є. Варзаром, у 1906 р. в цьому регіоні відбулося 429 страйків, у яких брали участь 75 310 чол., протягом 1907 р.— 393 страйки (53 554 чол.)⁹⁻¹⁰. Згідно з нашими підрахунками, у фабрично-заводській та гірничій промисловості України в 1906 р. відбулося 855 страйків (244 342 чол.), а у першій половині 1907 р.— 392 страйки (78 620).

В таблиці 1 вміщено дані про територіальний розподіл страйків у фабрично-заводській і гірничій промисловості України.

Таблиця 1

Губернії	Кількість робітників у губернії ¹¹	1906 рік		Січень—червень 1907 р.	
		кількість страйків ^{***}	кількість страйкарів	кількість страйків	кількість страйкарів
Волинська	22 011	12(10)+3	668	6(6)	1 137
Київська	63 395	120(120)+2	15 262	42(40)	5 357
Подільська	31 758	10(9)+1	1 833	4(4)	1 184
Полтавська	10 836	54(52)+2	3 477	немає даних	
Чернігівська	22 629	16(16)+1	7 243	3(3)	2 162
Харківська	43 462	93(64)+2	31 472	47(41)	7 882
Катеринославська	174 156*	199(171)	142 706	75(63)	38 944
Херсонська	35 457	296(292)+2	30 713	202(202)+1	19 672
Таврійська	11 212	37(32)+5	10 968	10(10)+2	2 282
Всього	444 002**	837(766)+18	244 342	389(369)+3	78 620

* У підсумок по Катеринославській губернії включено дані про всіх шахтарів України, оскільки в джерелі немає розбивки по губерніях. ** У підсумок по Україні включено дані про робітників залізничних майстерень, оскільки джерело не містить розбивки по губерніях. *** Тут і далі в дужках вказано кількість страйків з відомою чисельністю учасників. Через знак «+» зазначено кількість колективних страйків, що охопили невстановлену кількість підприємств.

Найвищий рівень страйкової боротьби в період відступу революції спостерігався у Катеринославській, Харківській та Херсонській губерніях.

Частка робітників цього регіону в загальній кількості індустріального пролетаріату України становила не набагато більше половини, а

⁷ Блинов Н. В., Желтова В. П., Иванова Н. А., Кирьянов Ю. И., Пушкарєва И. М. О методике составления хроник и статистики рабочего движения в России периода капитализма (1861—февраль 1917 г.).— Вопр. истории, 1984, № 11.

⁸ Ленін В. І. Про статистику страйків у Росії — Повне збір. творів, т. 19, с. 377.

⁹⁻¹⁰ Статистика стачек рабочих на фабриках и заводах за 1906—1908 гг.— СПб, 1910, с. 3—5, 65, 79—81.

¹¹ Тут і далі підрахунки за: Статистика Украины — Харьков, 1922. Сер. 3, вып. 3, с. 198; вып. 5, с. 436—437.

Їх питома вага в страйковому русі — 85%. Це було зумовлено переважанням там робітників галузей важкої промисловості, насамперед металістів, металургів, шахтарів, які брали найактивнішу участь у революції. Південний промисловий район у період її піднесення, як відомо, став одним з провідних центрів революційного руху. В грудні 1905 р. там відбулися збройні повстання. Безперечно, бойовий досвід, нагромаджений робітниками в 1905 р., вплинув на їх політичну активність у наступні роки революції. В порівнянні з періодом революційного піднесення частка робітників Південного промислового району у страйковому русі навіть зросла: у 1905 р. вона становила 77,5%¹². Ці дані є підтвердженням ленінської думки про те, що пролетарський авангард «в 1906 році докладав особливих зусиль, а в 1907 році *ще більших, ніж у 1906 р.*»¹³, щоб затримати відступ революції.

В інших районах України страйковий рух був значно слабший: на 45% індустріального пролетаріату припадало лише 15% страйкарів. За розмахом страйкового руху попереду йшли Таврійська губернія, де у 1906 р. в страйках (з урахуванням повторних) брали участь майже всі робітники, а також Київська.

Таким чином, на Україні виявилася загальноросійська тенденція нерівномірної участі у страйковій боротьбі робітників різних районів, на що вказував В. І. Ленін¹⁴.

В таблиці 2 вміщено дані про галузевий склад страйкарів у фабрично-заводській і гірничій промисловості України в період відступу першої російської революції.

Таблиця 2

Професійний загін	Кількість робітників		Кількість страйкарів у 1906 р.		Кількість страйкарів у I пол. 1907 р.	
	в абсолютних цифрах	в % до підсумку	в абсолютних цифрах	в % до підсумку	в абсолютних цифрах	в % до підсумку
Металісти	72 473	16,3	96 923	39,7	34 487	43,9
Гірничозаводські	35 114	7,9	22 719	9,3	4 791	6,1
Гірничі	114 482	25,8	71 950	29,4	19 764	25,1
Харчовики	155 472	35,0	23 153	9,5	6 947	8,8
Інші (поліграфісти, текстильники, хіміки, зайняті в обробці мінеральних речовин і продуктів тваринництва)	66 461	15,0	25 597	10,5	12 233	15,6
Всього	444 002	100,0	244 342*	98,4	78 620**	99,5

* По 50 страйках (4 тис. чол.) немає даних про професійну приналежність учасників. ** По 4 страйках (398 чол.) немає даних про професійну приналежність учасників.

Згідно з методом групування виробництв, застосованим В. І. Леніним у праці «Про статистику страйків у Росії»¹⁵, та з урахуванням галузевої структури робітничого класу України, основними загонами якого були металісти, гірничі, гірничозаводські робітники і харчовики, ми виділили 5 груп страйкарів. Аналіз наведених даних свідчить, що на чолі руху в 1906 — першій половині 1907 р. йшли металісти.

¹² Статистика стачек робочих на фабриках и заводах за 1905 год.— СПб, 1908, табл. I.

¹³ Ленін В. І. Про статистику страйків у Росії, с. 370.

¹⁴ Там же, с. 367.

¹⁵ Див.: Там же, с. 369—370.

На їх частку у 1906 р. припадало 39,7% усіх страйкарів, а в першій половині 1907 р.— 43,9%. На другому місці були шахтарі — відповідно 29,4 й 25,1%. Вклад у робітничий рух харчовиків — найчисленнішого загону робітників України — був значно скромніший. У 1906 р. вони становили 9,5% всіх страйкарів, у 1907 р. — 8,8%. В порівнянні з 1905 р. радикальних змін у складі страйкарів по галузях промисловості не відбулося. В 1905 р. металісти також очолювали рух і становили 32,3% всіх страйкарів, шахтарі — 18,8%, харчовики — 14,4%¹⁶. Слід відзначити, що у період відступу революції частка металістів зростала, а робітників, зайнятих у харчовій промисловості — розпорошений та дрібній — падала. Вагомий вклад металістів України в пролетарський рух на другому етапі революції був виявом загальноросійської тенденції. Вони відігравали роль авангарду широких мас трудящих¹⁷.

Під безпосереднім впливом індустріального пролетаріату до страйкового руху включалися й інші категорії робітників. Дані про їх вишту містяться у таблиці 3.

Таблиця 3

Галузь господарства	1906 рік		Січень—червень 1907 р.	
	Страйки	Страйкарі	Страйки	Страйкарі
Залізничний транспорт	9(4)	980	2(2)	430
Водний транспорт	167(75)	3 467	1	600
Міський транспорт	3(2)	685	2(1)	692
Дрібна промисловість	431(101)	4 093	96(77)	475
Будівництво	12(3)	410	2(1)	225
Чорнороби	37(12)	12 380	4(1)	500
Сфера обслуговування	98(25)	510	15(13)	512
Всього	757(222)	22 525	122(96)	3 434

Таблиця 4

Кількість страйків та страйкарів	1906 рік				1907 рік	
	січень—березень	квітень—червень	липень—вересень	жовтень—грудень	січень—березень	квітень—3 червня
Страйки	99(96)	+3 472(421)	+15	200(185)	63(61)	68(61)
Кількість страйкарів	12 969	131 596	66 397	32 928	24 559	321(308)
По 3 страйках	(452 учасники) за 1906 р. немає даних про їх дати.					

Крім того, в період відступу першої російської революції 945 страйків провели сільськогосподарські робітники Правобережної України¹⁸, 77 — Лівобережжя, 37 — Півдня (арендні страйки не враховувалися).

З урахуванням страйків на транспорті, у дрібній промисловості, сфері обслуговування, будівництва і чорноробів загальна кількість страйкарів на Україні в 1906 — першій половині 1907 р. наближається до 350 тис. чол. У 1906 р. страйки відбулися в понад 120 населених пунктах України (без урахування страйків сільськогосподарських робітників), в першій половині 1907 р. — більш як у 60. Це свідчить про широкий розмах страйкової боротьби на другому етапі революції.

Важливим компонентом статистичного аналізу страйкового руху є його динаміка, дані про яку подані в таблиці 4. При її складанні використано застосований В. І. Леніним метод зведення даних про кількість страйків та страйкарів за чвертями року¹⁹.

¹⁶ Статистика стачек рабочих на фабриках и заводах за 1905 год, табл. I, XI.

¹⁷ Ленін В. І. Про статистику страйків у Росії, с. 372.

¹⁸ Рева І. М. Назв. праця, с. 43.

¹⁹ Ленін В. І. Про статистику страйків у Росії, с. 377.

Дані таблиці свідчать, що динаміка страйкового руху мала хвилеподібний характер із загальною тенденцією до спаду. Двічі (у другій чверті 1906 р. і в другій — 1907 р.) робітники України робили спроби перейти у контрнаступ. Зіставлення динаміки руху на Україні й у цілому по Росії свідчить про нерозривний зв'язок боротьби всього багатонаціонального російського пролетаріату. Найбільш яскраво загальні тенденції виявлялися в момент піднесення робітничого руху на весні — влітку 1906 р. та навесні 1907 р. — в «критичні, поворотні пункти всієї соціально-політичної еволюції країни»²⁰. Згуртування борців у період загального штурму самодержавства і капіталізму було закономірним результатом інтернаціональної єдності російського пролетаріату і робітничого класу України.

Яскравим свідченням інтернаціоналізму робітничого руху були спільні виступи в 1906 — першій половині 1907 р. різних національних загонів російського пролетаріату, у тому числі робітників України. Так, найбільшим політичним виступом на початку 1906 р. став одноденний страйк у день річниці «Кривавої неділі», який проходив під керівництвом більшовицьких організацій. На Україні в ньому взяли участь робітники 12 міст*.

У період весняно-літнього піднесення 1906 р. — другого після кульмінації революції у жовтні — грудні 1905 р. — найбільший виступ відбувся в день міжнародної пролетарської солідарності — 1 травня. Політичним страйком, який пройшов під лозунгами більшовицької партії, було охоплено тоді, за нашими підрахунками, 45 населених пунктів України. У ряді міст страйки набули загального характеру**. Кількість їх учасників у другій чверті 1906 р. (132 тис. чол.) значно перевищувала цей показник за відповідний період 1905 р., коли виступили 83 тис. чол.²¹.

У другій чверті 1907 р. робітничий клас зробив останню спробу перейти в наступ, затримати натиск реакції. Переважна кількість страйків, як й у 1906 р., відбувалася в першотравневі дні. Ними були охоплені 20 населених пунктів України. Найбільш широко Першотравень відзначався робітниками Одеси, Києва та Донбасу.

Піднесення страйкового руху на другому етапі революції було досить високе, однак нижче, ніж у жовтні — грудні 1905 р., коли на Україні виступили понад 200 тис. чол.²².

У таблиці 5 представлені дані про співвідношення економічних і політичних страйків на Україні в період відступу першої російської революції.

Таблиця 5

Характер страйку	1906 рік		Січень — червень 1907 р.	
	Кількість страйків	Кількість страйкарів	Кількість страйків	Кількість страйкарів
Економічні	465(412)	119 340	92(84)	19 560
Політичні	369(351) + 18	124 550	297(285) + 3	59 060

У робітничому русі на Україні в 1906 — першій половині 1907 р. виявився характерне для боротьби пролетаріату всієї Росії переважання політичних виступів над економічними. Це свідчило про підвищення

²⁰ Там же, с. 378.

* Харкова, Одеси, Києва, Катеринослава, Полтави, Прилук, Ромен, Житомира, Новограда-Волинського, Керчі, Ялти, Великого Токмака.

** В Одесі, Єлисаветграді, Кривому Розі, Луганську, Феодосії, Ялті, Євпаторії, Чернігові, Полтаві, Черкасах, Кам'янці-Подільському.

²¹ Лось Ф. С. Назв. праця, с. 325—326.

²² Там же.

свідомості й організованості робітників, що було результатом посилення впливу партії більшовиків, яка керувала більшістю політичних страйків. Зниження кількості економічних виступів, особливо характерне для 1907 р., свідчило про спад страйкового руху²³.

Аналіз наведених у даному повідомленні кількісних показників страйкового руху дає змогу зробити висновок про те, що робітничий клас України, як і весь багатонаціональний російський пролетаріат, вів у 1906 — першій половині 1907 рр. завзяті ар'єргардні бої. В них взяли участь усі професійні загони робітничого класу всіх регіонів України. Металісти, сконцентровані у Південному промисловому районі, очолили страйкову боротьбу робітників на другому етапі революції.

Активізація страйкової боротьби на Україні навесні — влітку 1906 р. та весною 1907 р., що збіглася з піднесенням робітничого руху в масштабі всієї Росії, сприяла продовженню революційного процесу й істотно затримала наступ реакції. На другому етапі революції посилилася політична боротьба робітників району, що проходила під керівництвом більшовицької партії. Зміцніли інтернаціоналістські традиції робітничого класу України, що виявилось у його спільних виступах з пролетарями всієї країни. Відзначаючи роль революційних подій 1905—1907 рр. у створенні інтернаціональної єдності російського пролетаріату, В. І. Ленін вказував, що «п'ятий рік об'єднав робітників усіх націй Росії»²⁴.

²³ Див.: Ленін В. І. Про статистику страйків у Росії, с. 381.

²⁴ Ленін В. І. До питання про національну політику.— Там же, т. 25, с. 69.

УЧАСТЬ УЧИТЕЛІВ У РЕВОЛЮЦІЇ

І. М. ШЕШУНОВА (Миколаїв)

Перша російська революція відіграла важливу роль в історії нашої країни. Вона, зокрема, розхитала основи самодержавства, стала прологом Великого Жовтня. Революція чітко розмежувала всі класи й соціальні групи суспільства. Так, ліберальна буржуазія, що прикривалась доти лозунгом «свободи», скинула маску лицемірства та поступово відкрито перейшла в табір чорносотенної реакції. Дрібнобуржуазні ж верстви населення були охоплені революційним рухом і взяли участь у боротьбі проти самодержавства.

В авангарді широких, демократично настроєних трудящих мас Росії йшов пролетаріат, керований партією більшовиків: «Тільки в робітничому класі, — підкреслював В. І. Ленін, — демократизм може знайти прихильника без застережень, без нерішучості...»¹.

Під впливом більшовицької агітації пролетаріат зміцнював союз із селянством та іншими дрібнобуржуазними верствами села й міста, у тому числі з інтелігенцією, численним загоном якої були вчителі.

Висвітленню участі різних прошарків інтелігенції у революційному русі 1905—1907 рр. присвячено ряд монографій загального характеру. В них розглянуто передумови їх участі в боротьбі проти самодержавства². Всі ці праці написані на основі загальноросійського матеріалу.

¹ Ленін В. І. Завдання російських соціал-демократів.— Повне збір. творів, т. 2, с. 433.

² Ерман Л. К. Интеллигенция в первой русской революции.— М., 1966.— 373 с.; Революційна боротьба трудящих України в 1905—1907 рр.— К., 1980.— 285 с.; Лейкина-Свирская В. Р. Русская интеллигенция в 1900—1917 годах.— М., 1981.— 285 с.; Борьба за массы в трех революциях в России.— М., 1981.— 303 с.; Кизченко В. П. Первая российская революция и культурный процесс на Украине.— Киев, 1984.— 189 с. та ін.

Автор даного повідомлення прагне на конкретних прикладах показати участь передових учителів України у першій російській революції, найбільш активні форми їх революційної діяльності, вплив на них більшовицьких ідей.

Вчителі, які вийшли із селянського і робітничого середовища, відчували на собі весь тягар самодержавного ладу. Особливо складним було їх матеріальне становище. На народну освіту царський уряд виділяв мізерні кошти. В 1905 р., наприклад, витрати державної казни на неї становили 9,8 млн. крб., у той час як на утримання міністерства імператорського двору щороку виділялося від 12,7 до 17 млн. крб.³

Зарплата учителів була дуже низькою. У звітах міністерства народної освіти за 1906 р. містяться дані про те, що близько 40% їх одержували менш як 200 крб. на рік⁴. Причому з цієї суми вираховувалися ще внески в каси взаємодопомоги та у пенсійну. Так, з 84 учителів 4 повітів (Звенигородський, Липовецький, Таращанський, Уманський) Київської губернії 69 чол. одержували 12 крб. 50 коп., а 15 — менше ніж 4 крб. на місяць⁵.

Така мізерна оплата праці прирікала працівників народної освіти на жалюгідне існування. На початку ХХ ст. в Росії налічувалося 11 тис. голодуючих учителів⁶. «Росія бідна, коли мова йде про платню народним учителям,— писав В. І. Ленін.— Їм платять мізерні копійки. Народні вчителі голодують і мерзнуть в нетоплених і майже нежизни хатах. Народні вчителі живуть разом з худобою, яку селяни звимку беруть до хати... Росія бідна, щоб платити чесним працівникам народної освіти, але Росія дуже багата, щоб кидати мільйони і десятки мільйонів на дворян-дармоїдів, на воєнні авантюри, на подачки цукрозаводчикам та нафтовим королям...»⁷.

Важкими були й умови праці учителів. Вони працювали, як правило, у переповнених, задушливих і темних класах. Царська бюрократія робила все, щоб учителі «не читали й такої легальної літератури, яка доступна іншим громадянам Росії»⁸. Така атмосфера гальмувала розвиток педагогічної науки та підготовку учительських кадрів в інститутах і семінаріях.

Недостатня кількість народних шкіл та учителів із солідною педагогічною підготовкою прирікала багатомільйонні маси трудящих на темряву й нецтво. А це давало змогу самодержавству тримати їх у покорі. Тому царські чиновники всіляко затримували відкриття народних шкіл, скорочували програми викладання в них⁹.

При влаштуванні на роботу вчителі повинні були давати довідку про політичну благонадійність, видану департаментом поліції чи охоронним відділенням. В архівних документах наводяться факти навіть фізичного покарання учителів — вихідців із селян¹⁰.

Важким тягарем давив на учителів окраїн Росії національний гніт. У школах заборонялося викладання української мови та літератури. Політика насильницької русифікації народів національних окраїн викликала опір з боку працівників освіти. В записці бюро Спілки народних

³ За волока М. Г. Загальноосвітня школа України в кінці ХІХ—на початку ХХ ст.— Автореф. дис. ... канд. пед. наук.— К., 1971, с. 33; Ершкіні Н. П. Самодержавне накануне краха.— М., 1975, с. 9.

⁴ Лейкина - Свирская В. Р. Указ. соч., с. 65.

⁵ Ерман Л. К. Указ. соч., с. 19—20.

⁶ Ушаков А. В. Революционное движение демократической интеллигенции в России, 1895—1904.— М., 1976, с. 18.

⁷ Ленін В. І. До питання про політику міністерства народної освіти.— Повне збір. творів, т. 23, с. 125.

⁸ Листовки большевистских организаций в первой русской революции 1905—1907 гг. М., 1956, ч. 1, с. 301.

⁹ Революция 1905—1907 гг. в России. М., 1956, ч. 3, кн. 1, с. 172—173.

¹⁰ История городов и сел Украинской ССР. Николаевская область.— Киев, 1981, с. 169; Парт. арх. Миколаїв. обкому Компартії України, ф. 1817, оп. 2, спр. 383, арк. 21, 22, 25, 26.

учителів, створеної в березні 1905 р. в Петербурзі, говорилося про те, що царське самодержавство зробило школу зброєю своїх антигуманних прагнень і таким чином відвернуло від неї багатомільйонну частину населення Росії. Асиміляторська політика царизму була, зокрема, однією з причин низької грамотності на Україні. За даними 1897 р., ті, які вміли читати й писати, становили трохи більше ніж 25,4%¹¹ населення регіону.

Народні учителі «...перебувають у такому приниженому, і матеріально і духовно, становищі, ...так близько спостерігають і на собі особисто відчувають безправність і пригноблення народу, що поширення серед них співчуття соціал-демократизмові не підлягає (при дальшому зростанні руху) ніякому сумніву»¹²,— відзначав В. І. Ленін. Справедливість висловлювання Володимира Ілліча підтверджується такими даними. Якщо до революції 1905 р. 40% соціал-демократичної інтелігенції Росії становили студенти, а вчителі— лише 21%, то у період гострих класових боїв пролетаріату проти самодержавства питома вага останніх серед більшовиків зросла до 42%¹³. На Україні в організаціях РСДРП була зосереджена значна частина інтелігенції регіону, серед якої учителі становили 22,7%¹⁴.

Монархічні ілюзії деякої частини працівників народної освіти були розстріляні гарматними залпами 22 (за старим стилем 9) січня 1905 р. у Петербурзі. Надії цих учителів на можливість поліпшення справи освіти та виховання в умовах самодержавного ладу розлетілися в прах. У січневі дні багато працівників народної освіти усвідомили правоту більшовицького закликів про те, що свободу не випрошують, а завойовують у боротьбі проти експлуататорів. «...В цьому пробудженні колосальних народних мас до політичної свідомості і до революційної боротьби й полягає історичне значення 22 січня 1905 року»¹⁵,— писав В. І. Ленін.

У відповідь на звірства царизму на Україні, як і по всій Росії, відбулися страйки протесту, в яких взяли участь також учителі, студенти учительських семінарій та інститутів, слухачі педагогічних курсів. Про антиурядову спрямованість виступів працівників народної освіти свідчать каральні заходи, вжиті поліцією в різних містах України. Так, 15 січня поліція розігнала загальноміські збори інтелігенції Мелітополя, серед якої були й вчителі. Наприкінці січня репресії обрушилися на слухачок педагогічних курсів Одеси. Останні було закрито, 30 чол. віддано під суд, а 79 чол. виключено¹⁶. Прогресивні працівники народної освіти стали об'єктом переслідувань з боку поліції також у Миколаєві, Катеринославі, Києві.

Під впливом революційних виступів пролетаріату вчителі дедалі активніше включалися у політичну боротьбу. Протестуючи проти антинародної політики царизму, вони припиняли заняття, організовували мітинги і страйки¹⁷.

¹¹ Богданов И. М. Грамотность и образование в дореволюционной России и в СССР: Историко-стат. очерк.— М., 1964, с. 59—60.

¹² Ленін В. І. Проект програми нашої партії.— Повне зібр. творів, т. 4, с. 228—229.

¹³ Волли М. К вопросу об изучении состава большевистской партии накануне и в период революции.— В кн.: Революция 1905—1907 годов в России и ее всемирно-историческое значение. М., 1976, с. 178.

¹⁴ Чиговська Л. Г. Діяльність більшовиків України серед інтелігенції в січні—серпні 1905 р.— Укр. іст. журн., 1972, № 9, с. 103.

¹⁵ Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року.— Повне зібр. творів, т. 30, с. 293.

¹⁶ Революция 1905—1907 гг. на Украине: Сб. документов и материалов. Киев, 1955, т. 2, ч. 1, с. 76; Хроника революционных событий на Одессине в годы первой русской революции (1905—1907 гг.).— Одесса, 1976, с. 12.

¹⁷ Ерман Л. К. Борьба большевиков за вовлечение народных учителей в революционное движение 1905 г.— Сов. педагогика, 1955, № 4, с. 62.

Інтереси боротьби з прогнилим самодержавним ладом вимагали об'єднання розрізнених працівників народної освіти у профспілки, створення яких розпочалося весною 1905 р. В квітні того ж року була організована Всеросійська спілка учителів та діячів народної освіти. До складу цієї спілки входили її відділення й групи, що діяли у Чернігівській, Полтавській, Катеринославській та інших губерніях регіону¹⁸. Ця спілка стала ареною політичної боротьби більшовиків проти ліберальної буржуазії, есерів і меншовиків.

Під впливом агітаційно-пропагандистської роботи більшовиків найпередовіші працівники народної освіти вийшли з Всеросійської спілки учителів та влилися в профспілки, створені соціал-демократами. Такі організації виникли у листопаді 1905 р. в Петербурзі, а також у деяких містах України. 5 листопада 1905 р. в Одесі було організовано соціал-демократичну спілку діячів шкільної й позашкільної освіти¹⁹. Її метою було створення вільної школи, доступної для всього населення. Завданням спілки було формування революційного світогляду у її членів, захист їх професійних інтересів тощо²⁰.

Діяльність соціал-демократичних спілок, розмах революційної боротьби робітничого класу і селянства, ідеологічна робота більшовиків серед учителів, репресії царизму проти працівників народної освіти впливали на процес полівиння складу Всеросійської спілки учителів та її відділень. У 1907 р. вона прийняла більшовицьку платформу.

Об'єднані в профспілки працівники народної освіти вели боротьбу насамперед за демократичну перебудову школи. Вони уникали вживати під час викладання книги релігійно-монархічного змісту й прагнули використовувати підручники прогресивних педагогів, поповнювали шкільні бібліотеки науково-популярною літературою, вводили нові предмети, виступали з вимогами про загальне обов'язкове і безплатне навчання.

Вчителі України поряд з боротьбою за здійснення загальноросійських вимог демократизації народної освіти вели боротьбу також за відміну у школах різноманітних національних обмежень²¹.

Під ідейним впливом більшовиків передові педагоги пов'язували боротьбу за демократизацію народної освіти з боротьбою за зміну існуючого суспільного ладу. Так, у резолюції студентів Ніжинського історико-філологічного інституту зазначалося: «Ми — майбутні вчителі — дійшли висновку, що плідна педагогічна діяльність можлива тільки й тільки в умовах існування вільного навчання, а добитися такого навчання неможливо без загальнодержавної свободи»²². Аналогічні резолюції про необхідність повалення самодержавства були прийняті на зборах педагогів суботніх та недільних шкіл Одеси, що пройшли в лютому 1905 р.²³ Працівники народної освіти вимагали скликання Установчих зборів з представників трудящих на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування.

Дальшому зростанню політичної свідомості вчителів сприяли організаційні й агітаційно-пропагандистські заходи більшовиків під час кампанії по виборах у булігінську Думу. Прогресивні педагоги підтримали більшовицьку тактику її активного бойкоту, незважаючи навіть на те, що проти цієї лінії висловилася спілка вчителів середньої школи й утрималася від бойкоту спілка вчителів початкових шкіл.

Активно проходило, наприклад, обговорення питань, пов'язаних із ставленням до булігінської Думи на педагогічних курсах Одеси. Їх

¹⁸ Кизченко В. И. Указ. соч., с. 12—14.

¹⁹ Коммерческая Россия, 1905, 5 ноябр.

²⁰ Революция 1905—1907 гг. в России, ч. 3, кн. 1, с. 492.

²¹ Заслуженюк В. С. Питання народної освіти в діяльності більшовиків у дореволюційний період.— Укр. іст. журн., 1971, № 9, с. 77.

²² Борьба за массы в трех революциях в России, с. 57.

²³ Революційна боротьба трудящих України в 1905—1907 рр., с. 205.

слухачі організовували мітинги, на яких закликали присутніх підтримати тактику її бойкоту, вимагали повалення існуючого самодержавного ладу, збирали кошти на озброєння трудящих²⁴. Бойкот булігінської Думи став для вчителів важливим політичним кроком до їх зближення з революційним народом. Передові міські вчителі, які були тісно зв'язані з робітниками, проводили роботу по їх політичній освіті в гуртках грамотності, суботніх та недільних школах, школах для дорослих, у бібліотеках.

Передові сільські вчителі приділяли увагу політичному вихованню селянства. Працівники народної освіти закликали селян до вступу у Всеросійську селянську спілку, єдності дій з пролетаріатом, організовували на селі бойові загони, соціал-демократичні групи, викривали реакційну внутрішню і зовнішню політику самодержавства. Так, революційним рухом селян с. Березнегувате керували вчителі О. О. Кутовий та П. К. Авраменко. Педагог місцевої школи с. Богданівка Н. С. Шушара проводив роботу із селянами, спираючись на підтримку Миколаївської організації РСДРП, а вчителька З. І. Крамаренко разом з одним з робітників заводу «Наваль» організувала соціал-демократичний гурток у Голті й встановила тісні зв'язки з більшовицькими організаціями Одеси, Миколаєва, Єлизаветграда, Вознесенська і Херсона²⁵.

Велику допомогу революційним соціал-демократам подавали працівники народної освіти також у збереженні й розповсюдженні нелегальної літератури. Під час обшуків поліція знаходила на квартирах учителів твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, Програму РСДРП, газети «Новая жизнь», «Вперед» та «Рабочий». Так, у педагога С. А. Козицького з Проскурова Подільської губернії було знайдено брошуру В. І. Леніна «Аграрне питання і «критики Маркса». Працю В. І. Леніна «До сільської бідноти» зберігала учителька А. О. Бабкіна з с. Великі Арм'яки Кам'янецького повіту Подільської губернії. Більшовицьку газету «Вперед» було знайдено під час обшуку на квартирі у педагога Р. Л. Поменківської в Одесі, а в учительки К. О. Левицької з Києва — газету «Новая жизнь»²⁶.

Революційний рух у Горлівці очолив учитель А. С. Гречнев. У своїх спогадах він писав: «До початку Жовтневого загального страйку я мав уже резолюції III з'їзду РСДРП і брошуру Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції». Крім того, я отримував номери газет «Вперед» і «Пролетарий»²⁷.

Працівники народної освіти своєю агітаційно-пропагандистською діяльністю внесли певний вклад у процес дальшого розвитку революційного руху, вищим піднесенням якого стали Всеросійський жовтневий політичний страйк та Грудневе збройне повстання. Саме в цей напружений період революційної боротьби «всі джерела революційної сили народу відкрилися ще набагато ширше, ніж раніше»²⁸, — писав В. І. Ленін.

Учителі, які вже набули певного досвіду боротьби проти самодержавства, взяли активну участь у жовтнево-грудневих подіях разом з робітничим класом і селянством. В осінніх битвах 1905 р. вони виступали чисто пролетарську форму боротьби — страйки, виступали проти скликання Державної думи, за Установчі збори. 10 жовтня страйковий рух охопив навчальні заклади Катеринослава, 13 жовтня в Олек-

²⁴ Парт. арх. Одес. обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 177, арк. 6.

²⁵ История городов и сел Украинской ССР. Николаевская область.— К., 1981, с. 156, 216, 306, 351, 578.

²⁶ Твори В. І. Леніна на Україні (1894 — лютий 1917 рр.).— К., 1977, с. 119, 156, 161, 164, 177.

²⁷ Гречнев А. С. Горловское вооруженное восстание.— В кн.: 1905 год в Донбассе.— Сталино, 1955, с. 23.

²⁸ Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року.— Повне збір. творів, т. 30, с. 303.

сандрівську припинили заняття всі школи. Педагоги та учні підтримали також страйковий рух робітників Одеси, що розпочався 14 жовтня²⁹.

За свідченням учасників революційних подій, школи перетворилися у дійсно народні університети, в яких учителі читали лекції, реферати, проводили мітинги, викривали суть чорносотенних погромів, які прокотилися по країні, брехливий характер жовтневого маніфесту³⁰. В. І. Ленін зазначав: «Аудиторії, які в мирний час призначалися виключно для того, щоб дурманити молоді голови... і перетворювати їх у покірних слуг буржуазії й царизму, служили тепер місцями зборів для тисяч і тисяч робітників, ремісників, службовців, які відкрито й вільно обговорювали політичні питання»³¹.

Працівники народної освіти брали участь також у роботі Рад, які виникли як органи народної влади та центри підготовки збройного повстання, в діяльності бойових страйкових комітетів. Так, за заклик Одеської Ради робітничих депутатів педагоги міста взяли участь у загальному грудневому страйку, підтримували цей орган народної влади грошовими внесками. Лише за період з 8 по 22 грудня 1905 р. працівники народної освіти Одеси внесли в його касу 1617 крб.³²

Представники від учительських спілок входили до складу Рад. Так, педагог Комишнянського училища Полтавської губернії А. С. Сохацький працював у місцевій Раді³³. До бойового страйкового комітету Катеринослава від соціал-демократів увійшла вчителька Є. С. Мурзаєва³⁴. Учитель А. С. Гречнев ухвалив до складу страйкового комітету в Горлівці і керував виступом місцевих робітників. 17 грудня 1905 р. сюди, за закликом страйкового комітету, з'їхалося з усіх кінців Донбасу близько 4 тис. дружинників, щоб дати бій царським військам. Один з великих загонів очолив А. С. Гречнев. Після поразки повстання він емігрував за кордон, де зустрічався з В. І. Леніном³⁵.

Після поразки Грудневого збройного повстання почався спад революційної активності трудящих. Весною 1906 р. реакція обрушилася на вчительські профспілки. Передових педагогів звільняли з роботи, заарештовували, відправляли на заслання. Лише на Полтавщині було заарештовано 66 учителів³⁶. У Катеринославській губернії звільнено 156 чол. По Одеському учбовому округу покарано 250 педагогів³⁷. По Київському округу 228 учителів були позбавлені роботи за свою революційну діяльність. По Харківському округу число репресованих педагогів становило 286 чол.³⁸

Таким чином, передові працівники народної освіти України всім ходом суспільного розвитку, агітаційно-пропагандистською та організаторською діяльністю більшовиків були підготовлені до сприйняття революції й взяли активну участь у ній разом з робітниками і селянами.

²⁹ Екатеринославщина в революции 1905—1907 гг.: Документы и материалы.— Днепропетровск, 1975, с. 172; Всероссийская Октябрьская политическая стачка в октябре 1905 г., ч. 2, с. 176; Парт. арх. Николаев. обкому Компартии Украины, ф. 1817, оп. 2, спр. 1—732, арк. 84.

³⁰ Парт. арх. Николаев. обкому Компартии Украины, ф. 1817, оп. 2, спр. 383, арк. 34; Генеральная репетиция Великого Октября: Документы, материалы, иллюстрации.— М., 1980, с. 89.

³¹ Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року.— Повне зібр. творів, т. 30, с. 303.

³² Революция 1905—1907 гг. в России, ч. 3, кн. 1, с. 539.

³³ История городов и сел Украинской ССР. Полтавская область.— Киев, 1967, с. 700.

³⁴ Революция 1905—1907 гг. в России, ч. 3, кн. 1, с. 146.

³⁵ Гречнев - Чернов А. С. Воспоминания о В. И. Ленине.— В кн.: О Владимире Ильиче Ленине: Воспоминания.— М., 1963, с. 94.

³⁶ Парт. арх. Полтав. обкому Компартии Украины, ф. 7, оп. 1, спр. 17, арк. 1—7.

³⁷ Кизченко В. И. Указ. соч., с. 22; Революция и борьба трудящихся Украины в 1905—1907 гг., с. 209.

³⁸ Підраховано автором за матеріалами ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 201, спр. 51, арк. 1—88; спр. 44, арк. 11—59.

МЕДИЧНІ ПРАЦІВНИКИ В РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЯХ

М. К. БОРОДІЙ (Боярка)

Участь медиків, що стояли близько до трудового народу, відіграла позитивну роль у розширенні й зміцненні фронту боротьби проти самодержавства.

Революційними настроями відзначалися медики залізничного транспорту. За нашими підрахунками, кожний четвертий з них брав найактивнішу участь у революційному русі 1905 року.

В. І. Ленін закликав старанно і всебічно вивчати не тільки події, а й форми боротьби періоду першої народної революції 1905—1907 рр.¹ у Росії.

Форми участі лікарів, фельдшерів та акушерок в революції 1905—1907 рр. були різноманітними:

а) керівництво страйковими комітетами та Радами робітничих депутатів — новими виборними органами революційної влади народу, — або участь у них. Медичні працівники очолювали страйкові комітети на 78 найбільших залізничних станціях Росії або входили до їх складу. Беручи участь у нових революційних органах, медики, крім загальних питань, безпосередньо вирішували питання забезпечення страйкарів медичною допомогою, організовували навчання санітарів та сестер-жалібниць для робітничих озброєних дружин, створювали перев'язочні пункти та нові лазарети в період грудневих збройних повстань;

б) проведення агітаційно-масової роботи, організація революційних сходок, мітингів і зборів;

в) участь у збиранні коштів для страйкового фонду, в організації закупки і доставки зброї для робітничих дружин;

г) надання своїх квартир для явок, засідань місцевих комітетів РСДРП та страйкових комітетів;

д) подання медичної допомоги в період масових збройних повстань, лікування поранених, які перейшли на нелегальний стан, сприяння в організації втечі заарештованих революціонерів.

На початку революції 1905—1907 рр., у період масових січнево-люте-невих страйків солідарності з петербурзькими робітниками, страйкові комітети залізничників висували політичні та економічні вимоги. Медики допомагали їм формулювати вимоги по поліпшенню санітарно-гігієнічних умов праці, організації державного соціального страхування, по удосконаленню медичної служби на залізниці.

Резолюція делегатів страйкових комітетів Катерининської залізниці — основної магістралі Донбасу і Придніпров'я — містила розділ про поліпшення санітарного стану Катеринославських залізничних майстерень, особливо у ковальському цеху, вдосконалення вентиляції в котельній. Страйкарі вимагали негайно запросити постійних спеціалістів по очних та жіночих хворобах, видавати медикаменти із залізничних аптек безплатно і по рецептах приватних лікарів, зберігати оплату на період хвороби працівника.

Медичні працівники Катерининської, Харківсько-Миколаївської та інших залізниць добивалися створення на транспорті рівноправної медичної служби та демократизації управління нею шляхом створення виборних медичних рад при управліннях залізниць. Крім того, вони вимагали організації курсів для підвищення кваліфікації лікарів та середнього медичного персоналу, заснування на транспорті самостійної санітарної служби. Медики, які працювали в страйкових комітетах, не тільки висували вимоги, а й впроваджували їх у життя явочним порядком. Так, за пропозицією лікаря В. П. Краснухи в Миколаївській лікар-

¹ Див.: Ленін В. І. Проти бойкоту.— Повне зібр. творів, т. 16, с. 24—26.

ні замість розпущеної бюрократичної опікунської ради була обрана нова рада з представників усіх груп медичного персоналу².

Міцно згуртований залізничний пролетаріат відіграв важливу роль у розвитку загальноросійського Жовтневого політичного страйку. В. І. Ленін, підсумовуючи перший період революції 1905 р., писав: «Всі вказують на крайню важливість залізниць у загальному страйку. Спійняться залізниці — страйк має всі шанси стати загальним. Не вдасться добитися повного спинення залізниць — і страйк, майже напевно, не буде загальним»³.

У грудні 1905 р., коли революція досягла апогею, на багатьох залізничних вузлах вся влада фактично перебувала в руках страйкових комітетів. Так, начальник Катеринославського охоронного відділення доповідав у департамент поліції: «...Стара законна залізнична адміністрація усунена страйкарями, і Катерининською залізницею править революційний уряд»⁴.

Залізничні страйкові комітети функціонували і після припинення страйку. Вони виконували функції, аналогічні функціям Рад робітничих депутатів, які діяли в промислових центрах. Комітети вирішували широке коло питань, у тому числі й медичних. Ці нові органи революційної влади стежили за своєчасним поданням медичної допомоги страйкарям, виділяли паровози й видавали перепустки для поїздки медиків на віддалені лінійні станції. Наприклад, у маніфесті Люботинської республіки і тимчасового революційного управління Харківсько-Миколаївської залізниці сказано: «...в екстрених випадках давати паровоз з класним вагоном для медичного персоналу»⁵.

Комітети регламентували роботу аптек, видавали розпорядження про безплатне забезпечення ліками, складалі графік чергування медиків. Комітети і медичні працівники, які входили до їх складу, приділяли велику увагу організації медичної служби озброєних дружин. Вони навчали дружинників само- і взаємодопомози на випадок поранення, готували санітарів та сестер-жалібниць для санітарних загонів при озброєних дружинах. На ст. Гришине Катерининської залізниці уже в жовтні 1905 р. були організовані місцевим залізничним лікарем курси для підготовки сестер-жалібниць, а в одному приватному домі знаходився запасний перев'язочний пункт, очолюваний старшою медичною сестрою Л. В. Добровою⁶.

Озброєна дружина люботинських залізничників складалася з 4 загонів загальною чисельністю в 400 осіб. Кожний загін мав сестру-жалібницю і санітарів. В одній із залізничних контор був організований запасний лазарет.

Як свідчать судові матеріали у справі збройного повстання на ст. Люботин Харківсько-Миколаївської залізниці, молоді дівчата, прагнучи оволодіти основами невідкладної медичної допомоги, різали навіть власні пальці, щоб звикнути не боятися крові і навчитися швидко перев'язувати⁷. Навчання проводили лікар люботинської залізничної лікарні М. І. Богданов та його помічник фельдшер Г. Костенко. Підготовкою медичних сестер та навчанням дружинників займалися також лікарі А. В. Лисенко (ст. Знам'янка), С. М. Богораз (ст. Олександрівськ — тепер Запоріжжя), В. В. Гончаров (ст. Гришине Катерининської залізниці — тепер Червоноармійська) та ін.

² ЦДІА СРСР, ф. 273, оп. 12, спр. 343, арк. 173, 233; спр. 350, арк. 14, 15, 44, 52; спр. 377, арк. 6, 31; спр. 389, арк. 79, 117; ЦДІА УРСР, ф. 419, оп. 1, спр. 2407, арк. 115.

³ Ленін В. І. Розпуск Думи і завдання пролетаріату.— Повне збір. творів, т. 13, с. 298.

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. ДПОВ, 1905 р., спр. 2455, т. 5, арк. 437.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 348, оп. 1, спр. 121, арк. 75.

⁶ Былое (Париж), 1908, № 8, с. 145.

⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. Міністерства юстиції, 1909 р., спр. 751, арк. 9 зв.

До складу озброєної дружини, як правило, входив санітарний загін, що складався з 1—2 фельдшерів і дівчат, які пройшли прискорений курс навчання. Деякі санітарні загопи були більш численні. В санітарному загоні дружинників ст. Гришине працювали фельдшери Г. М. Переяславський, А. І. Дудаков, Л. П. Муханов, зубний лікар В. Вечір, старша медична сестра Л. В. Доброва, а також дівчата, які пройшли відповідний курс навчання. Всього в гришинській дружині налічувалося 18 медиків.

Гришинський страйковий комітет організував спеціальний поїзд для пересування дружинників. До його складу входив санітарний вагон, укомплектований медикаментами, перев'язувальними матеріалами та носилками для перенесення поранених. Поїзд курсував по Катерининській залізниці з метою роззброєння дружинниками жандармів, а також під час збройних повстань на ст. Ясинувата, Горлівка та Олександрівськ. Напередодні виїзду в Горлівку гришинський страйковий комітет конфіскував у місцевого купця Безрудного біле полотно і колєнкор для санітарних потреб. Подібні конфіскації в необхідних випадках проводилися й іншими бойовими страйковими комітетами для комплектування лазаретів та перев'язочних пунктів. У Горлівському лазареті, який містився у період збройного повстання на залізничній станції, працювали лікарі О. Г. Щошников, С. Ф. Клінгенберг, фельдшери Дебальцевської дільниці С. Т. Алхімов та І. Я. Кучеренко, голова горлівського бойового страйкового комітету фельдшер Є. І. Глушков і санітарний загін гришинської дружини. Медичні працівники самовіддано допомагали бойовим дружинам, нерідко під обстрілом противника виконуючи свій медичний обов'язок. В одній із кореспонденцій про збройне повстання на ст. Олександрівськ, написаній по свіжих слідах подій того часу, повідомлялося: «Під час барикадних боїв загопи санітарів безстрашно йшли у вогонь, підбираючи поранених і убитих»⁸. Інший кореспондент повідомляв: «В Горлівці, незважаючи на пов'язки Червоного Хреста, війська стріляли в сестер-жалібниць: одну убито, двох поранено. Поранений також кучер одного з рудничних лікарів, який мав пов'язку Червоного хреста, в той час як він із санітаром підбирав сестру-жалібницю»⁹. В горлівському бою було тяжко поранено члена страйкового комітету старшу медичну сестру Л. В. Доброву. Її нелегально перевезли на квартиру гришинського залізничного лікаря В. В. Гончарова. Незважаючи на термінову операцію, врятувати поранену не вдалося. Товариші поховали Л. В. Доброву з почестями і на прощання проспівали на цвинтарі «Марсельєзу», хоч станція була вже в руках карального загону¹⁰.

Активно діяли в жовтні 1905 р. медики Катерининської та Харківсько-Миколаївської залізниць. Загальний страйк на Харківсько-Миколаївській залізниці почався 9 жовтня по умовній телеграмі з Москви. На всіх великих залізничних вузлах — Харкові, Люботині, Полтаві, Кременчуку, Знам'янці, Миколаєві, Сумах та Білопільлі — відбулися багатолюдні мітинги, на яких залізничники обирали страйкові комітети для організованого проведення страйку. До складу комітетів часто входили медики. На ст. Люботин страйковий комітет очолював лікар М. І. Богданов, на ст. Ромни — лікар М. Т. Демков, на ст. Долинській — фельдшер І. О. Алексєєв. Фельдшер Люботинської залізничної лікарні Г. Костенко був обраний членом комітету, а в грудні 1905 р. став одним з активних керівників збройного повстання. Г. Костенко увійшов до складу тимчасового революційного управління Харківсько-Миколаївської залізниці. Заступником голови Сумського страйкового комітету був фельдшер Д. Т. Лізін.

⁸ Бюллетень № 2 Екатеринославского боевого стачечного комитета, 22.XII.1905 г.

⁹ Журнал общества русских врачей в память Н. П. Пирогова, 1906 г., № 1, с. 75.

¹⁰ ЦДА УРСР, ф. 347, оп. 1, спр. 297, арк. 34.

На ст. Білопільля одним з головних агітаторів і членом страйкового комітету був фельдшер Ф. Л. Затона, за виразом жандармів — «свідомий і переконаний революціонер, учасник усіх зборів і революційних маніфестацій». Активну участь в осінніх страйках брали лікар М. Є. Соколов і фельдшер П. Д. Ніколаєнко (ст. Знам'янка), фельдшер Я. С. Богословський (Харків), А. І. Василенко (Богодухів) та ін.¹¹

10 жовтня 1905 р. тривожні паровозні гудки скликали на мітинг жителів Знам'янки — великої вузлової станції Харківсько-Миколаївської залізниці. Головуючий на мітингу залізничний лікар А. В. Лисенко — брат відомого українського композитора — оголосив отриману з Харкова телеграму про початок загального страйку, пояснив його мету і закликав приєднатися до страйку. А. В. Лисенко (1851—1910) — один з найстаріших членів РСДРП, тривалий час працював у Знам'янці, завідував залізничною лікарнею і користувався величезною повагою і популярністю. Він перебував під наглядом поліції, листування його контролювалося, і жандарми з підозрою ставилися до його громадської діяльності. Результатом виступів залізничників-революціонерів було прийняття резолюції про приєднання до страйку. На мітингу був обраний страйковий комітет. Його головою став А. В. Лисенко¹².

На першому засіданні комітету були розподілені між членами комітету обов'язки по управлінню станцією, залізничним телеграфом та охороні порядку. Було вирішено послати представників комітету на лінійні станції та в найближчі села для роз'яснення трудящим мети страйку. Одночасно на всі станції Знам'янського відділку залізниці була направлена телеграма про функціонування Знам'янського страйкового комітету: «Керуючим страйком на станціях до Єлисаветграда, Миколаєва, П'ятихаток та Крюкова. 10 жовтня Харківсько-Миколаївська залізниця припинила роботу, поки не будуть задоволені вимоги залізничників. Починаючи з 10 жовтня розпорядча та виконавча влада по всіх питаннях перебуває в руках Знам'янського страйкового комітету. Прошу по всіх питаннях та непорозуміннях звертатися телеграфом до комітету. Голова страйкового комітету Лисенко»¹³. Через кілька днів А. В. Лисенко був обраний членом Центрального страйкового комітету Харківсько-Миколаївської залізниці, який керував страйком на всій залізниці від Харкова до Миколаєва. Його очолював відомий громадський діяч і письменник Г. М. Хоткевич.

Керуючись рішенням III з'їзду РСДРП про організацію роз'їзних груп агітаторів і пропагандистів для допомоги місцевим центрам, харківські більшовики та Центральний страйковий комітет Харківсько-Миколаївської залізниці організували делегатський поїзд для перевезення представників лінійних станцій на з'їзд делегатів страйкарів, який мав відбутися у Харкові. Метою з'їзду було узагальнення вимог залізничників усіх станцій і затвердження спільного плану дій. Делегатські поїзди, які курсували і на інших залізницях, фактично перетворювалися в агітаційні поїзди — специфічну форму агітації на транспорті. В умовах загального припинення руху поїздів і поштового зв'язку вони відігравали величезну роль в інформації, об'єднанні та згуртуванні страйкарів.

Харківські агітатори і виборні делегати по дорозі з Харкова на Миколаїв зупинялися на станціях, організовували мітинги, інформували про перебіг страйку на інших залізницях, викривали антинародну політику царського уряду і закликали продовжувати боротьбу. Делегатський поїзд з червоним прапором і великим транспарантом «Свободу народу!», полум'яні заклики агітаторів, виступи А. В. Лисенка та ін-

¹¹ Там же, ф. 336, оп. 1, спр. 1681, арк. 2—3; ЦДАЖР, ф. ДПОВ, 1905, спр. 2455, т. 2, арк. 31, 195; т. 4, арк. 177, 182.

¹² ЦДІА УРСР, ф. 348, оп. 1, спр. 121, арк. 50.

¹³ Там же.

ших делегатів, добре відомих місцевому населенню, мали великий революціонізуючий вплив і підбадьорювали навіть найбільш інертних і неспівликих залізничників.

13 жовтня о 14 годині агітаційний поїзд прибув до Знам'янки. На привокзальному майдані відбувся мітинг з участю селян із навколишніх сіл.

— Товариші! — звернувся до присутніх А. В. Лисенко. — Настав час рішучими діями добиватися кращого життя. Нам нема чого чекати від Булігінської думи, бо робітник туди не потрапить. Тільки дружний страйк може принести нам перемогу¹⁴.

Ще незвичне на той час слово «товариші», полум'яні виступи агітаторів підбадьорювали страйкарів, і вони відкрито заговорили про те, що накопало на душі за довгі роки пригнічення. Залізничники поклялися стійко добиватися задоволення своїх вимог. Машиніст делегатського агітаційного поїзда О. Неволик згадує: «Після тригодинного мітингу на ст. Знам'янці, наш поїзд, прикрашений червоним прапором, під звуки духового оркестру, Марсельєзи і довго не стихаючого «ура!» вирушив далі»¹⁵. У Миколаєві агітатори і делегати були заарештовані, але під натиском страйкуючих залізничників на другий день їх відпустили.

У Харкові було оголошено воєнний стан, і тому з'їзд делегатів страйкарів відкрився 18 жовтня в Люботині, в 24 км від Харкова. А. В. Лисенко, виступаючи на делегатському з'їзді в Люботині, закликав продовжувати страйк до переможного кінця. Він спинився також на питаннях охорони здоров'я залізничників, звернув увагу на мізерні кошти, що відпускалися на транспортну медицину. А. В. Лисенко нагадав, що ще на першому з'їзді залізничних лікарів наводилися цифри, які свідчили, що охорона здоров'я одного залізничника обходиться в три рази дешевше, ніж ветеринарна охорона здоров'я коня в окремому жандармському корпусі, шефом якого був міністр фінансів С. Ю. Вітте. Відсутність належної уваги до техніки безпеки сприяла щорічному зростанню травматизму серед залізничників. У статистичних збірниках міністерства шляхів сполучення було прийнято розраховувати кількість травм на 100 верств залізничної колії. Якщо дотримуватися цієї методики, відзначив А. В. Лисенко, то можна сказати, що лише за останні 8 років експлуатації залізниць травматизм настільки зріс, що на кожний верстовий стовп припадає один травмований залізничник, а біля кожного десятого стовпа — могила загиблого від травми.

Викриваючи байдуже ставлення царизму до санітарного стану на залізницях, до питань охорони здоров'я залізничників, А. В. Лисенко підтвердив свої слова даними санітарно-статистичного звіту за 1904 р. Із звіту видно, що на всіх залізницях імперії працювало 697 лікарів, тим часом чисельність залізничних жандармських чинів, які стежили головним чином за політичною благонадійністю, перевищувала 6800 осіб. З'їзд прийняв пропозицію А. В. Лисенка та інших медиків про докорінну реорганізацію і поліпшення медичної служби на транспорті.

В цілому Люботинський з'їзд пройшов під лозунгом продовження страйку до повного задоволення вимог залізничників, амністії політичним в'язням і скликання Установчих зборів. Як свідчать матеріали судового слідства, на з'їзді «економічні питання потонули в морі політики» і «...засідання з'їзду набули характеру політичних мітингів...»¹⁶.

Незважаючи на царський маніфест, Харківсько-Миколаївська залізниця продовжувала страйкувати, і лише 25 жовтня після отримання телеграми нового міністра шляхів сполучення про те, що з дозволу царя буде вжито невідкладних заходів для задоволення вимог залізничників, рух поїздів відновився.

¹⁴ Див.: Україна, 1966, № 24, с. 8.

¹⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 6865, спр. 159, арк. 3.

¹⁶ Там же, ф. Міністерства юстиції, 1909 р., спр. 751, арк. 64.

Знам'янський страйковий комітет, натхнений успіхами, досягнутими під час жовтневого страйку, продовжував свою діяльність і після його закінчення. А. В. Лисенко та члени комітету проводили велику організаційну і виховну роботу, зміцнювали залізничну профспілку. Комітет розглядав скарги робітників, а також заяви залізничників, які були звільнені з роботи ще до початку страйку¹⁷.

15 листопада 1905 р. на заклик Харківського комітету РСДРП залізничники Харківсько-Миколаївської та Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниць застрайкували знову. Цей страйк був суто політичним. Головна мета його — перешкодити доставці військ у Севастополь для придушення повстання матросів. Страйк тривав 10 днів. З метою його організованого проведення знам'янські залізничники надали страйковому комітету необмеженої влади в питаннях, які стосувалися страйку. Був створений товариський суд для розгляду справ про невиконання розпоряджень комітету. Суд мав право виносити догану, знижувати в посаді, оголошувати бойкот або звільняти з роботи. На початку страйку А. В. Лисенко надіслав усім станціям Знам'янського відділку залізниці телеграму: «Товариші! Необхідно всім одноставно приєднатися до страйку. Просимо вас бути солідарними, як під час першого страйку. Не забувайте, товариші, що в єдності наша сила. Голова комітету Лисенко»¹⁸. З його ініціативи у Знам'янці було організовано озброєну дружину, а також друкарню, в якій друкувалися розпорядження комітету та передруковувалися прокламації.

Лаконічні протоколи Знам'янського страйкового комітету свідчать про його напружену діяльність. Так, 22 листопада на засіданні комітету були прийняті такі рішення:

1. зобов'язати чергових дружинників стежити, щоб комерсанти не підвищували цін на предмети першої необхідності;

2. закрити казенну винну лавку і не допускати таємної продажі спиртних напоїв;

3. стежити, щоб не розповсюджувалися небезпечні для населення чутки;

4. лазні та пральні під час страйку повинні працювати;

5. забезпечити роботи по утриманню станції в належній чистоті, а також проводити поточний ремонт залізничної колії, необхідний для безпечного руху поїздів (мався на увазі рух агітаційних поїздів з дозволу комітету);

6. забезпечити охорону станції та залізничного телеграфу. В розміщення телеграфу дозволяється заходити тільки членам комітету та черговому телеграфісту;

7. відправити завтра (23 листопада) о п'ятій годині ранку службовий поїзд з фельдшером на ст. Долинську для підміни хворого фельдшера І. Алексєєва¹⁹.

Наприкінці листопада 1905 р. царський уряд перейшов у наступ. Замість обіцяних свобод уряд закрив революційні газети, заарештував членів Петербурзької Ради робітничих депутатів, видав закон про покарання залізничників за участь у загальних страйках. У відповідь на царські репресії робітничий клас, керований більшовицькою партією, оголосив новий загальний страйк, який у багатьох місцях переріс у збройне повстання.

Дружно і організовано проходив грудневий страйк на Харківсько-Миколаївській залізниці. Повсталі залізничники ст. Люботин захопили станцію, телеграф, обеззброїли поліцію і створили Люботинську республіку з революційним Тимчасовим Управлінням Харківсько-Миколаїв-

¹⁷ Кіровоград. обл. держ. арх., ф. мемуарів, спр. 283, арк. 8.

¹⁸ ЦДІА УРСР, ф. 348, оп. 1, спр. 121, арк. 35—42.

¹⁹ Там же, арк. 33—34.

ської залізниці. Вся влада протягом 10 днів перебувала в руках повсталих.

9 грудня А. В. Лисенко, повернувшись з Харкова, куди він часто їздив у справах комітету, повідомив, що в Центральному страйковому комітеті вирішили приєднатися до нового страйку, який організували Московська Рада робітничих депутатів і конференція делегатів 29 залізниць. Того ж дня знам'янські залізничники оголосили на мітингу про своє приєднання до страйку. Після мітингу відбулася демонстрація страйкарів. Вони пройшли по містечку з червоним прапором, співаючи революційних пісень. На випадок арешту був обраний запасний страйковий комітет.

Для розв'язання поточних справ страйковий комітет збирався на засідання двічі на день, часто на квартирі А. В. Лисенка. В станційній касі було мало грошей, і комітет погодився з пропозицією А. В. Лисенка про реквізицію на станції 1100 мішків борошна для роздачі залізничникам у рахунок грудневої зарплати. Комітет зобов'язав комерсантів внести певну суму грошей для придбання зброї. Дружинники захопили на станції вагон із зброєю та відчепили від ешелону з демобілізованими солдатами платформу з двома кулеметами.

Перелік речових доказів, конфіскованих каральним загоном, свідчить про те, що Знам'янський страйковий комітет мав багато революційної літератури, кілька примірників програми РСДРП, прокламації «Кривавий царь» та «К рабочим и крестьянам», виданих РСДРП.

Царський уряд жорстоко розправився із страйкарями. Після інтенсивного артилерійського обстрілу на станції Люботин почалася велика пожежа, і карателі захопили станцію. Ще один каральний загін захопив Знам'янку. Всі активні учасники революції були заарештовані, ув'язнені, або вислані у віддалені місця. Заарештований і висланий до Вятки був А. В. Лисенко. В 1907 р. йому, як і небагатьом іншим революціонерам, пощастило емігрувати за кордон.

Восени 1905 р. з ініціативи більшовиків у Катеринославі був створений Бойовий страйковий комітет, більшовицьку групу в якому очолював Г. І. Петровський. Як видно з 30-томної судової справи про збройне повстання на Катерининській залізниці, на деяких станціях медичні працівники очолювали страйкові комітети або входили до їх складу. На ст. Олександрівськ (Запоріжжя) страйковий комітет очолював лікар С. М. Богораз. Він був також одним з керівників грудневого збройного повстання. Медичну допомогу під час барикадних боїв подавали сестри-жалібниці Ганна Жилінська, Ольга Франк та Настя Семиренко. Фельдшер В. П. Косименко у складі дружини боровся на барикадах, а після поразки повстання лікував поранених, які перейшли на нелегальний стан²⁰.

На ст. Іловайськ головою комітету був обраний лікар В. П. Корнеєв, який потім загинув у Катеринославській в'язниці. На ст. Ясинувата комітетом і озброєною дружиною керував фельдшер М. І. Гриценко, а на ст. Алчевськ активну участь у революції брали акушерка А. І. Шохіна та зубний лікар Я. Г. Рубінштейн. Активними революціонерами були фельдшери П. П. Осипов та І. Т. Камишников, які працювали на ст. Авдіївка. Як члени страйкового комітету, вони часто виступали на мітингах, збирали зброю для місцевої дружини і разом з нею їздили на ст. Ясинувата для роззброєння карального загону. І. Т. Камишников, виступаючи в грудні на мітингу залізничників, закликав повалити існуючий режим і свою промову закінчив словами: «Геть тиранів і гнобителів! Хай живе свобода!» За дорученням комітету він також виїжджав до навколишніх сіл, пояснював мету страйку, закликав селян не

²⁰ Більш докладно про це див.: Бородний Н. К. Врач-революционер С. М. Богораз.— Советское здравоохранение, 1966, № 4, с. 50—54; Борцы за народную свободу.— Фельдшер и акушерка, 1967, № 3, с. 38—42.

платити податок і збирав гроші на озброєння революціонерів. Лікар Авдіївської залізничної лікарні Л. К. Коїшевський пожертвував 300 крб. на закупівлю зброї.

У складі Гришинського страйкового комітету були фармацевт О. Житомирський, старша медична сестра Л. Добрава, про яку вже згадувалося вище, та зубний лікар В. Вечір. О. Житомирський під виглядом доставки медикаментів закупав і привозив зброю, активно діяв під час Горлівського повстання, був членом штабу по керівництву збройними виступами. Пізніше його було звинувачено в закликах до збройного повстання з метою повалення самодержавства.

На квартирі В. Вечір весною і влітку збиралися молоді залізничники, щоб послухати місцевих та катеринославських агітаторів. Ці збори називали вечірнім університетом. Часто вони закінчувалися сатиричними піснями «Миколай вином торгує» або «Від Алтаю до Дуная нема дурнішого за Миколая». Жандарми доносили, що співаки «під Миколаєм розуміли священну особу імператора». Пізніше при обшуку жандарми конфіскували у В. Вечір програми РСДРП, різні прокламації та тексти революційних пісень.

В 1905 р. одним з центрів революційної боротьби стала ст. Горлівка Катерининської залізниці, де загальний страйк переріс у грудневе збройне повстання. Активну участь у страйку і повстанні брали місцеві медики: фельдшер Є. І. Глушков (голова страйкового комітету), лікарі О. Г. Щошников, С. Ф. Клінгенберг (члени страйкового комітету), зубний лікар Н. М. Соколовський. Одним з керівників збройного виступу був фельдшер О. М. Зубарев-Кузнецов, якого в обвинувальному акті названо головним винуватцем грудневих подій у Горлівці. За спогадами відомого організатора Морозовського страйку (1885 р.) П. О. Мойсеєнка, О. М. Зубарев-Кузнецов почав свою революційну діяльність в Алмазно-Юр'ївському промисловому районі Донбасу. В агентурних зведеннях по Катеринославській губернії зафіксовано, що О. М. Зубарев-Кузнецов на початку 1905 р. брав активну участь в організації РСДРП при Орлово-Оленівському руднику²¹.

Восени 1905 р. за вказівкою Катеринославського комітету РСДРП О. М. Зубарев-Кузнецов переїжджає до Горлівки. Тут він зближується з робітниками заводів, залізничними і місцевими медичними працівниками. Великий організаторський і ораторський таланти допоміг йому швидко завоювати величезний авторитет серед населення. В індивідуальних бесідах і скрізь, де збиралися робітники, О. М. Зубарев-Кузнецов невтомно пояснював, чим зумовлено важке становище робітничого класу. На яскравих прикладах з щоденного життя він доводив, що відживаючий свій вік уряд захищає інтереси капіталістів і поміщиків, що за своє щастя треба боротися із зброєю в руках. «Наш знаменитий оратор Кузнецов», — так говорили робітники про фельдшера-агітатора, який самовіддано захищав їх інтереси²². Агітаційна робота революціонерів, у тому числі й медиків, давала свої результати.

10 грудня 1905 р. на ст. Горлівка, біля пакгаузу відбувся грандіозний мітинг, на якому були присутні залізничники, робітники шахт і заводів та селяни з навколишніх сіл — усього близько 5000 чоловік. О. М. Зубарев-Кузнецов, Г. Ткаченко-Петренко, Є. Глушков та інші оратори пояснювали присутнім, що царський уряд своїми діями намагається відібрати ті невеликі свободи, які були завойовані під час жовтневого страйку, і що треба рішуче продовжувати боротьбу. Горлівські залізничники та робітники заводів і шахт приєдналися до всеросійського страйку. Рух поїздів припинився, завмерли фабрики і заводи.

²¹ Воспоминания П. А. Мойсеенко. — М., 1924, с. 155, 161; ЦДАЖР СРСР, ф. ДПОВ, 1905, спр. 1800, ч. 12, арк. 128 зв.

²² Центр. держ. військ-іст. арх. СРСР, ф. 801, оп. 5/65, спр. 55/3, арк. 355, 356.

Для боротьби із страйкарями і наведення «порядку» в Горлівку прибула частина Таганрозького полку під командуванням капітана Угриновича. Поява карателів викликала глибоке обурення страйкарів. За вказівкою страйкового комітету перестали опалювати і освітлювати залізничний вокзал, щоб карателі не могли в ньому розміститися.

Страйк тривав. 16 грудня 1905 р. робітнича делегація на чолі з О. М. Зубаревим-Кузнецовим зажадала від директора машинобудівного заводу скасування наказу про звільнення робітників. Переляканий директор спочатку погодився, а потім викликав на завод загін солдат і поліцаїв. Пристав вимагав від робітників видати О. М. Зубарева-Кузнецова, але дружинники відтиснули поліцію. Тоді по команді Угриновича солдати відкрили вогонь. Кілька робітників було поранено і убито. Дружинники, що супроводили О. М. Зубарева-Кузнецова, почали відстрілюватися з револьверів. О. М. Зубареву-Кузнецову вдалося уникнути арешту, але він був поранений в руку. Лікарі О. Г. Щошников і С. Ф. Клінгенберг змушені були ампутувати її. «Інженер Данчич,— згадує учасник горлівського повстання,— поклав в ампутовану руку квітку і сфотографував її. І довго потім в Донбасі ходила серед народу ця скромна фотографія з вогненними словами, які закликали на бій з царським самодержавством»²³.

Після кривавих подій на машинобудівному заводі Горлівський страйковий комітет повідомив на всі великі станції Катерининської залізниці про дії карателів і просив надіслати озброєні дружини для спільної боротьби з ворогом. Того ж дня до Горлівки прибули 8 дружин (близько 4000 залізничників, робітників заводів і шахтарів). Всю ніч на вокзалі засідав штаб повстанців. Було вирішено вранці оточити казарму і обеззброїти карателів.

Вранці 17 грудня дружинники, залишивши на вокзалі лазарет і невеличкий резерв, озброєний саморобними списками, почали наступ на карателів. Оточивши казарму, де знаходився загін Угриновича, дружинники відкрили вогонь. Карателі, скориставшись хуртовиною, відступили з Горлівки, але за кілька верст від міста вони зустріли загін козаків, які поспішали їм на допомогу, і повернулися до міста. Об'єднаний загін раптово напав на резерв повстанців. Погано озброєні дружинники не могли довго чинити опір і здалися.

К. Є. Ворошилов розповідав, що після поразки горлівського повстання за дорученням донбасівських більшовиків він з групою товаришів приїхав до Горлівки, щоб врятувати керівників повстання. Та всі керівники були вже заарештовані. Лише поранений О. М. Зубарев-Кузнецов лежав у лікарні під охороною взводу солдатів. К. Є. Ворошилову пощастило пройти в лікарню, але стан пораненого був настільки тяжким, що про втечу не могло бути й мови²⁴. Незабаром О. М. Зубарева-Кузнецова в окремому вагоні з посиленою вартою було перевезено до Катеринославської в'язниці, де після повстання панував особливо жорстокий режим. Катеринославські більшовики під приводом необхідності повторної ампутації руки зуміли перевести його в Харківську лікарню. Тут за допомогою медичних працівників О. М. Зубарев-Кузнецов переодягнувся у форму штабс-капітана і перейшов кордон. Проте вже через рік полум'яний революціонер повернувся до Росії, щоб продовжувати боротьбу із самодержавством. Він оселився на ст. Гришине, відновив зв'язки з місцевими більшовиками, активно включився в революційну роботу. Його видав провокатор, і разом з іншими керівниками повстання О. М. Зубарев-Кузнецов був страчений у Катеринославі 3 вересня 1909 р.

²³ Исиченко В. В те грозные годы.— Литерат. Донбасс, 1955, кн. 27, с. 105; ЦДВІА СРСР, ф. 400, оп. 24/613, 3 ст., 2 від. 1906 р., спр. 18, арк. 27—50.

²⁴ Ворошилов К. Е. Рассказы о жизни.— Октябрь, 1967, № 10, с. 163.

Член бойового страйкового комітету в Катеринославі Г. І. Петровський писав у 1955 р.: «Збройне повстання в Горлівці — яскрава сторінка революції 1905—1907 рр. Імена його героїв Ткаченко-Петренко, Зубарева-Кузнецова, Щербакова та інших назавжди збережуть у своїй пам'яті донбасівці. Стійкими і несхитними були вони в боротьбі, і так само сміливо пішли вони на страту»²⁵.

Славний 80-річний ювілей революції 1905—1907 рр., який широко відзначається в нашій країні, служить даниною вдячності і поваги до самовіддано хоробрих героїв, серед них медичних працівників, — учасників першої російської революції, які здійснили «генеральну репетицію» Великого Жовтня.

²⁵ Петровский Г. И. Страницы жизни.— Литерат. Донбасс, кн. 27, с. 89.

ТОРГОВІ ПРАЦІВНИКИ В РЕВОЛЮЦІЙНОМУ РУСІ В 1905 р.

П. Ю. ЛЮБАРОВ (Одеса)

Одним із загонів трудового населення, яке брало участь у революційному русі в 1905—1907 рр., були робітники і службовці численних торговельних закладів, складів і контор. Це питання висвітлене в радянській історіографії вкрай недостатньо. Тим часом сучасні буржуазні ідеологи продовжують твердити, нібито революція 1905—1907 рр. не мала народного характеру, а більшовики не підтримували ніяких зв'язків з широкими трудящими масами міст¹. Спростування подібних псевдонаукових положень на основі нового фактичного матеріалу є особливо актуальним за умов загострення ідеологічної боротьби на сучасному етапі.

Після скасування кріпосного права в Росії почали швидко розвиватися по капіталістичному шляху всі галузі народного господарства, у тому числі торгівля. Найбільшими торговельними центрами на Україні були Київ, Одеса, Катеринослав і Харків. Хоч у міру розвитку капіталістичних форм торгівлі характер і умови праці зайнятих у цій сфері економіки осіб дедалі більше наближалися до умов праці робітників промислових підприємств, однак значні залишки кріпосницьких відносин у торгівлі і сама її специфіка (територіальна роздрібність, переважна більшість дрібних колективів, певна станово-професійна ізольованість від пролетаріату, надії окремих осіб стати самостійними господарями і т. п.) деякою мірою впливали на свідомість і психологічне обличчя торговельних працівників і службовців, зумовлювали особливо складні умови експлуатації цього відсталого в політичному та організаційному відношенні заgonу трудящих міст.

Перші відчутні кроки на шляху боротьби проти гноблення й експлуатації передові представники з числа працівників підприємств торгівлі зробили під впливом політичних страйків і демонстрацій промислового пролетаріату, організованих у 1900—1903 рр. Однак більшість торговельних працівників і службовців обмежувалися поданням різних «клопотань» на ім'я місцевих властей і господарів відповідних закладів з проханням поліпшити умови праці, насамперед скоротити робочий день, підвищити заробітну плату і встановити дні відпочинку.

Величезне значення для політичного виховання торговельних працівників і службовців, залучення їх до боротьби за поліпшення свого становища мала революція 1905—1907 рр., в якій вони брали участь,

¹ Критика основных концепций современной буржуазной историографии трех российских революций.— М., 1983, с. 31.

виступаючи разом з фабрично-заводським пролетаріатом. Звістка про розстріл мирної демонстрації робітників Петербурга викликала вибух протесту і обурення на Україні. До розпочатого 12 січня 1905 р. страйку протесту катеринославських пролетарів 22 січня приєдналися всі фармацевти і аптекарські учні міста (загалом 150 чол.²). І хоч ряд їх економічних вимог було задоволено лише частково, вже наступного дня вони повернулися на свої робочі місця. 7 лютого страйк підтримали прикажчики, в тому числі дрібних магазинів, які обрали страйковий комітет. До вечора 8 лютого кількість страйкуючих досягла 4 тис.³ Прикажчики не лише застосували пролетарський метод боротьби проти своїх гнобителів, а й висунули ряд вимог загальнопролетарського характеру. Після тривалих переговорів з страйкарями власники магазинів погодились задовольнити деякі їх вимоги, і 17 лютого страйк закінчився. В Николаєві у демонстрації протесту проти «кривавої неділі» брали участь і прикажчики. Зокрема, один з них — службовець мануфактурної фірми «Мангубі і Чевке», член більшовицької партії А. Климов був заарештований (згодом він був відправлений на заслання, після відбуття якого невдовзі помер)⁴.

Хоч до початку 1905 р. у Київському комітеті РСДРП переважали меншовики, однак під тиском революційно настроєних пролетарів 12 січня у місті було оголошено загальний страйк, до якого приєдналися робітники булочних⁵. У лютому страйкували прикажчики магазину Шварцмана, які добились задоволення своїх вимог. Понад місяць не працювали їх колеги з великого магазину Карантбайвеля, і його власник був вимушений встановити постійний розмір заробітної плати і скоротити робочий день. Перемогою страйкуючих закінчився і виступ прикажчиків торговельної фірми Людмера⁶. І в той же час (у лютому) близько 3,5 тис. київських прикажчиків звернулися з клопотаннями у купецьке зібрання і міську думу про поліпшення їх економічного становища⁷.

У революційному русі брали участь і київські фармацевти. Причому вони раніше, ніж прикажчики, стали виявляти прагнення до організованих виступів, хоча спочатку висували в основному економічні вимоги. Серед фармацевтів міста з'явилися і прихильники соціал-демократів. Вони нелегально збиралися в приміщенні аптечного складу на Слобідці⁸. Наприкінці січня на зборах, що відбулися там, було вироблено вимоги до власників аптек, зокрема встановити 8-годинний робочий день та ряд інших. Коли ж ці вимоги було відхилено, 8 лютого застрайкували 300 працівників 27 аптек, а згодом — 150 службовців аптекарського складу ПРОТАТА⁹. У приміщення, де проходили збори страйкарів, у яких взяли участь 200 чол., увірвалася поліція і заарештувала 12 фармацевтів. Незважаючи на це, а також спроби власників аптек використати

² Катеринославщина и январские события 1905 года.— Звезда (Екатеринослав), 1925, № 1, с. 68; 1905 год на Украине. Харьков, 1926, т. 1, с. 12.

³ На початок 1905 р. загальна кількість прикажчиків у Катеринославі становила близько 8,5 тис. чол.— Лосев А. Л. Торговые служащие.— М., 1906, с. 10; Невский В. Январские дни 1905 года в Екатеринославе и Донецком бассейне.— Летопись революции, 1925, № 1, с. 176; Вестник Юга (Екатеринослав), 1905, № 850.

⁴ Макотинский. О 1905 годе в Николаеве.— Летопись революции, 1925, № 5-6, с. 58, 96.

⁵ Шингарьов І. Робітничий та професійний рух у Києві (1905—1907).— 1905 рік у Києві та на Київщині. К., 1926, с. 79.

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 6875, оп. 1, спр. 620, арк. 2—4.

⁷ Киевская газета, 1905, № 53; 1905 год на Украине. Харьков, 1926, т. 1, с. 71—72. У 1905 р. у Києві працювали близько 13 тис. прикажчиків і приблизно 8 тис. чол. обслуговуючого персоналу в ресторанах і трактирах.— Киевское слово, 1905, № 6349; Профессиональное движение служащих Украины (1905—1907).— Харьков, 1927, с. 96; ЦДАЖР СРСР, ф. 6861, оп. 1, спр. 108, арк. 41.

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 6872, оп. 1, спр. 77, арк. 3.

⁹ Бондаренко И. Н. Большевики Киева в первой русской революции.— Киев, 1960, с. 113—114.

штрейкбрехерів, страйк продовжувався і завершився лише 25 лютого перемогою фармацевтів, які добилися встановлення 10-годинного робочого дня¹⁰.

До початого 25 січня загального страйку пролетарів Житомира приєдналася більшість прикажчиків. Увечері того самого дня на зборах, де були присутні понад 300 чол., вони вирішили підтримати страйкарів і вже наступного дня не працював жоден магазин¹¹. 18 січня робітників Бердичівського шкіряного заводу підтримали прикажчики¹². Разом з кременчуцькими пролетарями страйкували з 8 лютого прикажчики всіх великих торговельних закладів міста, які добилися скорочення робочого дня з 17 до 12 годин¹³. 17 лютого під впливом страйкуючих робітників луганського заводу Гартмана припинили роботу їх колеги з казенного винного складу, а також прикажчики багатьох магазинів і службовці аптек. 20 лютого на зборах у народній аудиторії прикажчики виробили єдині економічні вимоги¹⁴. 17 лютого слідом за страйком полтавських залізничників і друкарів стихійно розпочався страйк прикажчиків магазинів залізних виробів і галантерейних, а потім універсальних і продовольчих, які висунули економічні вимоги. 22 лютого він закінчився їх частковою перемогою¹⁵.

В січні—лютому 1905 р.—у початковий період розвитку революції — в боротьбі проти самодержавства поряд з пролетарями брали участь працівники і службовці торговельних підприємств й багатьох інших міст України — Херсона, Мелітополя, Єлисаветграда, Балти, хоч і не так активно, як у Катеринославі і Києві. Разом з тим виступи цієї категорії трудящих часто носили стихійний характер, висувалися суто економічні вимоги. Не завжди страйки закінчувалися успішно для їх учасників. У ряді міст торговельні працівники і службовці обмежувалися поданням петицій до місцевих властей з проханням поліпшити умови їх праці.

В такій обстановці велике значення відіграла агітаційно-пропагандистська діяльність більшовицької партії. Керуючись ленінськими вказівками, більшовики стали приділяти більше уваги формуванню політичної свідомості і організованості працівників торгівлі і службовців, підвищенню їх бойовитості, спрямовуючи їх на боротьбу проти царизму. Завдяки невтомній діяльності більшовицької партії навесні і влітку 1905 р. у страйковому русі брали участь все нові й нові загони торговельних працівників і службовців.

Свято 1 Травня було відзначено численними страйками, які відбулися в багатьох містах України. В них взяла участь і працівники та службовці підприємств торгівлі. Так, у Києві прикажчики приєдналися до демонстрантів-робітників, а також побували на нелегальних масовках, організованих більшовиками. Активну участь у святкуванні 1 Травня брали також київські офіціанти і кухарі ресторанів і трактирів*. Робітники-металісти роз'яснювали їм, що надсилання петицій до губернатора не дасть ніяких результатів, тому необхідно рішуче боротися за поліпшення свого становища, оскільки «тільки із зброєю в руках ми зуміємо перемогти»¹⁶.

¹⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 6872, оп. 1, спр. 77, арк. 3.

¹¹ Зафран Х. 1905 год в Житомире.— *Летопись революции*, 1926, № 2, с. 152. У 1905 р. в Житомирі було близько 600 працівників торгівлі (ЦДАЖР СРСР, ф. 6875, оп. 1, спр. 572, арк. 7).

¹² Демонстрация в Бердичеве.— *Летопись революции*, 1925, № 1, с. 194.

¹³ 1905 год на Украине, т. 1, с. 54.

¹⁴ Ворошилов К. Е. Рассказы о жизни. М., 1968, кн. 1, с. 168; Приднепровский край, 1905, № 2432.

¹⁵ 1905 рік. Профрух на Полтавщині.— *Полтава*, 1926, с. 91.

* У 1905 р. в Києві було 5 тис. кухарів у ресторанах і трактирах.— ЦДАЖР СРСР, ф. 6861, оп. 1, спр. 26, арк. 10.

¹⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 6861, оп. 1, спр. 26, арк. 4.

У травні посилилися виступи харківських прикажчиків. Напередодні Дня пролетарської солідарності трудящих більшовицька група «Вперед» у прокламації «До всіх пролетарів м. Харкова» закликала страйкувати і торговельних працівників та службовців: «Хай припиняться торгівля..., хай припинять роботу повсюду, де вона є!»¹⁷. До цього закликав прикажчиків і керівник харківських більшовиків Артем (Ф. А. Сергеев), який виголосив тоді ж промову в Народному будинку¹⁸. В результаті деякі магазини були зачинені і 2 травня. Однак багато харківських прикажчиків ще вірили в «доброту» властей і своїх хазяїв. У спеціальній листівці, зверненій до прикажчиків, харківські більшовики писали: «Марна надія... Не просити ви повинні, а дружно стояти за свої вимоги, і тільки тоді ви доб'єтесь успіху»¹⁹. У відповідь на цей заклик з 8 по 14 травня страйкували прикажчики багатьох магазинів, які висунули основні економічні вимоги²⁰. Члени групи «Вперед» збирали гроші для підтримки страйкарів, які добилися задоволення майже всіх вимог. В тому ж місяці на зборах прикажчиків, організованих цією групою, було прочитано доповідь про завдання РСДРП²¹.

Маріупольська група РСДРП у травні випустила спеціальну листівку «До службовців у всіх торговельних і промислових закладах м. Маріуполя», в якій закликала їх до боротьби з експлуататорами: «Дружним одноставним страйком ми повинні захистити всі наші вимоги... На боротьбу, товариші!». Наприкінці листівки містився заклик до службовців вступати до лав РСДРП^{21а}.

У травні виступи прикажчиків відбувалися то в одному, то в іншому торговельному закладі Одеси. Коли застрайкували всі 85 прикажчиків магазину Ландесмана і висунули вимоги про поліпшення свого економічного становища, його власник звільнив понад половину службовців. Страйкуючих підтримали трудящі міста, бойкотуючи цей магазин, у зв'язку з чим Ландесман був змушений відновити на роботі звільнених і зробив деякі поступки службовцям²². Доповідаючи міністру внутрішніх справ про страйковий рух, одеський градоначальник визнавав: «Поступово страйки охоплювали найрізноманітніші промислові і торговельні підприємства»^{22а}.

Влітку страйки торговельних робітників і службовців набули більш масового характеру. Так, 21 червня катеринославські прикажчики приєдналися до загального політичного страйку, оголошеного на підтримку одеських робітників і матросів-потьомкінців. «Позакривалися магазини, і карбованець торгаша не переходив з рук у руки, пролетаріат усього Катеринослава виявив свою солідарність і силу, від якої забігали царські холопи...»,— зазначалося в листівці Катеринославського більшовицького комітету²³.

В середині червня під час прибуття повсталого броненосця «Потемкин» страйк промислових робітників Одеси, який розпочався на Пересипі, «розлився по всьому місту»,— повідомляв у ЦК РСДРП один з керівних діячів більшовицького комітету Одеси С. І. Гусев²⁴. Робітники ходили по вулицях і закликали взяти участь у страйку своїх товаришів, у тому числі прикажчиків. У результаті з 13 червня майже 75% магазинів були закриті²⁵. На демонстрації прикажчиків виголошувалися

¹⁷ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции.— Киев, 1955, с. 123.

¹⁸ Могилевский Б. Артем (Федор Сергеев).— М., 1960, с. 63.

¹⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 518, оп. 1, спр. 59, арк. 10.

²⁰ 1905 год на Украине, т. 1, с. 99.

²¹ 1905 год в Харькове. Харьков, 1925, сб. 1, с. 138.

^{21а} ЦДІА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 1266, арк. 13.

²² 1905 год на Украине, т. 1, с. 117.

^{22а} 1905. Стаечное движение.— М.; Л., 1925, с. 310.

²³ Донбасс в революции 1905—1907 годов.— Сталино, 1957, с. 65.

²⁴ Исторический архив, 1955, № 3, с. 107.

²⁵ Коммерческая Россия (Одесса), 1905, № 143.

промови про те, що не петиціями, а організованою боротьбою проти гнобителів можна добитися докорінного поліпшення свого становища. Серед прикажчиків розповсюджувалися листівки соціал-демократів²⁶.

У липні в Бердичеві відбувся загальний страйк протесту проти кривавої розправи царизму над лодзінськими пролетарями. В ньому взяла участь і прикажчики. Під час його придушення військами і поліцією були жертви серед страйкарів, зокрема й прикажчиків²⁷. Харківських пролетарів, які розпочали 27 червня загальний політичний страйк, підтримали робітники винного складу. Навіть у спеціальній листівці Харківського комітету РСДРП зазначалося, що до страйку «приєдналися навіть несвідомі верстви..., які досі стояли осторонь від загального робітничого руху»²⁸. Хвиля літніх страйків прокотилася і в багатьох інших містах України, залучаючи до революційного руху все нові верстви торговельних працівників і службовців.

До осені становище в країні ще більше загострилося. Більшовики проводили організаторську роботу серед широких народних мас, готуючи загальний політичний страйк, який розпочався в жовтні, коли на Україні страйкували понад 120 тис. робітників²⁹. Він відіграв велику роль у політичному вихованні мас, у тому числі й торговельних працівників і службовців, згуртовуючи їх навколо фабрично-заводського пролетаріату. Саме з жовтня розпочався процес масового залучення працівників торгівлі до страйкової боротьби. Цим самим на практиці підтверджувалося лєнінське положення про те, що «вільні і невільні, свідомі і несвідомі союзники революції ростуть і множаться не щодня, а щогодини»³⁰.

Найбільшого розмаху жовтневий страйк набув у Катеринославі, де вже 11 жовтня до промислових робітників приєдналися прикажчики, фармацевти, учні аптекарів, офіціанти і працівники ресторанів й трактирів. Вони брали участь у політичних мітингах, під час яких збиралися гроші для придобання зброї. Торгове життя в місті припинилося. Козаки і поліція жорстко розправлялися з страйкарями, внаслідок чого були вбиті і поранені, в тому числі серед працівників торгівлі³¹.

Коли 10 жовтня розпочався загальний страйк харківського пролетаріату, до нього приєдналися прикажчики і робітники казенного винного складу. Наступного дня в місті розпочалося спорудження барикад, а 14 жовтня було введено воєнне становище. Поліція і війська жорстко розправлялися з страйкарями, серед яких було вбито, за неповними даними, 10 прикажчиків³². 17 жовтня страйк прикажчиків припинився.

У масових страйках, які в жовтні відбулися в Києві, брали участь і торговельні працівники та службовці. 9 жовтня на зборах у політехнічному інституті серед 4 тис. присутніх були, крім робітників і учнів середніх навчальних закладів, прикажчики багатьох магазинів³³. Створена в ті дні «комісія групи фармацевтів» випустила відозву «До всіх фармацевтів і службовців м. Києва», закликаючи їх приєднатися до загального страйку³⁴. 14 жовтня страйкували фармацевти всіх міських

²⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 26, оп. 1, спр. 400, арк. 1—2; Профессиональное движение служащих Украины (1905—1907), с. 67.

²⁷ 1905 рік на Бердичівщині.— Бердичів, 1926, с. 52.

²⁸ Революція 1905—1907 років на Україні.— К., 1949, с. 128; Нариси історії Харківської обласної партійної організації.— Харків, 1970, с. 53.

²⁹ Шморгуи П. Більшовицькі організації України в революції 1905—1907 рр.— К., 1975, с. 96.

³⁰ Ленін В. І. Третій з'їзд.— Повне збір. творів, т. 10, с. 208.

³¹ Приднепровський край (Екатеринослав), 1905, № 2625.

³² Харьковський листок, 1905, № 1913.

³³ Право, 1905, № 52, приложения, с. 10.

³⁴ Шингарьов І. Назв. праця, с. 89.

аптек і працівники магазинів, які взяли участь у грандіозному політичному мітингу поблизу університету³⁵.

Коли розпочався масовий революційний рух в Одесі, більшовицький комітет у спеціальній листівці закликав маси, в тому числі прикажчиків, фармацевтів, конторщиків, до активної боротьби проти гнобителів, до політичних страйків і демонстрацій³⁶. Під час загального страйку більшість магазинів було закрито. Не працювали фармацевти, на робітничих околицях вони подавали допомогу жертвам чорносотенних погромів, а також разом з робітниками брали участь у барикадних боях (наприклад, фармацевт О. Шехман, побитий козаками)³⁷. Восени страйкували також кухарі ресторанів і трактирів Сімферополя, багато прикажчиків Житомира (деяких з них було заарештовано і побито в поліцейській дільниці) та інших міст.

Жовтневий всеросійський політичний страйк продемонстрував силу пролетаріату як керівника боротьби широких народних мас проти самодержавства. «Могутня рука пролетаріату,— писав В. І. Ленін,— що піднявся в пориві героїської солідарності в усіх кінцях Росії, спийнила все промислове, торгове і державне життя»³⁸. Саме лозунги більшовиків, їх сміливі заклики до рішучої боротьби проти царизму, гостра критика позиції буржуазних лібералів, які намагалися шляхом незначних поступок ввести в оману широкі народні маси і відволікти їх від революції,— все це сприяло активній участі трудящих у революційному русі.

Після жовтневого страйку повсюди явочним шляхом робітники почали створювати професійні спілки (хоча в багатьох містах вони створювалися ще раніше як нелегальні і напівлегальні). До них входили й працівники торговельних підприємств. І хоч основна частина членів цих спілок спочатку дотримувалася нестійких позицій, вони як демократичні організації під впливом боротьби пролетаріату проти царизму дедалі активніше підтримували робітничий клас.

Профспілки, якими керували меншовики, намагалися обмежити свою діяльність лише економічною боротьбою. Така тактика гальмувала розвиток страйкового руху, що зрештою прирікало їх членів на повну залежність від підприємців. Профспілки, якими керували більшовики або які перебували під їх впливом, ставали бойовими органами в боротьбі за визволення трудівників торговельних підприємств не тільки від економічного, а й від політичного гноблення, спрямовуючи всі їх зусилля під керівництвом партії більшовиків на підготовку збройного повстання. Більшовики виступали за створення профспілок за виробничим та інтернаціональним принципами.

У листопаді під керівництвом більшовика Г. А. Соломонова було створено «Організацію торговельного пролетаріату м. Харкова». Статут цієї профспілки, яка об'єднувала понад 500 чол., було вироблено більшовиками³⁹. Того ж місяця в Катеринославі виникла профспілка торговельно-промислових службовців, яка поступово перетворилася на класову організацію, на зборах якої обговорювалися і політичні питання⁴⁰. Спочатку нелегально працювала профспілка прикажчиків у Чернігові, однак власники торговельних закладів були змушені виконувати її вимоги. 18 жовтня на зборах членів спілки було прийнято статут, розроблений на основі програми-мінімуму РСДРП. Чернігівська профспілка

³⁵ История Киева.— Киев, 1963, с. 520.

³⁶ Большевики во главе всероссийской политической стачки в октябре 1905 г.— М., 1955, с. 534.

³⁷ Голос фармацевта, 1906, № 1, с. 10; ЦДАЖР СРСР, ф. 6872, оп. 1, спр. 88, арк. 2.

³⁸ Ленін В. І. Перша перемога революції.— Повне збр. творів, т. 12, с. 24.

³⁹ Иванова Н. А., Шелохаев В. В. Торговые рабочие и служащие России в революции 1905—1907 гг.— Исторические записки, 1978, № 101, с. 194—195; Профсоюзное движение служащих Украины (1905—1907), с. 17—18.

⁴⁰ Шлоберг Ф. Професійний рух 1905—1907 рр. на Україні.— Літопис революції, 1930, № 6, с. 48, 50.

прикажчиків створила спеціальну «бойову групу», члени якої стежили за тим, щоб власники магазинів дотримувалися нових умов праці, завойованих у ході страйкової боротьби. Більшість підприємців виконували її вимоги⁴¹. У Миколаєві деякі члени профспілки аптечних службовців увійшли до складу більшовицької організації⁴². В Севастополі ще в лютому було створено нелегальну спілку торговельних службовців, члени якої брали активну участь у подіях, пов'язаних з повстанням на Чорноморському флоті, розповсюджували таємно віддрукований у друкарні «Крымского вестника» наказ лейтенанта Шмідта про прийняття ним командування повсталим флотом⁴³. Коли повстання зазнало невдачі і розпочалася кривава розправа над матросами, прикажчики подавали допомогу пораненим і переховували їх на різних квартирах, врятовуючи цим самим від загибелі. Завдяки цьому було врятовано близько ста матросів⁴⁴.

Однак у ряді міст України працівники торгівлі внаслідок ідейної роздрібненості і незгуртованості не змогли створити свої професіональні спілки. Так сталося, зокрема, в Луганську, де через відсутність єдності серед засновників профспілки останню не вдалося створити⁴⁵.

В роки першої російської революції в містах України створено 54 профспілки працівників торгівлі, однак вони об'єднали лише 2,2% їх загальної кількості⁴⁶. До того ж багато цих спілок були вузькоцеховими, зрідка, ідейно та організаційно слабкими, не підтримували ніяких зв'язків між собою, не мали досвідчених, бойових керівників. Слабкість багатьох з цих профспілок пояснюється і тим, що керували ними меншовики. Крім того, на діяльність ряду профспілок справляли вплив сіоністи і бундівці (наприклад, в Одесі), а деякі будувалися за релігійно-національною ознакою (Катеринослав).

У ході Жовтневого всеросійського страйку поряд з профспілками пролетарі створювали Ради робітничих депутатів. У ряді міст, в тому числі на Україні, до їх складу входили і представники спілок працівників і службовців торговельних закладів. Позитивно зустріли створення однієї з перших на Україні Рад — Катеринославської — і торговельні працівники і службовці. В газеті «Вестник Юга» 27 листопада було опубліковано звернення до всіх прикажчиків міста зібратися для обрання 10 депутатів Ради робітничих депутатів. Один з керівників цієї Ради — Г. І. Петровський пізніше згадував, що її вплив все більше поширювався і серед працівників торгівлі⁴⁷.

За нормою один від 1000 виборців обирали своїх представників до Ради робітничих депутатів прикажчики Одеси⁴⁸. Представники від торговельних працівників і службовців Миколаєва також увійшли до складу Ради робітничих депутатів, створеної 20 листопада. Вона запровадила 8-годинний робочий день і для торговельних закладів, проводила боротьбу з спекулянтами, контролювала розподіл продуктів серед населення тощо⁴⁹. Рада робітничих депутатів Кременчука на першому засіданні 18 жовтня звернулася до всіх фабрично-заводських робітників і працівників торговельних підприємств, які ще не обрали своїх пред-

⁴¹ Летопись революции, 1925, № 4, с. 13, 17.

⁴² ЦДАЖР СРСР, ф. 6872, оп. 1, спр. 88, арк. 2.

⁴³ Марковский И. А. В дни восстания Черноморского флота.— Голос работника, 1925, № 51—52, с. 23.

⁴⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 6875, оп. 1, спр. 590, арк. 5; спр. 399, арк. 2—2 зв.

⁴⁵ Прийменко А. И. Легальные организации рабочих Юга России в период империализма.— Киев; Донецк, 1977, с. 10.

⁴⁶ Шлосберг Ф. Назв. праця, с. 41.

⁴⁷ Петровский Г. И. Страницы прошлого.— 1905 год в Донбассе. Сталино, 1955, с. 8.

⁴⁸ Демочкин Н. Н. Советы 1905 года — органы революционной власти.— М., 1963, с. 80; Известия Советов рабочих депутатов Одессы, 1905, № 1.

⁴⁹ 1905 год на Николаевщине.— Николаев, 1925, с. 221; Макотинский И. О 1905 годе в Николаеве.— Летопись революции, 1925, № 5—6, с. 91.

ставників до неї, з пропозицією «негайно приступити до виборів депутатів»⁵⁰. Луганська Рада робітничих депутатів неодноразово розв'язувала конфлікти, що виникали між власниками і службовцями торговельних закладів⁵¹.

Масове створення профспілок і Рад робітничих депутатів, далі посилення політико-виховної та організаторської діяльності більшовиків серед усіх загонів трудящих — усе це сприяло наростанню революційного тиску на самодержавство. Посилення процесу революціонування народних мас після жовтневого страйку яскраво проявилось і на Україні, де зростання боротьби промислового пролетаріату справляло прогресивний вплив і на працівників торгівлі. Останні дедалі активніше брали участь у страйковій боротьбі, спрямованій на поліпшення свого економічного становища, у політичних демонстраціях і мітингах, підтримуючи виступи пролетаріату в грудні 1905 р.

Коли в грудні у Катеринославі почався загальний політичний страйк на знак солідарності з московським пролетаріатом, прикажчики і офіціанти закрили всі торговельні підприємства (у тому числі винні крамниці), за винятком аптек, молочних крамниць та їдалень, які обслуговували робітників і страйкарів⁵².

В листопаді зріс розмах страйкового руху робітників харківських заводів. До них приєдналися прикажчики деяких магазинів і крамниць. Коли в середині грудня спалахнули нові масові політичні страйки харківських робітників, які подекуди супроводжувалися барикадними боями, Федеративна рада комітетів РСДРП 18 грудня випустила спеціальне звернення до прикажчиків, закликаючи їх «примкнути до загального політичного страйку і закрити всі крамниці і магазини. Інтереси торговельного пролетаріату збігаються з інтересами всього пролетаріату. Торговельний пролетаріат повинен йти в ногу із загальною боротьбою пролетаріату»⁵³. Прикажчики багатьох магазинів і фармацевти підтримали страйкарів, разом з ними добували і зберігали зброю, брали участь у збройному повстанні робітників заводу Гельферіх-Саде 12 грудня⁵⁴.

Грудневий страйк одеських робітників підтримали торговельні працівники і службовці. 12 грудня закрилися магазини в центрі міста, на другий день до страйку приєдналися прикажчики багатьох магазинів⁵⁵⁻⁵⁶. Роботою магазинів керувала Рада робітничих депутатів. Під впливом більшовиків, зокрема О. А. Пятницького, які виступали на зборах одеських фармацевтів, більшість з них приєдналася до загального політичного страйку⁵⁷. Однак значний вплив меншовиків серед одеських прикажчиків негативно позначався на їх діях, не сприяв переростанню загального страйку у збройне повстання.

На заклик Київської Ради робітничих депутатів 11 грудня припинили роботу більшість промислових і торговельних підприємств міста. Під час кривавої сутички з козаками в районі Галицького базару проти них виступили із зброєю в руках кухарі й офіціанти ряду ресторанів. У цьому бою загинув кухар Кузьма з ресторану «Товарищество»⁵⁸. Ось як характеризував специфіку грудневого страйкового руху Київський

⁵⁰ Революционные события 1905—1907 гг. на Полтавщине.— Харьков, 1957, с. 131.

⁵¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 72, оп. 3, спр. 53, арк. 53.

⁵² Шморгун П. М. Советы рабочих депутатов на Украине в 1905 году.— Исторические записки, 1954, т. 49, с. 43.

⁵³ Революция 1905—1907 гг. в России: Высший подъем революции. Вооруженные восстания. М., 1956, ч. III, кн. 1, с. 386.

⁵⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 6872, оп. 1, спр. 90, арк. 13; Право, 1905, № 50, с. 404; Коротка хронологія революції 1905 року на Україні.— Харків, с. 162.

⁵⁵⁻⁵⁶ Хроника революционных событий на Одессине в годы первой русской революции 1905—1907 гг.— Одесса, 1976, с. 122—123.

⁵⁷ Пятницкий О. Записки большевика.— М., 1956, с. 90.

⁵⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 6861, оп. 1, спр. 108, арк. 99.

комітет РСДРП наприкінці 1905 р.: «Якщо в жовтні визвольний рух був майже винятково пролетарським, то тепер він стає всенародним...»⁵⁹.

12 грудня до загального страйку трудящих бердичівських заводів — цукрового, машинобудівного, а також робітників деяких ремісничих майстерень приєдналися всі торговельні заклади (за винятком дрібних крамничок). Коли почалися масові арешти страйкарів, було кинуте до в'язниці і 13 членів профспілки прикажчиків і конторщиків (ця спілка була однією з перших, створених у Бердичеві після 17 жовтня)⁶⁰. У відповідь на заклик Ради робітничих депутатів 18 і 19 грудня у політичному страйку брали участь і прикажчики Миколаєва⁶¹. Під час оголошеного Радою робітничих депутатів Сімферополя загального страйку, розпочатого 14 грудня, всі магазини було закрито, а прикажчики пішли на мітинги, які відбувалися протягом усього дня⁶². На підтримку московського збройного повстання виступили працівники всіх полтавських аптек, які оголосили триденний страйк солідарності⁶³.

Таким чином, участь працівників і службовців торговельних підприємств України в революційному русі в 1905 р. підтверджує одне з найважливіших положень теорії марксизму-ленізму про те, що саме революційна практика відіграє величезну роль у розвитку класової самосвідомості широких мас трудящих, що лише боротьба «...виховує експлуатований клас, ... відкриває йому міру його сил, розширяє його кругозір, підносить його здібності, прояснює його розум, виконує його волю»⁶⁴.

На початку 1905 р. виступи працівників і службовців торговельних закладів навіть у таких великих містах, як Харків, Київ, Одеса, були головним чином їх стихійним протестом проти тяжкого економічного становища, причому багато з них ще сподівалися на милість місцевих властей і своїх хазяїв. Під впливом літніх і особливо жовтневих політичних страйків промислового пролетаріату революційний рух трудівників цієї категорії найманої праці почав набувати більшої організованості, політичної спрямованості, в багатьох містах України виникали профспілки прикажчиків, офіціантів і фармацевтів, подекуди їх представники входили до складу Рад робітничих депутатів. Помітно зростала чисельність працівників торгівлі, що усвідомили спільність своїх корінних інтересів з інтересами пролетаріату, необхідність спільних дій з ним проти царизму. Про це свідчила участь представників передових верств прикажчиків, офіціантів, фармацевтів у грудневих політичних страйках в Катеринославі, Харкові, Києві, Миколаєві, Севастополі, у збройних сутичках з поліцією в Харкові.

Разом з тим події 1905 р. наочно показали складність процесу революціонування цієї категорії осіб найманої праці, підтвердили на прикладі України висновок В. І. Леніна про те, що серед відсталих верств міської бідноти більшовицькій партії ще необхідно було проводити велику роз'яснювальну роботу⁶⁵. Цей висновок було покладено в основу дальшої діяльності більшовиків України в напрямі згуртування торговельних працівників і службовців навколо фабрично-заводського пролетаріату.

⁵⁹ Революция 1905—1907 гг. в России, ч. III, кн. I, с. 208.

⁶⁰ 1905 рік на Бердичівщині, с. 34, 36.

⁶¹ 1905 год на Николаевщине, с. 242.

⁶² Губенко Г. Н. Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг.— Симферополь, 1955, с. 92.

⁶³ 1905 рік. Профрух на Полтавщині.— Полтава, 1926, с. 76.

⁶⁴ Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року.— Повне збір. творів, т. 30, с. 296.

⁶⁵ Див.: Ленін В. І. Перша перемога революції.— Там же, т. 12, с. 29.

ДІЯЛЬНІСТЬ ХАРКІВСЬКОГО ТОВАРИСТВА ПОШИРЕННЯ В НАРОДІ ГРАМОТНОСТІ

В. І. КІЗЧЕНКО (Київ), А. П. ТКАЧУК (Сімферополь)

Харківське товариство поширення в народі грамотності* було засноване 24 березня 1869 р. завдяки зусиллям прогресивної інтелігенції на чолі з відомим ученим-хіміком М. М. Бекетовим. Розпочавши свою діяльність з організації безплатних народних читань, недільних шкіл для дорослих і дітей, бібліотек та читалень, воно на початку ХХ ст. стало одним з провідних центрів освітнього руху на Україні й у Росії, збагативши існуючі тоді форми і методи позашкільної освіти та культурно-освітньої роботи. У різні періоди в ньому працювали такі відомі діячі науки й культури, як М. М. Бекетов, О. О. Потєбня, Д. І. Коченовський, В. Я. Данилевський, Х. Д. Алчевська, О. М. Калмикова, М. Ф. Сумцов, Д. І. Багалій, А. М. Бекетов, А. М. Краснов та інші.

На початку ХХ ст. у складі товариства налічувалося більш як 700 членів¹. Політична платформа їх була неоднорідною. Мали місце як демократичні погляди на роль культурно-освітньої роботи в суспільному процесі, так і ліберально-буржуазні, культурницькі. Характерно, що революційно-демократичне крило товариства постійно зміцнювалося.

У товаристві працювали 8 комітетів: з питань створення народних та сільських бібліотек, народних шкіл, видання і поширення дешевої літератури для трудящих мас, шкільний, довідково-педагогічний, по керівництву народним будинком та організації народних читань (з 1907 р.— комітет видання «Народної енциклопедії»). У повітах губернії діяло 7 філіалів товариства.

До 1905 р. товариство заснувало на Харківщині понад 400 бібліотек з книжковим фондом 429 тис. одиниць, які обслуговували 48 тис. читачів. Загальна кількість книговидач у них досягла 1 876 062². На той час видавничий комітет товариства опублікував 114 книжок і брошур російською та українською мовами загальним тиражем 1961,6 тис. примірників. З них 94 тис. було розіслано різним освітнім організаціям і закладам безплатно³. В Харкові було відкрито 5 народних бібліотек, народний будинок, чоловічу і жіночу недільні та малювальну школи.

Товариство грамотності постійно працювало над збагаченням форм і методів позашкільної освіти та культурно-освітньої роботи. Зокрема, було значно удосконалено організацію народних читань. Широко практикувалися тематичні читання, присвячені пам'ятним датам і ювілеям видатних діячів культури, у тому числі О. С. Пушкіна, І. А. Крилова, В. А. Жуковського, М. О. Некрасова⁴.

Центром культурного життя робітників Харкова був народний будинок, заснований товариством грамотності 2 лютого 1903 р. Це був комплексний культурно-освітній заклад з театральним-концертним залом на 1 тис. місць, бібліотекою-читальнею, музеєм, чайною на 200 місць, де видавничий комітет організував продаж різноманітної літератури. При народному будинку працювали російський і український самодіяльний театр, хор робітників і їх дітей та духовий оркестр паровозбудівників. Для трудящих читалися науково-популярні лекції, проводилися

* Товариство проіснувало до 1920 р. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли справу позашкільної освіти і культурно-освітньої роботи взяла на себе держава, потреба в приватній ініціативі відпала. Всі заклади товариства влилися у державну систему, а багато з його членів включилися в процес культурного будівництва у країні.

¹ Харк. обл. держ. архів (далі — ХОДА), ф. 200, оп. 1, спр. 238, арк. 4.

² Там же, спр. 543, арк. 47.

³ Там же.

⁴ Камішнікова В. П. Діяльність Харківського товариства поширення в народі грамотності (кінець ХІХ — початок ХХ ст.). — Культурно-освітня робота: Республ. міжвідомчий зб. К., 1903, № 8, с. 87.

літературно-музичні вечори. Освітня діяльність Харківського народного будинку у 1906 р. була відзначена почесним дипломом міжнародної виставки в Бельгії⁵.

Чільне місце в діяльності народного будинку займала робота самодіяльних театральних колективів. Російським драматичним гуртком у ньому, зокрема, керував Г. С. Алексеев — рідний брат К. С. Станіславського⁶. Члени гуртка ставили п'єси М. Островського, А. Чехова, М. Горького, Г. Ібсена. 150 учасників налічувалося в українському робітничому театрі, яким керував Г. Хоткевич. З цього колективу він створив оркестр бандуристів і хор. У театрі йшли п'єси І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Карпенка-Карого, М. Кропивницького.

Аматори театру сприяли поширенню культури в робітничих масах не тільки шляхом показу вистав. Вони активно допомагали товариству грамотності розповсюджувати дешеву літературу серед робітників залізничних майстерень та паровозобудівного заводу, працювали в народному будинку контролерами, касирами, стежили там за порядком, під керівництвом Г. Хоткевича і М. Кропивницького брали участь у багатьох концертах і літературно-музичних вечорах, що проводилися в громадській бібліотеці⁷.

Царські власті ретельно стежили за тим, щоб на театральну сцену, особливо на самодіяльну, не потрапляли п'єси, які могли б викликати протест проти існуючого ладу, активізувати політичну свідомість мас. Проблема репертуару народних театрів особливо загострилася в 1905 р. У ході революційної боротьби трудящих значення професійної і самодіяльної сцени як політичної трибуни зросло. З'явилася потреба в п'єсах гострої соціальної проблематики, співзвучної моменту. З іншого боку, ідеї більшовиків вплинули на широкі верстви художньої інтелігенції, пробудили її громадянську свідомість, бажання визначити своє місце в революції.

У 1905 р. комітет по керівництву народним будинком писав до правління товариства: «Розглядаючи список п'єс, дозволених головним управлінням у справах друку до постановки на сценах народних театрів, ми знаходимо велику кількість п'єс, які ні за своїми літературними й художніми якостями, ні моральними ідеалами, не витримують навіть самої скромної критики. Багато п'єс, що належать перу кращих наших драматичних письменників і відзначаються не тільки літературними та художніми якостями, а й мають серйозне моральне значення, у згаданому списку відсутні»⁸. Члени комітету по керівництву народним будинком вважали, що формування репертуару в народних театрах віддає на милість поліцейстерів⁹. Майже нездоланною перешкодою ставали цензурні утиски. Часто головне управління при міністерстві народної освіти відмовляло в постановці п'єс без будь-яких на те мотивів¹⁰. Наприклад, безпідставно було відмовлено у постановці на сцені драми О. Ф. Писемського «Гірка доля» та Й.-Ф. Шіллера «Підступність і кохання», хоч вони й значилися в списках дозволених для народних читань. Члени комітету закликали боротися за скасування реакційного закону 1888 р. про народні театри¹¹.

Харківські більшовики використовували народний будинок як трибуну для ведення агітаційно-пропагандистської роботи серед широких робітничих мас. Уже через деякий час після створення цього закладу

⁵ Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. М., 1910, т. 10, с. 223.

⁶ Казимиров О. В. Український аматорський театр: Дожовтневий період.— К., 1965, с. 91.

⁷ Хоткевич Г. Сумний стан теперішнього українського театру.— Літ.-наук. вісн., 1900, № 2—3, с. 501—539.

⁸ ХОДА, ф. 200, оп. 1, спр. 278, арк. 8—9.

⁹ Там же, арк. 8.

¹⁰ Там же, арк. 9.

¹¹ Там же, арк. 10.

місцева охранка зробила висновок: «Харківський народний будинок, контингент відвідувачів якого становлять виключно заводські робітники, без сумніву, в недалекому майбутньому служитиме місцем зборища революціонерів для пропаганди серед робітників»¹². Поліція всіляко намагалася перешкоджати діяльності народного будинку. Так, 8 березня 1905 р. у його приміщенні було проведено обшук, хоча нічого забороненого й не було знайдено¹³.

Народний будинок Харківського товариства грамотності в 1905 р. неодноразово перетворювався в місце багатолюдних зібрань і мітингів. 8 квітня, зокрема, там відбулися загальні збори членів товариства, які переросли в справжню антиурядову демонстрацію. Докладну інформацію В. Д. Бонч-Бруєвича про це вмістила більшовицька газета «Вперед». В замітці відзначалося, що один з промовців-більшовиків заявив: «Соціал-демократія — єдина сила, здатна винести боротьбу на своїх плечах...». Наприкінці промови він проголосив: «Геть самодержавство! Хай живе Російська соціал-демократична робітничка партія!»¹⁴. На пропозицію одного з робітників учасники зборів хвилиною мовчання вшанували пам'ять розстріляних за наказом царя 9 січня 1905 р. мирних демонстрантів у Петербурзі. Вони відправили також телеграму М. Римському-Корсакову, де висловили свою солідарність з відомим композитором, якого царизм за прогресивні погляди звільнив з педагогічної роботи в Петербурзькій консерваторії¹⁵.

Під впливом промов більшовицьких агітаторів збори прийняли резолюцію, в якій говорилося, що Харківське товариство грамотності, «заслухавши думку комітетів товариства про причини, які гальмують і роблять неможливим поширення навіть елементарної освіти серед народу, висловлюють свою найглибшу переконаність, що всі ці перешкоди є наслідком існуючого самодержавного ладу в Росії і що тільки із знищенням його можлива широка і цілеспрямована діяльність на ниві освіти народу»¹⁶. Ця резолюція, яка була прийнята більшістю голосів, свідчила про прогресивний характер діяльності товариства, розуміння більшістю його членів класової природи самодержавного ладу. Наступного ж дня губернатор зажадав на перегляд протокол зборів. З того часу в культурно-освітніх закладах товариства почастишали різні провокації з боку поліції.

30 квітня 1905 р. на сцені народного будинку виступав славетний співак Ф. І. Шалаяпін. «Піднесення було таке,— писав згодом про цей виступ учасник революційного руху А. Бібік,— що крики Шалаяпін «Пішли, товариші, тюрму відкривати! або барикади будувати! — пішли б»¹⁷. Незважаючи на присутність поліції, робітники разом з Федором Івановичем заспівали «Дубинушку» і «Марсельезу». Після концерту на сцену вийшов більшовик Артем (Ф. А. Сергеев) і відкрив мітинг, який тривав близько години. Виручені за концерт гроші співак передав у фонд безробітних¹⁸.

Багатолюдний мітинг відбувся в народному будинку й 21 червня після лекції професора Томського технологічного інституту П. О. Козьміна. Артем, який виступив на ньому, закликав присутніх до боротьби проти царизму. Під час мітингу у залі розповсюджувалися листівки Харківського комітету РСДРП¹⁹.

300 чол. зібралися в народному будинку 21 серпня 1905 р. на збори членів товариства взаємодопомоги ремісників. Той же П. О. Козьмін

¹² ЦДІА УРСР, ф. 304, оп. 1, спр. 14, арк. 173.

¹³ Южный край, 1905, 9 марта.

¹⁴ Вперед, 1905, 26 мая.

¹⁵ ХОДА, ф. 200, оп. 1, спр. 274, арк. 65.

¹⁶ Там же, арк. 4.

¹⁷ Б и б и к. Две встречи.— Театр, 1965, № 9, с. 124.

¹⁸ ХОДА, ф. 3, оп. 287, спр. 1179-а, арк. 1.

¹⁹ Там же, спр. 1118, арк. 213.

прочитав для них лекцію про загальне, таємне і рівне виборче право. Як зазначалося у донесенні охранки, лектор закликав до повалення існуючого ладу²⁰. Тоді ж робітники обговорили питання про шляхи підвищення своєї класової свідомості, зокрема, через освіту.

В 1905 р. мало відбутися святкування 35-річчя діяльності Харківського товариства грамотності. Вся передова громадьскість Росії готувалася до цього ювілею. Товариство планувало приурочити до нього все-російський з'їзд з питань культурно-освітньої роботи. Однак царський уряд, наляканий розвитком революційних подій у країні, не дав згоди на його проведення²¹.

Харківське товариство поширення в народі грамотності приділяло велику увагу діяльності народних шкіл. Існуючі недільні й вечірні школи вже не могли задовольнити потреб населення. У зв'язку з цим у 1905 р. було розроблено проект створення вечірніх народних університетів²². Отже, пошуки нових форм освітньої роботи серед трудящих відбувалися постійно. Члени товариства боролися за демократизацію освіти в інтересах народу.

У лютому 1905 р. царський уряд видав маніфест, в якому йшлося про те, що він нібито збирається розглянути пропозиції щодо поліпшення «державного благоустрою». Це був один з прийомів, за допомогою яких власті намагалися відвернути народні маси від революційної боротьби. Правління товариства звернулося до своїх комітетів і філіалів у повітах губернії з проханням розглянути на засіданнях і зборах питання про те, що заважає їх нормальній діяльності. Обговорення і вироблення пропозицій перетворилося в засудження політики царизму у всіх сферах життя країни. В резолюції зборів працівників 2-ї бібліотеки, зокрема, визнавалося, що «...при існуючому ладі товариство не може виконати своє велике завдання, справу навчання й розвитку народних мас». Справжній культурний розвиток буде можливий лише тоді, підкреслювалося у ній, коли «управління країною візьме в свої руки народ»²³. Подібні резолюції надіслали комітети ще чотирьох харківських народних бібліотек, а також всі інші комітети та філіали товариства грамотності²⁴.

7 листопада 1905 р. комітет по керівництву 1-ї бібліотеки прийняв рішення ігнорувати міністерські правила від 15 травня 1890 р. про народні бібліотеки і комплектувати свій книжковий фонд усією літературою, яка тільки виходить з друку. Про свої дії комітет повідомив правління товариства грамотності²⁵, яке підтримало це рішення. Решта народних бібліотек Харкова також почала ігнорувати каталоги дозволеної літератури. Такі дії виявилися несподіваними для губернатора краю й занепокоїли його. У листі до правління товариства він пересвідчився, «чи справді прийнято таку постанову»²⁶. Загальні збори членів комітетів народних бібліотек, які відбулися 1 грудня 1905 р., підтвердили своє рішення і повідомили про це власті²⁷. Під тиском громадськості урядовим циркуляром від 3 грудня 1905 р. згадані правила про народні бібліотеки-читальні та порядок нагляду за ними було скасовано. Таким чином на деякий час у самодержавства було вирвано право комплектувати книжкові фонди народних бібліотек усією літературою, дозволеною цензурою для інших типів бібліотек.

²⁰ ЦДІА УРСР, ф. 336, оп. 1, спр. 915, арк. 7.

²¹ ХОДА, ф. 200, оп. 1, спр. 277, арк. 5.

²² Там же, спр. 238, арк. 4.

²³ Там же, спр. 285, арк. 22—23.

²⁴ Там же, арк. 23, 25—27, 33; спр. 276, арк. 35, 45; спр. 284, арк. 9—11.

²⁵ Там же, спр. 285, арк. 61.

²⁶ Фридьєва Н. Я. Бесплатные народные библиотеки в Харькове в период первой русской революции.— Уч. зап. Харьковского гос. библиотеч. ин-та, 1956, вып. 2, с. 152.

²⁷ ХОДА, ф. 200, оп. 1, спр. 276, арк. 102.

У 1905—1907 рр. діяльність міських і сільських бібліотек Товариства сприяла активізації громадянської свідомості народних мас²⁸. Це стало можливим завдяки завоюванням першої російської революції у галузі преси, бібліотечної справи тощо. Вирішальну роль при цьому відіграло те, що в народних бібліотеках товариства грамотності активно працювали харківські більшовики. Так, за донесенням начальника місцевого охоронного відділення 4-а народна бібліотека-читальня в 1907 р. стала місцем конспіративних зустрічей «революційного елемента», а серед її співробітників було чимале число осіб, що належали до революційних організацій²⁹. Зокрема, П. М. Рибкін у 1906 р. входив до складу бойової організації РСДРП на паровозобудівному заводі. С. Я. Ідельсон в 1905 р. брав участь у діяльності бойових дружин і в грудні був затриманий на заводі Гельферіх-Саде під час збройної сутички з військами. Ш. та Ф. Диканські були членами харківської організації соціал-демократів³⁰. Деякі з членів правління товариства належали до Харківського об'єднаного комітету РСДРП, брали активну участь у революційних подіях 1905 р. Це, зокрема, Л. О. Габель, яка, за даними охоранки, разом із сестрою Марією брала участь у роботі бойової дружини, В. О. Талаева, С. С. Жилкін й ін.³¹

В 1905 р. діяльність міських і сільських бібліотек, зокрема у справі пропаганди суспільно-політичної літератури, була тісно пов'язана з видавничим комітетом. У той час він налічував у своєму складі 72 члени. Його діяльність мала гостро опозиційний до царського уряду характер. В роботі комітету велику роль відігравала демократична інтелігенція, зокрема Г. М. Хоткевич, Н. В. Кропивницька, В. Я. Данилевський, Х. О. Алчевська, І. П. Белокопський, А. О. Бекетова та ін.³² Особливою активністю відзначалася українська комісія при комітеті, яку очолював Г. Хоткевич. У 1906 р. він був одним з активних учасників революційних подій на Харківській залізниці, через переслідування властей емігрував за кордон. У грудні 1905 р. загальні збори членів видавничого комітету прийняли рішення видавати українською мовою щоденну газету «соціал-демократичного напрямку»³³. І лише нечіткість позиції його голови Д. І. Багалія, який відійшов від керівництва комітетом³⁴, через що ліберально-буржуазні діячі з правління товариства зайняли очікувальну позицію³⁵, та переслідування властей перешкодили здійснити цей задум.

Через відсутність коштів і поліграфічної бази комітет не міг задовольнити зростаючі потреби трудящих на літературу, особливо суспільно-політичного характеру. Тому поступово він майже припинив книгодрукування й виступив як посередник по розповсюдженню літератури видавництв «Знание», «Донская речь», «Молот», «Буревестник», «Колокол», «Вперед» тощо. Поширювалася вона насамперед через народні бібліотеки. Було також організовано продаж книжок на базарах та у народному будинку. Так, лише протягом другого півріччя 1905 р. в останньому було продано близько 10 тис. книжок і брошур, переважно на суспільно-політичну тематику³⁶. Вони, як відзначалося у звітах, користувалися серед робітників величезним попитом³⁷.

²⁸ Корнейчик І. І. Історія української бібліографії: Дожовтневий період.— Х., 1971, с. 274.

²⁹ ЦДІА УРСР, ф. 336, оп. 1, спр. 2566, арк. 1.

³⁰ Там же, арк. 8, 30.

³¹ Там же, спр. 3285, арк. 63—65.

³² ХОДА, ф. 200, оп. 1, спр. 284, арк. 48.

³³ Там же, спр. 276, арк. 121.

³⁴ Там же, спр. 288, арк. 12—13.

³⁵ Там же, спр. 276, арк. 121.

³⁶ Отчет Издательского комитета Харьковского общества грамотности за 1905 год.— Харьков, 1906, с. 6.

³⁷ Отчет о деятельности первой бесплатной библиотеки Харьковского общества грамотности за 1905 г.— Харьков, 1907, с. 5; ...второй библиотеки за 1905 г.— Харьков, 1906, с. 4.

Ослаблення на деякий час цензури, скасування розроблених міністерством народної освіти каталогів сприяли активізації діяльності видавничого комітету в справі створення народних сільських бібліотек і читалень та його книжкової комісії — у розвитку рекомендаційної бібліографії. Складене й опубліковане у 1906 р. 9-е видання його каталогу³⁸, дуже відрізнялося від усіх попередніх подібних видань своїм змістом. Основною його метою було формування громадсько-політичного світогляду трудящих. Розділ «духовно-моральної» літератури, що ним, як правило, відкривалися рекомендаційні каталоги, в ньому став останнім. Видання починалося розділом суспільно-політичної літератури, яка вільно пропагувалася на книжковому ринку в 1905—1906 рр. Це були праці про конституції різних країн, виборчі права народів, роботу парламентів, революційний рух на Заході та в Росії, про робітничий й аграрний питання, діяльність соціал-демократичних і робітничих партій за кордоном тощо. Читачеві, зокрема, рекомендувалися «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса (його видання виходили під різними назвами: «Буржуазія, пролетаріат, комунізм», «Про комунізм»), «Громадянська війна у Франції» й «Наймана праця і капітал» К. Маркса, «Від оборони до нападу» К. Лібкнехта, «8-годинний робочий день» Ж. Геда тощо. В розділі художньої літератури рекомендувалися: «Овод» Е.-Л. Войнич, «Спартак» Р. Джованьйоли, «Марсельці» Ф. Гра, «Андрій Кожухов» С. М. Степняка-Кравчинського, «Пісня про Буревісника» та «Пісня про Сокола» М. Горького. Значне місце у каталозі відводилося виданням товариства «Знання». В ньому були широко представлені твори тогочасних демократичних письменників, російських, українських і зарубіжних класиків.

Діяльність комітету в справі створення народних сільських бібліотек не могла не привернути уваги царських властей. Із спадом революції вони обрушилися на товариство грамотності з репресіями. 30 листопада 1906 р. генерал-губернатор повідомляв начальника охоронного відділу: «У мене є дані, що комітет сільських бібліотек і видавничий товариства грамотності широко ведуть антиурядову пропаганду серед населення шляхом розповсюдження книжок і газет вкрай тенденційного й шкідливого напрямку. Для успіху цієї пропаганди комітет сільських бібліотек не спиняється навіть перед таким заходом, як навмисне вилучення з народних бібліотек газет і видань поміркованого або монархічного напрямку»³⁹. Виконуючий обов'язки інспектора в справах преси і друку при генерал-губернаторстві відмітив у своєму списку видання, які в різний час були заборонені царизмом. Тільки у розділі суспільно-політичної літератури їх набралася 100 назв. Подібні помітки ним були зроблені також і в розділах історичної, художньої й навіть «духовно-моральної» літератури.

У 1907 р. за розпорядженням генерал-губернатора поліція вчинила обшуки в усіх комітетах товариства, вилучила суспільно-політичну літературу, закрила видавничий комітет, книжковий склад і 3-ю бібліотеку. Того ж року було заборонено каталог й складено списки заборонених книжок. Товариству було відмовлено в земських субсидіях.

У грудні 1907 р. під час спектаклю в Народному будинку поліція вчинила провокацію, підкинувши в курильну кімнату самодіяльні бомби і звинувативши керівництво закладу у протизаконному зберіганні зброї. Це послужило приводом, щоб закрити його⁴⁰.

В 1910 р. було закрито і комітет в справі створення народних та сільських бібліотек. Проти його членів Л. О. Габель, О. П. Ситникова, В. І. Раппа, Л. П. Григорович, А. В. Чаплигіної та Н. П. Карманіної за

³⁸ Каталог книжного складу Комітета по устройству сельских библиотек и народных читалень: Изд. 9-е, испр. и доп.— Харьков, 1906, с. 60.

³⁹ ХОДА, ф. 200, оп. 1, спр. 1694, арк. 1—2.

⁴⁰ Десятилетие Харьковского народного дома, 1903—1913.— Харьков, 1913, с. 6.

пропаганду суспільно-політичної літератури, зокрема, за зберігання і розповсюдження брошури К. Маркса й Ф. Енгельса «Комуністичний маніфест» та інших заборонених видань⁴¹ було порушено судову справу. Як речовий доказ на суді фігурувало вилучене у книжковому складі та 3-й бібліотеці 9-е видання каталогу. В протоколі відзначалося, що в ньому були вміщені у значній кількості брошури явно злочинного змісту, при тому найбільш шкідливі з них віднесені комітетом до I розряду (особливо рекомендованих)⁴². Уже під час слідства члени товариства зуміли винести з опечатаного книжкового складу частину забороненої літератури. Зважаючи на те, що каталог складався у 1905—1906 рр., коли вона вільно функціонувала на книжковому ринку, суд виправдав членів комітету.

Таким чином, Харківське товариство грамотності в період першої російської революції відіграло значну роль у підвищенні загальноосвітнього рівня народу, розповсюдженні революційної літератури, збагаченні форм і методів культурно-освітньої роботи. Більшовики використовували його для залучення до революційної боротьби широких мас трудящих та демократичної інтелігенції.

⁴¹ ХОДА, ф. 3, оп. 287, спр. 3252, арк. 12.

⁴² Там же, арк. 12.

Питання історичного краєзнавства

З ІСТОРІЇ «СЕЛЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ» НА СУМЩИНІ

П. В. ЗАМКОВИЙ (Київ)

Російська революція 1905—1907 рр. принципово відрізнялася від буржуазних революцій на Заході тим, що селянство, яке становило переважну більшість населення країни, було не резервом буржуазії, а союзником робітничого класу.

Іноді в працях з цієї проблематики обгрунтовується думка про те, що в ті роки союз між ними лише почав формуватися. Такий висновок зроблено на підставі того, що він виявився неміцним (це стало однією з причин поразки революції). В. І. Ленін з цього приводу писав: «Союз сил пролетаріату і селянства не «в ідеї існував» і не «ледве почав втілюватися в житті», а характеризував увесь перший період російської революції, всі визначні події 1905—1907 років... Цей союз був стихійний, неоформлений, часто неусвідомлений. Ці сили були неорганізовані достатньо, були роздрібнені, були позбавлені дійсно керівного центрального керівництва і т. д., але факт «союзу сил» пролетаріату і селянства, як головних сил, що пробили бреш у старому самодержавстві, безперечний»¹.

Про існування такого союзу, в якому керівну роль відіграв пролетаріат, свідчить, зокрема, літопис подій першої російської революції на Україні. Робітничий клас озброював селянство революційними формами боротьби, піднімав його до усвідомлення її необхідності. Про формах класових боїв в українському селі написано багато праць. Переказувати їх зміст немає рації. Наведемо лише такий факт: протягом 1905—1907 рр. на Україні відбулося близько 7 тис. селянських

¹ Ленін В. І. Як соціалісти-революціонери підбивають підсумки революції.— Повне зібр. творів, т. 17, с. 322.

виступів, серед яких переважали страйки. Вони становили 41,5% від їх загальної кількості².

Одним з виявів зростаючої політичної свідомості трудящих селян був їх потяг до згуртування. Це, зокрема, привело до створення влітку 1905 р. Всеросійської селянської спілки (ВСС). Ця організація, за визначенням В. І. Леніна, зростала з казковою швидкістю³. Особливо бурхливо цей процес відбувався у жовтні — грудні 1905 р., під впливом могутнього революційного руху пролетаріату. Саме тоді вона стала дійсно масовою спілкою селянства. За неповними даними, лише в європейській частині країни на кінець 1905 р. діяло 470 її волосних і сільських об'єднань, які налічували у своїх рядах близько 200 тис. чол.⁴, у тому числі на Україні понад 120, що об'єднували десятки тис. чол.⁵.

Звичайно, свідомість селян, які лише в 1861 р. звільнилися від кріпацтва, у своїй переважній більшості неписьменних, запаморочених попами, значно відставала від робітничого класу. Це не могло не позначитися на складі й характері діяльності їх організацій. Вони об'єднували всіх селян — від батрака до куркуля, інтелігенцію й т. п. Значний вплив в них мали ліберальні елементи, дрібнобуржуазні партії, зокрема есери. Вони нав'язували згубну ідею добиватися землі та волі мирним шляхом, без насильства над «власниками». Та у своїй масі організації спілки були бідняцько-середняцькими, а ВСС — революційно-демократичною. Про це, зокрема, свідчать рішення її з'їзду, який відбувся у Москві 6—10 листопада 1905 р. В його роботі взяла участь і представники селянства з Катеринославської, Київської, Полтавської, Харківської, Херсонської і Чернігівської губерній. Делегати рішуче висловилися за ліквідацію поміщицького землеволодіння і передачу землі у власність народу. «Якщо ж вимоги народу, — було записано у резолюції з'їзду, — не будуть виконані, Селянська спілка вдасться до загального землеробського страйку... Для організації ж загального страйку ввійде у контакти з міськими робітниками». Невиконання вимог трудящих «неминуче викличе загальне народне повстання, бо чаша селянського терпіння переповнилась»⁶⁻⁷.

Аналогічний характер мав і ряд інших резолюцій з'їзду. Показово, що ці рішення було прийнято всупереч волі його ліберально-буржуазного керівництва, під тиском посланців з місць. Вагому роль в цій справі відіграли й промови члена Московського більшовицького комітету М. І. Васильєва-Южина. У своєму виступі 7 листопада він, зокрема, сказав: «Ми, представники революційної партії пролетаріату, прийшли до вас (селян) не в гості, а як бійці, які шукають собі надійного союзника...! Не вірте тим людям, які присиплятимуть вас мріями добитися землі і волі мирними шляхами. Такі люди — або мрійники і боягузи, або свідомі зрадники»⁸. 12 листопада В. І. Ленін виступив на сторінках більшовицької газети «Новая жизнь» зі статтею «Пролетаріат і селянство». «Пошлімо ж, — писав він, — палкий привіт Селянській спілці, яка ухвалила боротися дружно і стійко, самовіддано і без вагань за повну волю і за всю землю. Ці селяни — справжні демократи. Їх помилки... ми повинні роз'яснювати терпеливо, витримано, як союзникам, з якими нас об'єднує спільна велика боротьба»⁹. Дещо пізніше, у берез-

² Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905—1907 рр.— К., 1977, с. 346.

³ Див.: Ленін В. І. Перемога кадетів і завдання робітничої партії.— Повне зібр. творів, т. 12, с. 311.

⁴ Кирюхина Е. И. Всероссийский крестьянский союз в 1905 г.— Истор. зап., 1955, № 50, с. 133.

⁵ Лещенко М. Н. Вказ. праця, с. 190.

⁶⁻⁷ Постановление съездов Крестьянского союза.— Спб., 1905, с. 7.

⁸ Васильев-Южин М. И. В огне первой революции.— М.: Л., 1931, с. 105—106.

⁹ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 12, с. 91.

ні 1906 р., він піддав різкій критиці зневажливу оцінку селянської спілки кадетами, які були одними з ініціаторів її створення.

Тоді у 1905 р. за її допомогою кадети намагалися, як підкреслив на II з'їзді Селянської спілки М. І. Васильєв-Южин, підпорядкувати собі селянство, «викликати у товаришів — селян недовіру до робітників і навіть посяти ворожнечу між ними»¹⁰. Як відомо, ці підступні плани ліберальної буржуазії ганебно провалилися. Зазнавши поразки, кадети почали галасувати про «напівфіктивний характер» ВСС. «Це була, — спростовував безглузде твердження ображених лібералів В. І. Ленін, — дійсно народна, масова організація, яка поділяла, звичайно, ряд селянських забобонів, піддавалася дрібнобуржуазним ілюзіям селянина..., але безумовно «грунтова», реальна організація мас, безумовно революційна в своїй основі, здатна застосовувати дійсно революційні методи боротьби, яка не звужувала, а розширяла розмах політичної творчості (підкреслено нами. — П. З.) селянства, висувала на сцену самих селян з їх ненавистю до чиновників і поміщиків...»¹¹.

Автор цього повідомлення досить детально говорить про ВСС. Та це зроблено свідомо. І ось для чого. По-перше, місцеві організації спілки більшовики використовували у боротьбі за зміцнення союзу робітничого класу і селянства¹². По-друге, члени ВСС фактично були організаторами «селянської республіки» на Сумщині, визначали її зміст і характер. Та, власне, не буде помилковою думка про те, що вона почала свою історію після II Всеросійського селянського з'їзду й діяла під значним впливом його рішень. Між іншим, сам термін «селянська республіка» стосовно Сумського повіту, наскільки відомо авторів цих рядків, українські радянські історики, що досліджують історію селянства України доби першої російської революції, не вживають. А в одній з колективних монографій московських авторів розповідь про своєрідні «селянські республіки» починається саме із Сумського повіту¹³.

29 жовтня 1905 р. у Сумах відбувся з'їзд представників селянства 12 волостей повіту. Його делегати ухвалили приєднатися до ВСС і зажадали скликання не пізніше січня 1906 р. Установчих зборів на основі загальних, рівних, прямих при таємному голосуванні виборів і націоналізації землі без викупу¹⁴. Повітовий комітет спілки очолив відставний прапорщик з хутора Солодкового А. П. Щербаков (Щербак)*. Архівні джерела, тогочасна преса й сучасна історична література одностайні в одному: він був особливо популярним серед селянства і небезпечним для місцевих органів влади; керівник не лише повітової організації спілки, а й взагалі боротьби селянства Сумщини в 1905 р. Є досить скупі відомості про початковий період діяльності Щербакова (Щербака). В одній з довідок помічника начальника Харківського губернського жандармського управління по Сумському повіту йдеться про те, що він «на-

¹⁰ Васильєв-Южин М. И. Указ. соч., с. 113.

¹¹ Ленін В. І. Перемога кадетів і завдання робітничої партії.— Повне збір. творів, т. 12, с. 311.

¹² Шморгун П. Більшовицькі організації України в революції 1905—1907 років.— К., 1975, с. 132.

¹³ Революция 1905—1907 годов в России.— М., 1975, с. 203—204.

¹⁴ Кирюхина Е. И. Указ. соч., с. 131.

* В історичній літературі керівником Сумської селянської спілки називають і А. П. Щербакова, і А. П. Щербака. Сумські історики та краєзнавці вважають, що його прізвище Щербак. Є розбіжності щодо цього й в архівних документах: в матеріалах дожовтневого періоду (в тому числі й власноручних його заявах, що зберігаються в Державному архіві Харківської області), як правило, вживається прізвище А. П. Щербаков. Зокрема, в одному з них сказано про те, що серед народу Антона Петровича знали як Щербака. В документах Радянської доби, зокрема протоколі об'єднаного засідання президії Сумських повіткому й міськради від 15 січня 1923 р. про призначення йому пенсії, йдеться про Щербака. Цікаво, що в одному з жандармських списків учасників селянського руху на Україні в 1905 р. є два прізвища: А. П. Щербаков (керівник) і Павло Щербак. Про двох різних людей (Щербакова й Щербака) згадується й у повідомленнях харківської газети «Волна» від 1 та 20 січня 1906 р.

лежить до числа осіб украй шкідливого напрямку», що його політична неблагонадійність відома поліції з 1886 р., (тоді ж він був заарештований). За цим же джерелом, 29 травня на вулицях Сум він виголошував перед натовпами селян промови, «які підбурювали до зміни існуючого в державі суспільного ладу». Того ж дня його було кинуте до в'язниці, де він і перебував до оголошення царського маніфесту від 17 жовтня 1905 р. Вийшовши на волю, А. П. Щербаков (Щербак), за словами жандармського підполковника, «відразу ж став головним агітатором серед селян»¹⁵. А. П. Щербаков (Щербак) брав участь у роботі листопадового з'їзду Всеросійської селянської спілки у Москві. Взагалі Сумщина на ньому була представлена досить широко¹⁶.

Напередодні відкриття з'їзду один з його делегатів від Сумщини виступив на засіданні Петербурзької Ради робітничих депутатів. Він розповів про революційний рух селянства свого повіту і заявив: «Я прошу вас взяти до уваги, що десь у глибині Росії є люди, котрі ведуть боротьбу за те ж, що і ви, і в час рішучого наступу повідомити нам, і всі ми приєднаємось до вас»¹⁷.

Повернувшись додому, делегати розгорнули широку агітаційну роботу не лише у своєму, а й в сусідніх Охтирському і Лебединському повітах. Зміст їх виступів свідчив про те, що буржуазні ліберали не мали більш-менш помітного впливу на керівників цієї організації. Ось, наприклад, до чого закликав селян А. П. Щербаков (Щербак): 1) усіма силами підтримувати загальний політичний страйк*, поширюючи його на залізницю, пошту, учбові заклади тощо; 2) схилити військо на бік народу проти уряду; 3) вимагати відібрання землі у поміщиків; 4) не визнавати влади поліції і земських начальників; 5) усунути службових осіб, замінивши їх обраними селянами¹⁸. Про це ж говорили й інші агітатори: земський санітарний лікар А. З. Тавшавадзе, фельдшер І. В. Колесниченко та інші активні діячі повітової спілки¹⁹ — переважно представники так званого «третього елемента» земства (вчителі, лікарі, агрономи, статистики й т. ін.) — демократичної частини земців, близької до народу, його революційної боротьби. В. І. Ленін ще до революції писав про «третьій елемент» як про союзника робітничого класу, закликав його представників під прапор соціал-демократії²⁰.

Активну агітаційну роботу вів селянин А. Т. Овчаренко. Ось як його охарактеризувало губернське жандармське управління: «Посилено агітував серед селян Сумського, Охтирського і Лебединського повітів, закликаючи до повалення властей і відібрання силою землі у поміщиків. Користується великою популярністю серед селян. Спеціалізувався в організації усунення селянами службових осіб волосного управління...; у Сумах сам був обраний старшиною замість усуненого старшини. За своїм впливом на селян дуже небезпечний»²¹.

Слова агітаторів знаходили відгук у сільських трудівників. Про це, зокрема, свідчать селянські «приговори». Так, пристав першого стану Сумського повіту доносив у губернське жандармське управління, що 24 листопада 1905 р. у с. Бобрики відбувся схід селян волості. У своєму рішенні вони записали: треба «...усунути земського начальника і поліцію» (до речі, селяни обрали свого урядника, призначивши йому служ-

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 1682, оп. 1, спр. 1, арк. 217.

¹⁶ Там же, ф. 336, оп. 1, спр. 1382, арк. 67, 91; Кирюхина Е. И. Указ. соч., с. 113.

¹⁷ Известия Совета рабочих депутатов, 1905, № 7.

* Мова йде про загальний політичний страйк, до якого закликали Центральний комітет РСДРП, керівні органи дрібнобуржуазних партій і Петербурзька Рада робітничих депутатів. Його початок було призначено на 8 грудня 1905 р.

¹⁸ ЦДІА УРСР, ф. 1682, оп. 1, спр. 1, арк. 217.

¹⁹ Там же, арк. 176—177.

²⁰ Див.: Ленін В. І. Внутрішній огляд.— Повне збір. творів, т. 5, с. 319; Робітничка і буржуазна демократія.— Повне збір. творів, т. 9, с. 176.

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 1682, оп. 1, спр. 1, арк. 177.

бовий оклад у розмірі 15 крб. на місяць); заборонити лісопромисловцю Курилову вирубку лісу, який він купив у графині Апраксиної (напевно, селяни вважали, що недалекої той час, коли цей ліс стане їхнім) та ін.²² Він же в доповідній записці на ім'я начальника губернського жандармського управління повідомляв про рішення сходу селян с. Велика Чернечина від 26 листопада про те, «щоб уся земля перейшла до селян-землеробів», «щоб усі були рівні перед судом і законом», «щоб була загальна за рахунок держави освіта», «щоб сільська поліція не існувала і земські начальники були замінені виборними суддями» тощо. «Для втілення в життя зазначених вимог, — говорилося у записці — [селяни] приєднуються до Всеросійської селянської спілки»²³.

Організації спілки фактично стали провідною силою в повіті та у Сумах. Їх діяльність, із занепокоєнням відзначав помічник начальника губернського жандармського управління по Сумському повіту, ставала дедалі небезпечнішою. Селяни «цілими громадами почали втілювати в життя ідеї спілки, не визнаючи начальства і поліції, виганяючи службових осіб, обираючи нових»²⁴. Харківський губернатор доносить міністру внутрішніх справ, що волосні комітети спілки систематично «виживали» поміщиків з маєтків. Керовані ними селяни захоплювали сіножаті, господарювали в їх лісах тощо²⁵. Під керівництвом повітової селянської спілки було проведено кілька страйків сільськогосподарських робітників, зокрема, в маєтках цукрозаводчика Харитоненка, графині Строганової, поміщиці Лещинської та ін.²⁶ В одному з повідомлень про події на Сумщині, яке надрукувала буржуазна газета «Харьковский листок», йшлося про те, що «селянство засвоює методи робітників і зводить рахунки з великими землевласниками переважно за допомогою страйків».

За свідченням жандармських чиновників, Сумський комітет спілки брав участь і в організації виступів робітників. Наприклад, про згаданого вище І. В. Колесниченка жандарми писали так: «Був головним керівником страйків робітників на фабриках і заводах», а про іншого соратника А. П. Щербакова (Щербака) вчителя Николаєва-Лисинського — «злочинний агітатор і небезпечний організатор робітничих страйків»²⁷.

У повіті й особливо у Сумах відбулися численні маніфестації й мітинги трудящих. Про їх масовість свідчить такий факт: на початку листопада одна з маніфестацій зібрала до 40 тис. чол. У листопаді — грудні в місті пройшло два повітових з'їзди за участю представників від селян ряду повітів Харківської, а також Курської губерній²⁸. З числа дружинників з Ястребенської волості у Сумах було створено міліцію, яка підтримувала правопорядок. Завдяки цьому жителі не відчували на собі жаків чорносотенного розгулу. На вимогу повітового комітету спілки у грудні до Сум, трудяще населення якого відчувало нестачу товарів першої потреби, було завезено сіль, керосин тощо. Крамарів змусили знизити роздуті ними ж ціни²⁹. З 14 грудня Селянська спілка почала видавати свою «Крестьянскую газету», яка, за характеристикою жандармів, мала «підбурюючий зміст» і оголосила уряд «поза законом». Щоправда, вдалося надрукувати лише два її номери³⁰. Керівництво цієї організації виношувало ідею створення і свого селянського банку.

²² Там же, ф. 336, оп. 1, спр. 1102, арк. 1.

²³ Там же, спр. 1104, арк. 1—2.

²⁴ Там же, спр. 1382, арк. 65.

²⁵ К и р ю х и н а Е. И. Указ. соч., с. 132.

²⁶ Революция 1905—1907 годов на Украине: Сб. документов и материалов в 2-х т. — Киев, 1955, т. 2, ч. 1, с. 484; Ж и в о л у п Е. К. Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905—1907 годах. — Харьков, 1956, с. 92.

²⁷ ЦДІА УРСР, ф. 1682, оп. 1, спр. 1, арк. 176.

²⁸ К и р ю х и н а Е. И. Указ. соч., с. 116, 131.

²⁹ Там же, с. 131—132; Волна (Харків), 1906, 21 янв.

³⁰ ЦДІА УРСР, ф. 1682, оп. 1, спр. 1, арк. 218.

21 грудня 1905 р. помічник начальника ХГЖУ по Сумському повіту повідомив у департамент поліції: «...Повіт і особливо місто перебувають напередодні революційного вибуху. Мітинги й збори відбуваються таємно і відкрито... Бойові дружини частково сформовані, частково формуються й озброюються, прикриваючись необхідністю готуватися до самооборони... У багатьох селах завдяки діяльності агітаторів усунені службові особи та замінені іншими. Влада земських начальників фактично припинилася. Відкрито говорять про арешт службових осіб і чинів поліції»³¹. Аналогічну думку висловив повітовий справник. При цьому він підкреслив, що, крім Сум, найбільш загрозливе становище створилося у селах Ястребне, Терешківка, Віра, Павлівка, а також у Білопільлі. За його відомостями, в повітовому центрі робітники місцевого машинобудівного заводу активно збирали зброю, а в Білопільлі її переховували в земському землеробському училищі³².

Помічник начальника губернського жандармського управління наполягав на запровадженні в повіті воєнного стану, негайній ізоляції близько 20 активних діячів спілки. Він запропонував спочатку збільшити чисельність військ, які квартирували у Сумах, бо, мовляв, ці арешти приведуть до негайного розгрому в'язниці та знищення осіб, які будуть їх проводити. Більше того, цей представник офіційної влади радив надіслати до міста для здійснення цих акцій людей, переодягнених у цивільний одяг, та поїзд особливого призначення³³. Як бачимо, вести відкриту боротьбу проти «селянської республіки» жандарми не наважувалися.

Про це свідчить, наприклад, характер арешту А. П. Щербакова (Щербака). Поліція буквально викрала його із Сум. В ніч на 16 грудня 1905 р. він «за допомогою військової сили» був затриманий на квартирі одного з активних діячів повітової спілки й відразу ж під посиленою охороною відправлений до Лебединя. «Про ув'язнення Щербакова у Сумській в'язниці, — визнавав цей жандарм, — не можна було й думати тому, що в'язницю було б негайно розтрошено»³⁴.

Та ця «таємна операція» стала відомою і в Лебедині, і в Сумах. 16 грудня в Лебедині величезна (від 3 до 5 тис. чол.) юрба місцевих жителів, селян, які того дня з'їхались на базар, зажадала негайного звільнення керівника Сумської селянської спілки. Вона, як рапортував губернаторові повітовий справник, «почала... громити поліцейське управління», а згодом вирушила до в'язниці. Шлях їм перекрили терміново викликані до міста війська. «Драгуни, — говорилося у цьому ж документі, — і рубали шаблями, піхотинці працювали багнетами й прикладами... З натовпу у війська полетіло каміння, почали озброюватись кілками і голоблями..., споруджувати барикаду, вдарили на сполох для збирання народу... Драгуни двічі йшли в атаку... Поранених... досить багато»³⁵.

В Сумах, за даними лебединського справника, комітет Селянської спілки, одержавши від залізничників повідомлення про перебування в місті їх керівника, сформував із селян бойову дружину для його визволення. Її командиром було призначено члена комітету М. Бондаренка. Вони виїхали спеціальним поїздом до Лебединя. Маючи ці відомості, повітовий справник з ескадроном драгунів мали намір зустріти їх. Вони зупинили поїзд серед поля. Дружини там не виявилось, бо залізничники своєчасно попередили про небезпеку³⁶. З усього цього власті зробили для себе необхідні висновки. А. П. Щербакова (Щербака) потай-

³¹ Харьков и Харьковская губерния в первой русской революции 1905—1907 годов: Сб. документов и материалов.— Харьков, 1955, с. 305.

³² Там же, с. 322.

³³ ЦДІА УРСР, ф. 336, оп. 1, спр. 1382, арк. 65—66.

³⁴ Там же, арк. 35; ф. 1682, оп. 1, спр. 1, арк. 177.

³⁵ Харьков и Харьковская губерния в первой русской революции 1905—1907 годов, с. 302—303.

³⁶ Там же, с. 304.

ки вночі перевезли спочатку до Охтирки, згодом — до Богодухова і, нарешті, кинули за ґрати Харківської центральної в'язниці³⁷.

Після придушення грудневих збройних повстань робітників у Москві, Харкові, Донбасі, Олександрівську та інших містах країни реакція перейшла у наступ і на селі. На Харківщині об'єктом її пильної уваги став Сумський повіт. 23 грудня там було оголошено стан надзвичайної охорони, а з 26 грудня — запроваджено воєнне становище. Всю повноту влади в Сумах і повіті зосередив у своїх руках спеціально призначений урядом тимчасовий генерал-губернатор. 26 грудня харківський губернатор надіслав йому секретну телеграму. В ній зазначалося: «Необхідно ліквідувати страйк Харківсько-Миколаївської залізниці за допомогою найсуворіших заходів. Силою зброї, не вдаючись до суду, знищувати головних бунтівників...; ці заходи повинні бути застосовані й до членів Селянської спілки»³⁸.

Крім свідчення про намагання губернатора жорстоко розправитися з революційно настроєним народом, цей документ є цікавим і з іншого боку. Для царського сатрапа однаково небезпечними були як страйкуючі робітники-залізничники, так і об'єднані у спілці селяни. 21 січня 1906 р. харківська ліберальна газета «Волна»* у кореспонденції «Що робиться у Сумському повіті» так змальовувала ситуацію, яка склалася в місті: «Півескадрони і ескадрони драгунів роз'їжджають по всьому повіту..., поліцейські власті здійснюють арешти. Коли заарештованих відправляють у місто або коли їх перевозять із сумської в'язниці до інших місць ув'язнення, пани офіцери наказують конвоїрам: «убивати заарештованих, як тільки помітять спроби втекти або їх звільнення...» Сумська в'язниця переповнена. Для політичних вже відвели земське арештантське приміщення. Крім сумської, лебединська, охтирська, богодухівська і харківська в'язниці поглинають у свої темні надра вільних сумських громадян».

Автор кореспонденції повідомляв, що ініціаторами звірячої розправи над селянами були поміщики, які вбачали в революції реальну загрозу своєму пануванню. Той факт, що вони, як підкреслив він, «узяли на себе роль агентів «святої інквізиції», не заперечують і самі «кріпосники — аграрії». Автор навів такий приклад: на нараді у сумського генерал-губернатора один з них цинічно сказав, що драгуни, які роз'їжджають по повіту, повинні лякати селян не лише своєю присутністю, а й поставити їх на коліна за допомогою інших засобів. Наступ реакції на права народу не лише викликав обурення трудящих, а й допоміг їм усвідомити брехливий характер свободи, «дарованої» царем у маніфесті від 17 жовтня.

У кореспонденції розповідається про те, що селяни чинили опір поліції та військам. Так, у с. Терешківка, очікуючи прибуття кінного загону солдатів, вони вкрили шлях перевернутими догори зубцями боронами. В Ястребному драгунський півескадрон хитрістю заманили у вузький провулок, де на нього вже чатували селяни, озброєні вилами й косами. Лише за допомогою шабель драгунам вдалося визволитися з цієї пастки.

Масові арешти було проведено й у повітовому центрі. Тимчасову владу народних мас у Сумському повіті було ліквідовано. Поліція заарештувала близько 1100 чол.³⁹ Найнебезпечніших з них вислали у північні губернії країни. Ряд членів спілки, уникаючи арештів, був змушений залишити повіт або десь переховуватись. З роботи було звільнено чимало представників «третього елемента» земства. Наприкінці січня — на початку лютого 1906 р. тимчасовий генерал-губернатор, виконуючи

³⁷ ЦДІА УРСР, ф. 336, оп. 1, спр. 1382, арк. 35; Волна (Харків), 1906, 20 янв.

³⁸ ЦДІА УРСР, ф. 1682, оп. 1, спр. 1, арк. 55.

* За розпорядженням тимчасового харківського генерал-губернатора від 29 січня 1906 р. її було заборонено (див.: Будуще (Харків), 1906, 1 фев.).

³⁹ Волни А. Сила в об'єднанні.— Київ, 1906, с. 5.

розпорядження департаменту поліції, наказав позбавити роботи 64 службовця⁴⁰.

«Історія своєрідної Сумської «республіки» — переконливе свідчення того, що визвольний рух селянських мас може бути успішним лише за умови піднесення революційної боротьби робітничого класу, його керівництва виступами трудящих селян проти самодержавства. Але «селянство, як підкреслив В. І. Ленін, ще не зовсім зрозуміло, що тільки на революційно-республіканському шляху, під керівництвом соціалістично-пролетаріату може бути завойована справжня перемога»⁴¹.

Історія цієї «республіки» доводить непослідовність, обмеженість дій її організаторів — діячів ВСС. Вони, зокрема, не тільки покладали надії на Установчі збори, які, мовляв, здатні задовольнити вимоги селян, у тому числі справедливо розв'язати аграрне питання, а й певною мірою прищепили цей хибний погляд останнім. Звертає на себе увагу та обставина, що протягом жовтня — грудня 1905 р. у Сумському повіті селянство практично не вдавалося до таких засобів боротьби, як розгром поміщицьких маєтків і куркульських садиб, захоплення їх земель.

Але сам факт існування цієї «республіки» — повчальна сторінка історії першої російської революції в українському селі. Вона засвідчила про початок революційної творчості широких селянських мас, стала перевірною дією їх союзу з робітничим класом — сили, яка в лютому 1917 р. знищила самодержавство, а через вісім місяців назавжди ліквідувала експлуататорський лад.

⁴⁰ Будущее (Харків), 1906, 4 февр.

⁴¹ Ленін В. І. Про «природу» російської революції.— Повне збір. творів, т. 17, с. 9.

ЛЮБОТИНСЬКА РЕСПУБЛІКА 1905 р.

І. Я. МІРОШНИКОВ (Харків)

Перша народна революція епохи імперіалізму була підготовлена всім ходом економічного, соціально-політичного розвитку країни. «В революцію починають вірити найбільш невіруючі»,— писав В. І. Ленін у січні 1905 р.¹ В газеті «Вперед» від 18 січня він чітко визначив політичну ситуацію, що склалася в країні, і воєнне завдання: «Негайне озброєння робітників і всіх громадян взагалі, підготовка й організація революційних сил для знищення урядових властей і установ — ось та практична основа, на якій можуть і повинні з'єднатися для спільного удару всі і всякі революціонери»². Повалення монархії відповідало інтересам усіх народів Росії. До загального фронту боротьби проти самодержавства вливався національно-визвольний рух, що посилювався в цей час. Робітники України, як і інших національних районів імперії, вписали чимало яскравих сторінок в історію першої народної революції. Однією з них були революційні події в Люботині у грудні 1905 р., в ході яких утворилася Люботинська республіка. До нинішнього часу немає жодної дослідницької праці, присвяченої її історії. У середині 20-х років у зв'язку з річницею революції 1905—1907 рр. в журналах було опубліковано спогади деяких активних учасників цих славних подій на Харківщині³. Вони згадуються у працях, присвячених

¹ Ленін В. І. Падіння Порт-Артура.— Повне збір. творів, т. 9, с. 151.

² Ленін В. І. Початок революції в Росії.— Там же, с. 192.

³ Пролетарская революция, 1925, № 12; Всесвіт, 1925, №№ 22—23, 1930, № 35—36; Н станка, 1925, № 23.

революційній боротьбі на Україні⁴ та загальнонаукових виданнях⁵. Оpubліковано окремі документи⁶. Однак далеко не всі документи Люботинської республіки зібрано й видано. Вони зберігаються в обласному державному архіві та партархіві Харківського обкому Компартії України. Серед них — 25 ще не досліджених спогадів безпосередніх учасників героїчної боротьби.

Мета даного повідомлення — коротко висвітлити історію Люботинської республіки.

Люботин знаходиться в 25 км від Харкова. Це відносно велика залізнична станція колишньої Харківсько-Миколаївської залізниці. В депо, вагонних майстернях, різних залізничних службах, на пошті й телеграфі працювали у той час понад 5 тис. робітників і службовців. У ході революції там виникла профспілка залізничників, діяла профспілка безробітних. Серед робітників поширювалися твори В. І. Леніна, документи революційної соціал-демократії. Все це сприяло зростанню свідомості робітників.

Страйки на початку ХХ ст. мали перманентний характер. Один із сучасників тих подій писав: «То ми висували економічні або політичні вимоги, то підтримували виступи інших робітників. Було й таке: тиждень працюємо, два страйкуємо»⁷. Активно протестувало проти царсько-поміщицьких порядків і селянство, яке в тих краях ще в 1901 р. зазнало репресій за порубку лісу.

Залізничники взяли активну участь у Всеросійському жовтневому політичному страйку. У відповідь на розгром повсталих моряків-чорноморців у листопаді вони страйкували півтора тижня.

З новою силою розпочалася боротьба у грудні. 7 грудня з Воронежа в Люботин надійшла телеграма від депутатів конференції представників 29 залізниць, центрального бюро Всеросійського залізничного товариства, Московської і Петербурзької Рад робітничих депутатів із закликом приєднатися до страйку. На своїх зборах залізничники заявляли: «Настав момент, коли робітничий клас повинен розгорнути свій червоний прапор і взяти у свої мозолясті руки владу»⁸.

Увечері 9 грудня 60 озброєних дружинників захопили вокзал, телеграф, пошту. Депо також перейшло до рук повсталих, його начальником став машиніст К. Бабиц, а начальником станції — П. П. Глуховцев.

У той же день було сформовано тимчасове управління залізниці, до складу якого увійшли 12 робітників, у тому числі Т. П. Бещев, Г. А. Латенко, М. Д. Наталін. Цей колективний орган, створений на виборних засадах, був одним з тих, про які В. І. Ленін згодом писав, що вони стали зародками нового, народного, революційного уряду⁹. Управління стало повновласним господарем на станції і в свободі.

Наступного дня, 10 грудня, Люботин було проголошено республікою. Події розгорталися динамічно. «Було багато натхнення, було велике нервове піднесення», — згадували учасники повстання¹⁰. Для охо-

⁴ Астахов В., Кондуфор Ю. Пролетаріат Харкова в трьох революціях. — Х., 1959, с. 92; Иванов Л. М. Революция 1905—1907 гг. на Украине — В кн.: Революция 1905—1907 гг. в национальных районах России. — М., 1949, с. 76—77; Шморгун П. М. 1905 рік на Україні. — К., 1980, с. 108.

⁵ История Украинской ССР. — Киев, 1969, т. 1, с. 580; История Украинської РСР, К., 1973, т. 4, с. 146; Очерки истории Харьковской областной партийной организации. — Харьков, 1980, с. 55; История городов и сел Украинской ССР. Харьковская область. — Киев, 1976, с. 600—602; Славные годы: Южная за сорок лет Советской власти. — Харьков, 1957, с. 55.

⁶ Революція 1905—1907 рр. на Україні. — К., 1949, с. 315—329.

⁷ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 10, оп. 1, спр. 8, арк. 15.

⁸ Там же, спр. 86, арк. 39.

⁹ Див.: Ленін В. І. До історії питання про диктатуру. — Повне зібр. творів, т. 41, с. 361.

¹⁰ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 10, оп. 1, спр. 141, арк. 1.

рони порядку і боротьби з ворогами створювалися бойові дружини, в тому числі кінний загін, народна міліція (до 200 чол.) та загін сестер-жалібниць, влаштовано госпіталь для поранених.

13 грудня було взято під контроль всі залізничні перевози. Пропускалися лише поїзди з продуктами харчування та демобілізованими з російсько-японської війни солдатами. Повстанці озброювалися й готувалися до боротьби. Зброя добувалася революційним шляхом — в маєтку князя Святополк-Мирського, у представників влади — жандармів, урядників, привозилася з Харкова. Крім того, робітники майстерень виготовили понад 500 списів¹¹. У повсталих була достатня кількість шабель, але гвинтівок не вистачало.

У республіці робилися спроби встановити революційний порядок. Від імені загальних зборів призначалися чергові по станції для перевірки поїздів, пошти, телеграфа, складів. Жителям із складів видавалося по нарядах вугілля, гас, дошки. На вхідних шляхах на станцію зводилися барикади з вагонів, паровозів.

Повстанці проводили масові мітинги, на яких були присутні близько 3 тис. робітників і селян навколишніх сіл. Трудящі виступали з лозунгами: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», «Хай живе РСДРП»¹². Селяни в ці дні жили інтересами робітників. Вони вимагали встановлення нових порядків, за яких «краще жилося б робітничому люду». «Ми всіма силами допомогатимемо робітникам і будемо приєднуватися до РСДРП»¹³.

Невдовзі до повстання приєдналися залізничники Рижова, Нової Баварії, Григорівки, Сум, Куп'янська, Лозової. В той же час виступили робітники Белгород-Сумської залізниці¹⁴.

До Люботина прибували дружинники (делегатії) з Харкова, Полтави, Крюкова, Кам'янки та інших станцій — всього понад 700 чол. Діяльну участь у житті республіки брав більшовик О. П. Радченко¹⁵.

Створене тимчасове управління залізниці здійснювало, крім того, і функцію правосуддя. Жандармів, колишніх начальників депо і станцій судили «всім народом».

Між повстанцями і солдатами встановлювалися тісні зв'язки. Власті були змушені замінити роти, що збунтувалися. 17 грудня в Люботин прибули 2 батальйони й 3 сотні козаків 201-го Лебединського резервного і 270-го Куп'янського піхотного полків, посилені артилерією. Начальнику карального загону було наказано «діяти енергійно вогнем... без пощади і попуску зброєю, до артилерійського вогню включно»¹⁶.

Солдатам, які брали участь у придушенні повстання, обіцяли скоротити строк служби. Того ж дня генерал-губернатор попередив селян, що у разі підтримки ними повсталих навколишні села буде спалено¹⁷.

Незважаючи на нерівні сили, робітники продовжували героїчний опір 17, 18 і 19 грудня. По станції і депо стріляли з 3-дюймових гармат. Стіни депо було зруйновано, згоріли 35 вагонів з цінними вантажами¹⁸.

Так, у вогні пожеж 19 грудня загинула Люботинська республіка. Вбито і поранено було 120 чол. На станції для наведення «порядку» залишилося 100 багнетів піхоти з 40 офіцерами та 30 козаків під командуванням 10 офіцерів.

¹¹ Там же, спр. 86, арк. 43.

¹² Харківський обласний держархів (далі ХОДА), ф. 3, оп. 287, спр. 1156, арк. 103.

¹³ Пролетарская революция, 1925, № 12, с. 187.

¹⁴ ХОДА, ф. 3, оп. 287, спр. 1136, арк. 85.

¹⁵ Варшавин Г. Військкомдив. 40. Х.—К., 1932, с. 15—17.

¹⁶ Революція 1905—1907 рр. на Україні, с. 317—318; Астахов В., Кондуфюр Ю. Назв. праця, с. 92.

¹⁷ Революція 1905—1907 рр. на Україні, с. 318.

¹⁸ Там же.

21 грудня страйк припинився. Розпочалися арешти. 63 найбільш активних учасника повстання, звинувачених у «спробі повалення існуючого ладу», було засуджено до різних строків тюрми і заслання¹⁹.

Після придушення повстання управління Харківсько-Миколаївської залізниці надіслало на станцію анкети, в яких кожний робітник і службовець мав розписатися в тому, що ніколи не братиме участі у страйках. Невиконання цієї умови загрожувало негайним звільненням з роботи²⁰.

Події в Люботині показали робітникам і селянам їх силу, довели можливість ліквідації існуючих порядків. Однак, як вказував В. І. Ленін, «ці періоди були надто короткими, «перемоги» надто слабкими, надто ізольованими»²¹.

Досвід, що його набув пролетаріат у ході повстання в Люботині, як і під час Шулявської, Чечелівської, Читинської та Красноярської республік, був неоціненним. Після грудня 1905 р., як відзначав В. І. Ленін, народ в Росії був вже не той: «Він переродився. Він дістав бойове хрещення. Він загартувався у повстанні. Він підготував ряди бійців, які перемогли в 1917 році...»²²

Перша народна революція епохи імперіалізму відображала загальноісторичні закономірності визвольної боротьби. Яскравий приклад цього — історія Люботинської республіки.

¹⁹ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 10, оп. 1, спр. 179, арк. 13—14.

²⁰ Там же, спр. 9, арк. 14.

²¹ Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року.— Повне збір. творів, т. 30, с. 304.

²² Ленін В. І. Подвиг пресненських робітників.— Там же, т. 37, с. 370—371.

РЕВОЛЮЦІЯ 1905—1907 рр. Й ЗАКАРПАТТЯ

М. В. ТРОЯН (Мукачеве)

Російська революція справила великий вплив на піднесення революційно-визвольної боротьби трудящих Австро-Угорщини, до складу якої входило і Закарпаття. Якісно нового змісту набирає класова боротьба в краї в період розвитку капіталізму, коли на історичну арену вийшов робітничий клас і на Закарпатті почали поширюватися ідеї марксизму-ленінізму. Керували цією боротьбою місцеві організації Соціал-демократичної партії Угорщини, які діяли, зокрема, в Ужгороді, Мукачеві, Береговому та в інших містах.

Переміщення центру революційного руху із Західної Європи в Росію яскраво позначилося і на розвитку визвольної боротьби на західно-українських землях. Трудящі маси розуміли, що повалення царизму в Росії буде поворотним пунктом в історії всіх країн, бо це полегшить революційні виступи трудящих усього світу. В. І. Ленін у статті «Початок революції в Росії» писав: «На пролетаріат усїєї Росії дивиться тепер з гарячковим нетерпінням пролетаріат усього світу. Повалення царизму в Росії, геройськи почате нашим робітничим класом, буде поворотним пунктом в історії всіх країн, полегшенням справи всіх робітників усіх націй, в усіх державах, в усіх кінцях земної кулі»¹.

Звістка про криваві події 9 січня 1905 р. у Петербурзі швидко облетіла країну. В Будапешті, Відні, Празі та інших великих промислових містах відбулися багатотисячні демонстрації трудящих на знак со-

¹ Ленін В. І. Початок революції в Росії.— Повне збір. творів, т. 9, с. 193.

лідарності з російським пролетаріатом, на знак протесту проти сваволі царського самодержавства. Так, 5 лютого 1905 р. у Будапешті відбувся мітинг солідарності робітників та прогресивної інтелігенції, на якому один з промовців сказав, що пролетаріат Угорщини повинен використати досвід російських робітників. Це викликало бурхливі оплески, лунали вигуки «Хай живе російська революція!», «Хай живе російський пролетаріат!». В резолюції, прийнятій на мітингу, вказувалося: «Шлемо палкий привіт російським революційним братам, які борються... за повалення царизму і, таким чином, безпосередньо за повне визволення людства»².

Звістки про російську революцію доходили до трудящих Закарпаття через робітничі й прогресивні газети, які видавалися в Угорщині, Чехії, Словаччині і Закарпатті, а також шляхом безпосередніх зв'язків закарпатських робітників з робітниками Будапешта, Праги та інших міст. Так, соціал-демократична газета «Непсава» («Слово народу»), незважаючи на те, що вона була органом опортуністичного керівництва угорської соціал-демократії, враховуючи яскраво виражену класову солідарність угорських пролетарів до революційних робітників Росії, писала, що «росіяни проливають кров і за нас, за всіх пригноблених... їх перемога—початок поразки всіх тиранів і знищення будь-якого гніту»³.

Під впливом російської революції угорські й закарпатські робітники розгорнули масову страйкову боротьбу. Так, у другій половині березня 1905 р. застрайкували будівельники ряду міст Угорщини. Їх підтримали муляри й теслярі Ужгорода, робітники Свалявського склозаводу, шахтарі Солотвинських солекопалень⁴. Страйками керували місцеві соціал-демократичні організації. Страйкарі вимагали скорочення робочого дня та підвищення заробітної плати.

Боячись зростаючого революційного руху, угорський уряд видав розпорядження про заборону проведення в день 1 Травня робітничих демонстрацій. Міністр внутрішніх справ Й. Кріштофі з цього приводу писав: «Демонстрації, збори, відкриті виступи, які проходять завжди з великим шумом і піднесенням, дуже часто приводять до конфлікту з державним законодавством... Тому я забороняю на Перше травня демонстрації робітників»⁵. Проте, незважаючи на заборону, трудящі Закарпаття під впливом революційних подій у Росії й на Україні від розрізнених страйків почали переходити до масових мітингів і демонстрацій. У день 1 Травня 1905 р. в Ужгороді на площі Кошута (нині площа Возз'єднання) відбувся масовий мітинг, у якому взяли участь сотні робітників. На мітингу виступали промовці, які роз'яснювали робітникам їх класові завдання. В Берегові першотравневою демонстрацією цегельників, деревообробників і будівельників керувала місцева соціал-демократична організація. Коли поліція розігнала мітинг, 300 робітників зібралися в іншому місці і там закінчили свої першотравневі збори.

Після 1 Травня 1905 р. страйкова боротьба охопила майже все Закарпаття і набирала дедалі більш гострого політичного характеру. Робітники, крім економічних вимог, ставили і політичні.

Великий вплив на дальше піднесення боротьби трудящих краю мав Всеросійський жовтневий політичний страйк 1905 року. За прикладом російського пролетаріату робітники Австро-Угорщини вирішили використати таку форму боротьби, як загальнополітичний страйк. Місцеві організації Соціал-демократичної партії Угорщини розгорнули велику роботу по підготовці до його проведення. Страйк було призначено на 28 листопада 1905 р. — день відкриття австрійського рейхсрату. Активну

² Népszava, Budapest, 1905, 7 лют.

³ Там же, 1905, 26 січ.

⁴ Görög Kathólikus Szemle, Ungvár, 1905, 23 квіт.

⁵ Закарпат. обл. держ. арх. (далі ЗОДА), ф. 7, оп. 1, спр. 827, арк. 8.

участь у загальнополітичному страйку разом з трудящими Австро-Угорщини взяли і трудящі Закарпаття. Того ж дня в Ужгороді, Мукачеві, Береговому відбулися масові демонстрації трудящих⁶. Представники як австрійського, так і угорського урядів обіцяли надати всім загальне виборче право. Проте трудящі ще неодноразово виступали за це право, бо їх вимоги не були задоволені.

Незалежно від намірів керівництва угорської соціал-демократії, героїчні виступи пролетаріату в Росії в листопаді — грудні 1905 р. зробили великий вплив на робітничий клас Угорщини і Закарпаття. На мітингах і зборах, які проходили тут, питання внутрішньополітичної боротьби незмінно пов'язувалися з подіями, що відбувалися в Росії. Російські форми класової боротьби ставали дедалі більш популярними. Про це, зокрема, свідчив політичний страйк друкарів Будапешта, який розпочався 3 грудня 1905 р.⁷ Петербурзька газета «Новая жизнь» писала: «Робітники Будапешта також вдалися частково до російських прийомів. Складачі відмовилися друкувати газети, які висловлювалися проти священного права народу. Це подіяло»⁸.

Широкий відгук по всій країні викликала звістка про Грудневе збройне повстання в Москві. На численних мітингах солідарності з героїчним робітничим класом Росії робітники Ужгорода, Мукачева, Берегового запевняли, що вони залишаться «вірними ідеям російської революції»⁹.

Під впливом робітничих страйків у революційну боротьбу включалися сільськогосподарські робітники та селянська біднота. Рух сільськогосподарських робітників особливо зріс у період жнив 1905 р. Щоб запобігти дальшому розгортанню їх боротьби, угорський уряд зажадав від поміщиків і місцевої адміністрації укладення попередніх договорів з найманими робітниками на період жнив. Згідно з цими договорами робітники позбавлялися права брати участь у страйках, висувати вимоги збільшення їм зарплати. В разі його порушення їх заарештовували. Проте, незважаючи на це, коли на півдні Угорщини в 1905 р. розпочався страйк сільськогосподарських робітників, його підтримали і «завербовані» закарпатці. Вони відмовлялися від виконання кабальних договорів, нав'язаних їм поміщиками. Свої вимоги про підвищення заробітної плати та поліпшення умов праці вони поєднували з вимогами загального таємного виборчого права. Сільськогосподарські робітники встановлювали зв'язки з промисловим пролетаріатом.

На початку 1906 р. було створено Всеугорську спілку землеробських робітників¹⁰. Це була по суті профспілкова організація сільськогосподарських робітників, яка виникла у зв'язку з тим, що Соціал-демократична партія Угорщини не захищала їх інтересів. Всеугорська спілка землеробських робітників боролася за збільшення їм зарплати і скорочення робочого дня, за підвищення їх політичної свідомості. Вона таємно розповсюджувала листівки, в яких закликала не укладати договорів з поміщиками, зривати їх. Передові закарпатські заробітчани в Угорщині встановлювали зв'язки з угорськими страйкарями-жінками і солідаризувалися з ними. Подекуди почали створюватися професійні організації землеробських робітників¹¹.

Під впливом революції 1905—1907 рр. у Росії та з розгортанням революційної боротьби закарпатського пролетаріату широкого розмаху

⁶ Худаніч В. І. Робітничий і селянський рух в Закарпатті напередодні і під час першої російської народної революції.— У кн.: 50 років першої російської революції. Львів, 1955, с. 156.

⁷ Історія Венгрії. М., 1972, т. 2, с. 395.

⁸ Новая жизнь, 1905, 1 дек.

⁹ ЗОДА, ф. 283, оп. 1, спр. 3316, арк. 7.

¹⁰ Чубуков Я. Отклики в Закарпатье на русскую революцию 1905—1907 годов.— Сов. Закарпатье, Ужгород, 1955, 10 марта.

¹¹ Ілько В. Закарпатське село на початку ХХ ст.— Львів, 1973, с. 144.

набрала боротьба безземельних і малоземельних селян. Головними вимогами їх були передача поміщицьких і церковних земель селянам, ліквідація феодальних повинностей. Виступаючи за поділ поміщицьких земель, селяни заявляли, що вони не можуть більше терпіти надто високих феодальних повинностей — «десятину», «роковину» тощо.

В окремих селах Закарпаття частими стали підпали маєтків, вбивства поміщиків та їх управителів. Селяни відмовлялися сплачувати орендну плату. Так, у січні 1905 р. жителі с. Великі Лучки, що на Мукачівщині, озброїлися дрючками, косами і виступили проти куркулів, графських управителів та наглядачів¹².

Боротьба селянської бідноти за землю набрала такого характеру, що адміністративна комісія Березької жупи в лютому 1905 р. змушена була звернутися до прем'єр-міністра Угорщини з рекомендацією вплинути на графа Шенборна, щоб він погодився продати частину земельних угідь селянам і тим самим «заспокоїти збуджене незадоволення населення, яке через недостачу землі дуже схильне до соціалістичних ідей»¹³.

У донесенні піджулана Березької жупи Закарпаття міністерству внутрішніх справ Угорщини в березні 1905 р. вказувалося: «Народ не задоволений... державними порядками..., народ не має землі і це стало причиною незадоволення й викликало рух соціалістичного характеру. Цей рух подібний за характером до великоросійського руху»¹⁴.

Щоправда, виступи селян та сільськогосподарських робітників були стихійними і не набрали форм політичної боротьби проти існуючого буржуазного політичного ладу. Для того, щоб селянський, демократичний за своїм напрямом рух переріс у справжню революційну боротьбу, необхідне було керівництво ним з боку промислового пролетаріату, чого на той час, звичайно, ще не було. В Угорщині і на Закарпатті ще не створилася марксистська революційна партія, а Соціал-демократична партія Угорщини не змогла очолити революційну боротьбу трудящих. Низові її організації не були настільки сильними та ідейно озброєними, щоб розпочати боротьбу за зміцнення союзу робітничого класу і селянства.

Всупереч усім намаганням панівних класів Угорщини та їх прислужників — правих соціал-демократів революційна боротьба трудящих мас Угорщини і Закарпаття в 1906 р. продовжувалася. Під керівництвом місцевих соціал-демократичних організацій на Закарпатті організовуються страйки, мітинги та демонстрації. В революційну боротьбу включаються й ті категорії робітників, які раніше майже не виступали, зокрема лісоруби лісохімзаводу фірми «Бантлін»¹⁵ та ін. Відбувся також ряд страйків робітників Солотвинських копалень та металообробної промисловості Угорщини і Закарпаття.

Використовуючи досвід російських робітників, трудящі Закарпаття висували вимоги підвищення заробітної плати, збільшення розцінок, скорочення робочого дня, поліпшення житлових умов тощо. В боротьбі за ці вимоги робітники виявляли велику стійкість. Крім того, в ряді місцевих соціал-демократичних організацій робітники добивалися заміни, переобрання керівництва, яке було пройняте духом угодовства.

У звіті адміністративної комісії Березької жупи Закарпаття за 1906 р. зазначалося: «В гірських районах спостерігається соціалістичний рух, підбурюваний Всеугорською спілкою землеробських робітників. Власті уважно стежать за ним, щоб не набрав серйозного розмаху»¹⁶.

¹² Bereg, Beregszász, 1905, 5 лют.

¹³ ЗОДА, ф. 283, оп. 1, спр. 3473, арк. 1.

¹⁴ Научно-информационный бюллетень Архивного управления УССР, 1956, № 1, с. 58.

¹⁵ A Bántlin-féle vegyigyárok r. t. Perecsény Ungvármegye 50 éves története (1893—1943), Budapest, 1943, 26. old.

¹⁶ ЗОДА, ф. 283, оп. 2, спр. 3473, арк. 1.

В 1906 р., незважаючи на заборону святкування 1 Травня, закарпатці гідно відзначили день міжнародної солідарності трудящих. В Ужгороді місцева соціал-демократична організація на чолі з теслярем А. Полгаром та будівельником Я. Гендлером провела демонстрацію будівельників, залізничників, друкарів. У центрі Мукачева був проведений мітинг, на який зібралися понад 150 робітників. Вони вимагали підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, надання їм політичних прав. В результаті сутички з жандармами кілька чоловік було поранено¹⁷. Першотравневі демонстрації та мітинги відбулися в Береговому, Хусті, Сваляві та ін.

Під впливом революції 1905—1907 рр. у Росії і розгортання робітничого руху на Закарпатті селяни в окремих випадках, зокрема під час виборів до угорського парламенту та в органи місцевої влади, переходили до політичних форм боротьби. Вони виступали проти мадяризації, нав'язування владою старост з куркулів тощо. Власті вдалися до жорстоких форм придушення виступів селян. У січні 1906 р. жандармерія вчинила криваву розправу над беззбройними селянами с. Білки Іршавського району на Закарпатті. В цьому селі, як і в багатьох інших, фактично була скасована виборність сільського старости і його посаду протягом кількох років займав призначений начальником районного управління куркуль Шандор Орбан. Жителі села вирішили не допустити залишення на четвертий строк старостою Orbana і добивалися обрання старостою селянина Юрія Горзова.

15 січня 1906 р. у с. Білки відбулися вибори старости, які ввійшли в історію як «криваві вибори». Ось як розповідав пізніше про цю подію учасник виборів І. С. Бокотей: «15 січня 1905 р. мали відбутися вибори сільського старости в с. Білки. В день виборів у наше село прибув начальник Іршавського районного управління Жіга Йов разом із жандармами... Коли у дворі нотарського управління зібралося багато людей, районний начальник заявив, що старостою і надалі оберемо Шандора Orbana. Народ почав протестувати проти цього, викрикуючи, що ми хочемо обрати старостою села нашу людину — Юрка Горзова.

Побачивши велике обурення народу, районний начальник викликав із сусіднього села Ільниці жандармів для допомоги. В Білки швидко прибули жандарми разом із заступником начальника районного управління Бузинкаєм і районним комендантом жандармерії Шарошієм. Вони оголосили, що вибори старости не відбудуться і почали силою виганяти людей із двору нотарського управління. Люди не хотіли виходити з двору, бо знали, що районні начальники без них старостою призначать Orbana. Тоді жандарми почали прикладами бити людей.

За цими подіями стежив житель села Д. Зейкан. Коли він побачив, що старостою ставлять Orbana, то почав закликати людей, щоб поверталися у двір нотарського управління. Коли люди почали заходити у двір, з будинку нотарського управління вийшов піднотар Клайн і з револьвера вистрілив у Зейкана, але поранив жандарма. Тоді жандарми почали стріляти в людей. Було вбито 13 і поранено 30 чол... Наступного дня в село прибуло військо з Мукачевого в складі близько 300 чол., яке перебувало в Білках 2 тижні. Старостою села був обраний Юрій Горзов»¹⁸.

Кривава розправа в Білках стала початком жорстоких репресій угорських властей. Сотні закарпатських робітників і селян були заарештовані й ув'язнені. Тільки в 1905 р. на Закарпатті за участь у революційному русі було засуджено 561 чол.¹⁹ Проте ніякі репресії угорських

¹⁷ История городов и сел Украинской ССР. Закарпатская область.— Киев, 1982, с. 316.

¹⁸ Спогади І. С. Бокотея записав М. В. Троян 17 грудня 1955 року. Див. також Закарпат. правда, 1985, 2 квіт.

¹⁹ Усенко В. В. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху в Закарпатті в 1917—1919 рр.— К., 1955, с. 50.

властей не могли припинити дальшого розгортання революційної боротьби. Восени 1906 р. на Закарпатті широко розповсюджувалися революційні листівки, які надходили з Будапешта. Вони закликали міських і сільських трудівників до спільної боротьби проти експлуататорів.

Незважаючи на поразку російської революції влітку 1907 р., революційно-визвольна боротьба на Закарпатті продовжувалася. Великого клопоту завдав угорському урядові загальний страйк, призначений Соціал-демократичною партією Угорщини на 10 жовтня 1907 р.,— день відкриття парламенту. Ужгородська соціал-демократична організація закликала робітників і селян взяти в ньому найактивнішу участь, «щоб висловити вимогу урядові про права трудящих, про загальне виборче право, про таємне голосування». Це налякало начальника ужгородської поліції, який негайно «привів у бойову готовність всю поліцію, військо і жандармерію, що перебували у місті»²⁰.

10 жовтня 1907 р. застрайкувало понад 200 тис. трудящих Угорщини²¹. Їх підтримали робітники Закарпаття. Зокрема, в Ужгороді пройшов масовий страйк на будівельних підприємствах і на меблевій фабриці. В Мукачеві, Береговому та Севлюші (Виноградіві) відбулися багатолюдні демонстрації. Боротьба робітників Угорщини і Закарпаття продовжувалася і в наступних роках.

Революція 1905—1907 рр. у Росії була тим маяком, який вказував трудящим Закарпаття шлях до боротьби проти експлуататорів та влади буржуазії і поміщиків, за соціальне і національне визволення та зв'язання з українським і російським народами.

²⁰ ЗОДА, ф. 7, оп. 1, спр. 1123, арк. 1—2.

²¹ Очерки новой и новейшей истории Венгрии.— М., 1963, с. 164.

До 160-річчя повстання декабристів

ВИСВІТЛЕННЯ В НОВІТНІЙ РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ПРОБЛЕМ ДЕКАБРИСТСЬКОГО РУХУ

Г. Д. КАЗЬМИРЧУК (Київ)

У радянській історичній науці навряд чи є ще така надзвичайно важлива і водночас докладно досліджувана проблема дворянського етапу визвольного руху в Росії, як повстання декабристів. Особливо активно вона вивчалася у 1975—1985 рр. Протягом цього періоду радянські декабристознавці зробили стільки, скільки протягом кількох попередніх десятиліть. За підрахунками автора даної статті, загальна кількість створених ними праць нині вже перевищує 2000 назв.

Методологічною основою наукової розробки проблеми є теоретичні положення В. І. Леніна. Володимир Ілліч постійно цікавився діяльністю дворянських революціонерів. У 9-му томі Біографічної хроніки, зокрема, опубліковано підписану ним постанову Малою Раднаркомом, в якій ішлося про те, що З. С. Свербеевій — дочці декабриста С. П. Трубельського — від держави робітників та селян призначено підвищену пенсію¹. Там же вміщено також складений В. І. Леніним бібліографічний список праць і статей видатних діячів визвольного руху в Росії².

¹ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника. М., 1978, т. 9, с. 678.

² Ленинский сборник. М., 1980, т. 39, с. 29.

В ленінських працях містяться методологічні вказівки, важливі для розуміння таких ще недостатньо розроблених проблем, як, наприклад, «Дворянські революціонери і народні маси», «Взаємозв'язок і наступність поколінь революціонерів у Росії в першій половині XIX ст.».

Минуле десятиріччя характеризувалося значним розширенням джерелознавчої бази проблеми. Досягненням радянського декабристознавства була, зокрема, публікація нових томів збірника «Восстание декабристов»³. До них ввійшли слідчі справи засуджених Верховним карним судом членів Південного товариства і Товариства об'єднаних слов'ян, у тому числі І. І. Іванова, П. Ф. Вигодовського, Ап. В. Веденяпіна, І. В. Киреева, О. П. Фролова. Вони містять важливі матеріали з історії товариства до його злиття з Південним, а також відомості про його програмні й статутні вимоги. В інших томах публікувалися слідчі справи Г. С. Батенькова, В. І. Штейнгеля, К. П. Торсона, П. М. Свистунова, С. І. Кривцова та інших членів Північного товариства. Вони проливають світло на взаємовідносини між його членами у період підготовки повстання. Окремими випусками вийшли документальні матеріали, присвячені С. П. Трубецькому, В. Ф. Раєвському та М. О. Фонвізину⁴.

Характеристика епохи, задуми й діла «апостолів свободи», як назвав дворянських революціонерів Т. Г. Шевченко, яскраво постають із спогадів, включених до спеціальних збірників, зокрема М. В. Басаргіна, М. І. Муравйова-Апостола, О. В. Поджіо, Є. П. Оболенського, О. М. Муравйова, В. І. Штейнгеля, С. П. Трубецького, М. С. Луїна, В. Ф. Раєвського, П. Д. Черевніна та ін.⁵ Упорядники використали найцікавіші місця їхніх мемуарів та наукової спадщини і створили картину життя людей, які першими почали організовану боротьбу проти самодержавства. Дослідження документальних матеріалів, зіставлення вже відомих фактів з новими дає змогу визначити частку вкладу декабристів у революційний та громадський рух, з якого вони не виключали себе навіть «у глибини сибірських руд»⁶. Це, безперечно, дуже складне й велике завдання успішно розв'язується з допомогою нових джерелознавчих публікацій. Серед них треба насамперед відзначити документальну повість про останній рік життя В. К. Кюхельбекера та «оренбурзьких» засланих, а також замітки декабристів про Бурятію⁷. Важливі документальні матеріали про засланих дворянських революціонерів у Забайкаллі та в Східному Сибіру вміщені у збірнику-літопису «К России любовью горя» та в фотоальбомі⁸. До цих ілюстрованих видань ввійшли документи, що зберігаються у багатьох архівах Радянського Союзу. Опубліковані в збірнику «К России любовью горя...», вони, зокрема, заповнили існуючу досі прогалину у радянському декабристознавстві, з'ясували багато недосліджених питань. На жаль, до збірника не ввійшли матеріали про життя й просвітницьку діяльність декабристів, які жили в Західному Сибіру.

До збірника спогадів, підготовленого ленінградськими вченими, включено мемуари, які глибоко висвітлюють діяльність дворянських революціонерів у Петербурзі, хід повстання, що відбулося 14 грудня

³ Восстание декабристов: Документы. М., 1975—1984, тт. XIII—XV, XVII—XVIII.

⁴ Фонвизин М. А. Сочинения и письма.— Иркутск, 1979, т. 1.— 480 с.; 1982, т. 2.— 432 с.; Раевский В. Ф. Материалы о жизни и революционной деятельности: В 2-х т.— Иркутск, 1981, т. 1.— 416 с.; 1983, т. 2.— 540 с.; Трубецкой С. П. Материалы о жизни и революционной деятельности.— Иркутск, 1983, т. 1.— 409 с.

⁵ Мемуары декабристов: Северное общество.— М., 1981.— 399 с.; Мемуары декабристов: Южное общество.— М., 1982.— 343 с.; «Их вечен с вольностью союз».— М., 1983.— 366 с.; та ін.

⁶ Коваль С. Предисловие.— В кн.: К России любовью горя: Декабристы в Восточном Забайкалье.— Иркутск, 1976, с. 8.

⁷ Большаков Л. Н. Отечеству драгие имена: Триптих о декабристах на Урале: В 3-х ч.— Челябинск, 1975, ч. 1.— 189 с.; ч. 2.— 285 с.; ч. 3.— 149 с.; Декабристы рассказывают...— М., 1975.— 335 с.; та ін.

⁸ Декабристы в Восточной Сибири.— Иркутск, 1976.— 112 с.

1825 р. В ньому опубліковано, зокрема, записки І. Д. Якушкіна, М. О. Бестужева, І. І. Пушина, М. С. Луніна та інших учасників декабристського руху⁹. Безперечно, це дуже цінні матеріали, однак кидається у вічі не зовсім зрозуміла пристрась укладачів до мемуарів М. С. Луніна, які опубліковані того ж таки року ще й окремо. Тричі протягом останніх десяти років друкувалися й записки І. І. Пушина¹⁰. І це в той час, коли багато матеріалів та листів інших декабристів взагалі не публікувалося.

Важливим джерелом для вивчення декабристського руху є листування. Крім опублікування його в окремому збірнику, десятки листів надруковано у періодичних виданнях, зокрема, О. П. Баратинського, О. П. Фролова, І. Г. Бурцева, О. П. і М. К. Юшневських. В них описується багато деталей з побуту декабристів¹¹.

Окремі з дворянських революціонерів були видатними літераторами, зокрема, поет-трибун К. Ф. Рилеев, представник революційного романтизму О. О. Бестужев-Марлінський, поет В. К. Кюхельбекер та ін. Вони справили значний вплив на розвиток художньої літератури ХІХ ст. Публікація поетичних і прозових творів декабристів також сприяє вивченню їх світогляду¹².

Поява величезної кількості документальних, мемуарних та епістолярних матеріалів вимагає створення джерелознавчого дослідження, де слід більше уваги приділити описові маловідомих записок декабристів О. М. Сугофа, А. Е. Розена, П. М. Свистунова, а також листів, що зберігаються в рукописному відділі Державної бібліотеки ім. В. І. Леніна та приватних колекціях.

Широке використання дослідниками наявних документальних матеріалів сприяло переосмисленню ними ряду важливих аспектів проблеми в узагальнюючих і спеціальних монографічних працях¹³.

Маловивчені питання історії декабристського руху стали предметом аналізу більш як 10 докторських і кандидатських дисертацій.

На основі вивчення численних джерел радянським декабристознавцям вдалося конкретизувати ряд питань з історії таємних товариств, вироблення ними програмних документів. Однак багато аспектів цієї проблеми ще чекає на своїх дослідників. Особливо це стосується кількісних підрахунків. Ще в 1970 р. П. Я. Канн знайшов і опублікував записку чиновника міністерства юстиції С. М. Корсакова, в якій йшлося про «загальний підсумок убитих» учасників повстання в Петербурзі — 1271 чол.¹⁴ Однак не всі погоджуються з цією цифрою. Г. Я. Сергієнко, зокрема, вважає, що було вбито 300 солдатів. В. Н. Котов твердить, що за офіційними даними, кількість убитих досягла близько 80 чол., а за іншими свідченнями — 300 чол. М. Садихов доводить, що їх було близько 200¹⁵. М. В. Нечкіна писала: «Найбільше довір'я викликає документ чиновника міністерства юстиції С. М. Корсакова»¹⁶. На наш погляд,

⁹ Верные сыны Отечества: Воспоминания участников декабристского движения в Петербурге.— Л., 1982.— 400 с.

¹⁰ Пушин И. И. Записки о Пушкине.— М., 1975.— 63 с.; Пушин И. И. Записки о Пушкине: Письма.— М., 1979.— 147 с.; Пушин И. И. Записки о Пушкине: Письма.— Красноярск, 1981.— 156 с.

¹¹ Из эпистолярного наследия декабристов...— М., 1975, т. 1.— 329 с.; Фонвизин М. А. Сочинения и письма.— Иркутск, 1979, т. 1.— 480 с.

¹² Співці свободи: 36 поезій декабристів.— К., 1975.— 255 с.; Рылеев К. Ф. Избранное.— М., 1977.— 272 с.; Кюхельбекер В. К. Путешествие: Дневник. Статьи.— Л., 1979.— 789 с.; та ін.

¹³ Орлик О. В. Декабристы и внешняя политика России.— М., 1984.— 285 с.; Сергієнко Г. Я. Декабристи і Шевченко: 2-е вид.— К., 1983.— 188 с.; та ін.

¹⁴ Канн П. Я. О числе жертв 14 декабря 1825 г.— История СССР, 1970, № 6, с. 115.

¹⁵ Сергієнко Г. Я. Декабристи та їх революційні традиції на Україні.— К., 1975, с. 122—123; Котов В. Н. Перші благовістителі свободи.— К., 1975, с. 36; Садыхов М. ... И дум высокое стремление.— Лит. Азербайджан, 1975, № 12, с. 94.

¹⁶ Нечкіна М. В. День 14 декабря 1825 года: Изд. 2-е, перераб. и доп.— М., 1975, с. 319—320.

найбільш повно й точно відбивають реальну картину дані про кількість жертв, наведені П. Я. Канном.

Автори узагальнюючих праць широко висвітлювали питання організаційного зміцнення таємних товариств, формування світогляду його членів, підготовки й проведення збройного повстання, хід слідства й суд над декабристами. Досить глибоко аналізувався період сибірського заслання, а також вплив ідей декабристів на розвиток суспільно-політичного руху та передової думки в Росії у наступний час. Всебічно розглядалися причини поразки повстання, роль та місце декабристів у визвольному русі¹⁷.

В останні роки значно зріс інтерес дослідників до світогляду дворянських революціонерів. Якщо раніше більше уваги приділялося розв'язанню поглядів декабристів у 1816—1825 рр., то у досліджуваній період активно розроблялося питання їх еволюції після поразки повстання. В цьому плані слід відзначити праці С. С. Ланди, П. Ф. Никандрова та кандидатську дисертацію С. О. Єгоров¹⁸. До 1825 р. декабристи, вважає, зокрема, С. С. Ланда, пройшли складний шлях ідеологічного розвитку: від розпливчастих революційних поглядів до вироблення конституційних проектів, які відбивали республіканський світогляд¹⁹. Більшість дослідників дотримується правильної думки про те, що в таємних товариствах «ніколи не було цілковитої єдності з корінних програмних питань»²⁰. Так, П. Ф. Никандров вважає, що М. М. Муравйов мав помірковано-реформістські погляди. Йому заперечує С. О. Єгоров²¹. Він твердить, що М. М. Муравйов обстоював монархічний лад з тактичних міркувань. Треба зауважити, що оцінки дослідників стосуються різних періодів життя декабриста. С. О. Єгоров, наприклад, вивчав діяльність М. М. Муравйова у 1820 р., коли революційна республіканська течія почала брати гору над ліберальною. Тоді справді автор «Конституції» підтримував П. І. Пестеля, був рішучим республіканцем. Однак у наступному 1821 р. республіканець М. М. Муравйов скотився до явного монархізму (початок роботи над «Конституцією»), а в 1822 р. знову поділяв республіканські погляди («Цікава розмова»).

В історичній літературі 1975—1985 рр. активно розроблялася проблема еволюції поглядів декабристів у період заслання. Її дослідження йшло в гострій дискусії між С. Ф. Ковалем та Г. П. Шатровою. Остання, зокрема, вважала, що погляди засланих дворянських революціонерів на методи соціально-політичних перетворень змінилися в бік революційного демократизму. Згодом дослідниця конкретизувала свій висновок: одні з них були близькі до революційно-демократичного розв'язання цих проблем (І. І. Горбачевський), інші — до мирного просвітництва (Д. І. Завалишин) та ліберального шляху (О. П. Беляев). Це зумовлювалося, на її думку, «загальним процесом консолідації революційно-демократичного і ліберального таборів»²². Ці твердження поділяють й інші дослідники, зокрема, Т. О. Перцева та О. Л. Сергун²³. Вони мають більше рації, ніж С. Ф. Коваль, який вважає, що погляди декабристів

¹⁷ Сергієнко Г. Я. Декабристи та їх революційні традиції..., 182 с.; Котов В. Н., Литвин О. К., Казьмирчук Г. Д. Рух декабристів.— К., 1982.— 120 с.; Нечкина М. В. Декабристы: 2-е изд.— М., 1982.— 182 с.

¹⁸ Ланда С. С. Дух революционных преобразований... 1816—1825.— М., 1975.— 379 с.; Никандров П. Ф. Революционная идеология декабристов.— Л., 1976.— 192 с.; Єгоров С. А. Политическая доктрина и политическая программа декабриста Н. М. Муравьева: Автореф. дис... канд. ист. наук. М., 1976.— 23 с.; та ін.

¹⁹ Ланда С. С. Указ. соч., с. 306.

²⁰ Никандров П. Ф. Указ. соч., с. 40.

²¹ Єгоров С. А. Указ. соч., с. 15.

²² Шатрова Г. П. Эволюция декабризма.— В кн.: Декабристы и Сибирь.— Новосибирск, 1977, с. 34—35.

²³ Сергун Е. Л. Государственно-правовые взгляды декабриста Г. С. Батенькова: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Саратов, 1983, с. 9; Перцева Т. А. Общественно-политические взгляды и деятельность М. С. Лунина в Сибири: Автореф. дис... канд. ист. наук.— Иркутск, 1984, с. 17.

не змінилися. Власне декабристські ідеї, твердить він, на першому етапі визвольного руху стали основою, на якій пізніше визрівала революційно-демократична ідеологія різночинців. С. Ф. Коваль заперечує і роль просвітительської діяльності декабристів у період сибірського заслання²⁴.

Питання про органи революційної влади було одним з найважливіших у політичній діяльності декабристів. До недавнього часу цей аспект проблеми розроблявся мало. З виходом у світ спеціальної монографії та ряду статей Г. В. Семенової розробка питання значно просунулася вперед. Дослідниця простежила еволюцію поглядів дворянських революціонерів на роль та значення тимчасового уряду після перемоги збройного повстання. Безперечно, слід з нею погодитися, що найважливішими завданнями, які постали б перед ним у разі перемоги, були: скасування кріпосництва, урівнювання прав усіх станів, запровадження громадянських свобод, здійснення буржуазної реформи судочинства, ліквідація рекрутських наборів та військових поселень, скорочення строку солдатської служби тощо. Однак втілити в життя всі ці заходи протягом 2—3 місяців, про які пише Г. В. Семенова, неможливо було не тільки практично, а й теоретично²⁵. Тому, на наш погляд, значно ближче до істини С. С. Ланда, який вважає, що «для здійснення революційних перетворень потрібен був тривалий перехідний період — від 8 до 10 років»²⁶.

Конкретизації дослідження важливих аспектів дворянської ідеології, становлення й розвитку світогляду дворянських революціонерів сприяла характеристика створених ними програмних документів, їхнього ставлення до буржуазних інститутів країн Західної Європи²⁷. Це дало змогу спростувати висновки деяких учених, які вважали, що історія декабризму закінчилася на Сенатській площі. Особливо успішно досліджувалася проблема еволюції світогляду дворянських революціонерів на кардинальні питання суспільно-політичного та економічного розвитку Росії. На нашу думку, мають рацію історики, які тісно пов'язують світогляд декабристів до початку повстання і в період заслання. «Декабризм, — твердить Г. П. Шатрова, — лишався єдиним суспільно-політичним рухом», він «розвивався й далі»²⁸.

Ставлення дворянських революціонерів до соціально-політичних процесів, що відбувалися в країні у 50—60-х роках ХІХ ст., досліджували Н. А. Рабкіна і Л. Б. Нерусова (Смирнова). Основну увагу вони звернули на селянське й національне (польське) питання. Однак загалом погляди декабристів на стан національно-визвольного руху у Польщі залишаються маловивченими²⁹. Аналізуючи мемуарну й епістолярну спадщину дворянських революціонерів, Л. Б. Нерусова підкреслює суперечливість позицій амністованих у період першої революційної ситуації декабристів, особливо в селянському питанні, яке є одним з головних у досліджуваній проблемі. Його висвітлення кількома авторами дало змогу конкретизувати ряд аспектів теми «Декабристи в роки першої революційної ситуації». Однак ряд спірних моментів ще не розв'язано, а це свідчить, що вона потребує дальшої розробки.

²⁴ Коваль С. Ф. Об эволюции декабристов в Сибири (к постановке вопроса).— В кн.: Сибирь и декабристы.— Иркутск, 1981, вып. 1, с. 18, 20.

²⁵ Семенова А. В. Декабристы и государственные деятели России — кандидаты во временное правительство (М. М. Сперанский, Н. С. Мордвинов, П. Д. Киселев).— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— М., 1977, с. 11; Семенова А. В. Временное революционное правительство в планах декабристов.— М., 1982.— 206 с.

²⁶ Ланда С. С. Указ. соч., с. 307.

²⁷ Закревський М. Ф. Формування суспільно-політичних поглядів декабристів.— Укр. іст. журн., 1975, № 10, с. 31—38.

²⁸ Шатрова Г. П. Эволюция декабризма, с. 28.

²⁹ Коваль С. Ф. Декабристы и общественное движение 50—60-х годов ХІХ в.— В кн.: В сердцах Отечества сынов: Декабристы в Сибири.— Иркутск, 1975, с. 263.

Досліджуючи участь декабристів у суспільно-політичному житті Росії в 50—60-х роках ХІХ ст., історики знову звернулися до поглядів І. І. Горбачевського — автора відомих «Записок». Найновішими дослідженнями з цього питання є статті Л. Б. Нерусової. Виходячи з положення, яке вже встановилося в радянському декабристознавстві, про те, що в основу «Записок» лягли «колективні спогади»³⁰, вона не погоджується з однією з найбільш спірних гіпотез, висунутою Г. П. Шатровою³¹. Відомо, що різні вчені авторами «Записок» вважали І. І. Горбачевського, П. І. Борисова, М. О. Бестужева, Ф. Ф. Вадковського. Саме авторство останніх і заперечує Л. Б. Нерусова. «...Глибше й ретельніше вивчення самих «Записок» і вже наявних у науковому обігу матеріалів, — пише вона з цього приводу, — дає змогу з певністю підтвердити висновок про авторство Горбачевського»³².

Сотні праць, статей, нарисів та повідомлень налічує історіографія з проблеми «Декабристи і Сибір»³³. У найновіших з них дослідники продовжують висвітлювати цю тему в усіх її основних краєзнавчих аспектах — господарському, культурно-освітньому, науковому, суспільно-політичному та ін. Крім аналізу побутових, біографічних деталей життя й діяльності засланих революціонерів, вони дедалі більше уваги приділяють соціальним і політичним питанням, участі декабристів у громадсько-політичному та революційному русі в період заслання й після амністії. При цьому деякі з них, зокрема С. Ф. Коваль, цілком свідомі того, що ще недостатньо досліджено роль дружин декабристів у громадському житті, вплив суспільно-політичної та практичної революційної діяльності дворянських революціонерів на розвиток антикріпосницьких та антисамодержавних настроїв у Росії тощо³⁴.

Найновіша література свідчить про те, що сибірські дослідники тяжіють до біографічного жанру. Його роль у науковій практиці дістала, як відомо, досить високу оцінку й істориків, і читачів. Проте, на наш погляд, цей жанр доцільно застосовувати тільки при аналізі життя й діяльності якогось одного з учасників декабристського руху. Зовсім інакше треба підходити до характеристики багатьох його учасників одразу. Наочно про це свідчать праці Ф. Г. Сафронова, П. І. Рощевського, І. І. Козлова, А. І. Гессена³⁵. Їх книжки, як правило, складаються з невеликих нарисів, які рясніють численними побутовими фактами з життя та практичної діяльності декабристів. Однак досконалий аналіз їх участі в громадсько-політичному житті в них відсутній. Ще менше уваги автори приділили еволюції світогляду дворянських революціонерів. Як правило, про це говориться скупом й дуже лаконічно, як от: «Погляди його (В. К. Кюхельбекера — Г. К.), як і погляди його однодумців по революційній боротьбі, були суперечливими, але він завжди залишався вірним обраному ідеалу»³⁶.

³⁰ Смирнова (Нерусова) Л. Б. К вопросу об авторстве «Записок» Горбачевского.— В кн.: Проблемы отечественной истории: В 2-х ч. Ч. 2.— М.; Л., 1976, с. 5—22; Смирнова (Нерусова) Л. Б. Об авторстве «Записок» И. И. Горбачевского.— Историогр. сборник, 1980, № 8, с. 78—102.

³¹ Шатрова Г. П. Декабрист И. И. Горбачевский.— Красноярск, 1973, с. 113.

³² Нерусова Л. Б. Указ. автореф., с. 22.

³³ Декабристы и Сибирь.— Новосибирск, 1974.— 261 с.; Сибирь и декабристы.— Иркутск, 1978, вып. 1.— 288 с.; 1981, вып. 2.— 224 с.; 1983, вып. 3.— 269 с.; Коваль С. В. Сибирская ссылка декабристов.— Иркутск, 1983.— 284 с.; Ссылные декабристы в Сибири.— Новосибирск, 1985.— 229 с.; та ін.

³⁴ Коваль С. Ф. Декабристы в Сибири: Некоторые итоги и задачи исследования.— В кн.: Сибирь и декабристы, вып. 1, с. 20—21.

³⁵ Сафронов Ф. Г. Декабристы в Якутской ссылке: 2-е доп. изд.— Якутск, 1975.— 107 с.; Рощевский П. И. Декабристы в Тобольском изгнании.— Свердловск, 1975.— 167 с.; Козлов И. И. В гостях у декабристов.— Иркутск, 1975.— 120 с.; Гессен А. И. Во глубине сибирских руд: Декабристы на каторге и в ссылке.— Новосибирск, 1977.— 558 с.; та ін.

³⁶ Рощевский П. И. Указ. соч., с. 150.

Різнобічна діяльність декабристів у Сибіру, прийнята ідеями революційного новаторства й патріотизму, дістала висвітлення у трьох збірниках статей та матеріалів, які пройшли апробацію на конференціях, що відбулися в 1975 р. у Читі та Іркутську³⁷. В них на конкретних прикладах з педагогічної, наукової та просвітительської діяльності простежується активна політична позиція дворянських революціонерів, їх ставлення до існуючого ладу, до життя народів Сибіру. «Сьогодні зрозуміло, що декабризм як явище розкрив себе в сибірський період не менше, — підкреслив автор рецензії на сибірські видання про декабристів, — ніж у період підготовки й виступу»³⁸. Це особливо наочно виявляється в процесі вивчення дослідниками теми «Польське заслання й декабристська епоха», що має й досі незначну літературу, якщо не брати до уваги статтю Б. С. Шостаковича³⁹. Коло питань, пов'язаних з перебуванням польських патріотів у засланні, їхніми контактами з декабристами, стало об'єктом вивчення П. М. Ольшанським, В. А. Дьяковим, М. М. Громиком, О. С. Тальською та іншими ученими⁴⁰. В. А. Дьяков, зокрема, констатує, що назріла необхідність не тільки певного коригування спрямованості зусиль дослідників, а й розширення джерельної бази їх праць⁴¹. Прогрес у цьому плані неможливий без активних пошуків нових документальних матеріалів, що знаходяться в архівах Тобольська, Омська, Чити, Іркутська та інших міст Сибіру. «На мою думку, — пише В. А. Дьяков, — ...саме звідти можна черпати масовий матеріал про місцеперебування та умови життя польських засланців декабристської епохи»⁴².

До актуальних проблем спадкоємності поколінь російських революціонерів належить така з них, як ставлення декабристів до засланих петрашевців. В працях дослідників про це є тільки окремі згадки. А звернення до зв'язку двох поколінь російських революціонерів допомогло б глибше розкрити відоме положення В. І. Леніна про те, що «...їхня справа не загинула»⁴³. Саме останнє поклав в основу своєї статті В. Ф. Ретунський, досить глибоко аргументувавши її документальними даними, вперше введенними до наукового обігу⁴⁴.

Велику увагу привертає тема «Декабристки в Сибіру». Дослідники присвятили їй останнім часом досить велику кількість праць. Це і популярні нариси, і наукові статті та художні твори⁴⁵. У монографії Е. О. Павлюченко, зокрема, їх діяльність розглядається як політичний виклик самодержавству, як форма громадянського протесту. Фактичний матеріал, який вперше вводиться автором до наукового обігу, дав можливість переконливо довести безпідставність думок тих дослідників, які вбачали в декабристках тільки жінок, що виконували свій подружній обов'язок. Адже вони, як правило, мали певне відношення до діяльності

³⁷ Декабристы и Сибирь.— Новосибирск, 1977.— 259 с.; та ін.

³⁸ Гордин Я. Декабристы и Сибирь— тогда и сегодня.— Звезда, 1977, № 7, с. 212.

³⁹ Дьяков В. А. Польская ссылка эпохи декабризма: Несколько замечаний историограф. и источниковед. характера.— В кн.: Сибирь и декабристы, вып. 1, с. 112.

⁴⁰ Очерки революционных связей народов России и Польши.— М., 1976, с. 37—71; Дьяков В. А. Указ. соч., с. 110—123; Громыко М. М. Новый документ о декабристской и польской ссылке в Западной Сибири.— В кн.: Ссылка и общественно-политическая жизнь в Сибири (XVIII—начало XX в.).— Новосибирск, 1978, с. 224—230; Тальская О. С. Ссылные декабристы на государственной службе в Сибири.— Там же, с. 231—251; та ін.

⁴¹ Дьяков В. А. Указ. соч., с. 118.

⁴² Там же, с. 122.

⁴³ Ленін В. І. Пам'яті Герцена.— Повне збір. творів, т. 21, с. 249.

⁴⁴ Ретунский В. Ф. Участие декабристов в судьбе ссылных петрашевцев.— В кн.: Декабристы и Сибирь, с. 167—175.

⁴⁵ Павлюченко Э. А. В добровольном изгнании: О женах и сестрах декабристов.— М., 1976.— 159 с.; Рошневский П. И. Жены декабристов в тобольском изгнании.— Науч. тр. Тюмен. ун-та, 1977, сб. № 41, с. 42—57; Сергеев М. Д. Подвиг любви бескорыстной: 2-е изд.— М., 1975.— 205 с.; Громыко М. М. Сибирские знакомые и друзья Ф. М. Достоевского.— Новосибирск, 1985.— 167 с.; та ін.

своїх чоловіків, допомагали їм підтримувати регулярний зв'язок з Центральною Росією, одержувати книжки й журнали. Без цього, твердить А. О. Смирнов, «розумова діяльність декабристів просто не могла б розвиватися»⁴⁶. Проте для дальшого вивчення цієї проблеми потрібно ще багато зробити, зокрема, в плані публікації листів декабристок, що зберігаються в рукописному фонді Державної бібліотеки ім. В. І. Леніна у Москві.

До проблем, які, незважаючи на наявність певної кількості праць, лишаються загалом недосить розкритими, належить багатопланове питання «Декабристи і світовий революційний процес»⁴⁷. Тільки останнім часом почали досить глибоко розглядатися такі важливі її аспекти, як «Декабристи і Західна Європа», «Декабристи і Америка», де безпосередньо розкривався зв'язок декабристського руху із всесвітньо-історичним процесом того періоду. Це завдання вперше висунула академік М. В. Нечкіна, вказавши на ряд важливих питань, які ще чекають на своїх дослідників⁴⁸. Про зростаючу увагу до цієї проблеми свідчать дослідження, присвячені аналізу ставлення декабристів до подій у Західній Європі. Оригінальними, на нашу думку, є монографії та ряд статей О. В. Орлик, а також деяких інших спеціалістів⁴⁹. Крім аспектів, які вже вивчалися (вплив французьких просвітителів та їхніх праць на формування світогляду дворянських революціонерів, особисті контакти між ними), дослідники працюють над проблемою про пошуки передовими діячами Росії зв'язків із Заходом, зокрема з італійськими карбонаріями. Ряд спеціальних досліджень присвячено взаємовпливу декабристів і прогресивних діячів Австрії, а також відгукам європейської громадськості на повстання 1825 р.⁵⁰

Багатоплановим за своїм змістом є питання «Декабристи й Америка». Воно включає в себе не тільки ставлення дворянських революціонерів до боротьби американців за свою незалежність, а й відгуки у США на повстання декабристів, участь окремих з них у роботі Російсько-американської компанії, їхні погляди на розвиток відносин між двома країнами. Зібраний по крихтах матеріал дав змогу М. М. Болховитінову, зокрема, показати, що діяльність окремих видатних американців (Д. Вашингтона, В. Франкліна) справляла значний вплив на формування прогресивних поглядів російського освіченого громадянства, хоч, безперечно, й не була основним джерелом розвитку революційних настроїв декабристів⁵¹.

Намітився новий підхід до такої важливої теми, як «Декабристи і демократична культура народів Росії». У численних статтях досліджуються теоретичні й конкретно-історичні аспекти внеску дворянських революціонерів у розвиток гуманітарних наук, російської літератури, мистецтва. До них належить також питання про формування естетики і соціальної проблематики російського «громадянського романтизму» 20-х років XIX ст. і його зв'язок із західноєвропейським просвітительством⁵².

⁴⁶ Смирнов А. Ф. Послесловие редактора.— В кн.: Павлюченко Э. А. Указ. соч., с. 144.

⁴⁷ Вандалковская М. Г., Орлик О. В. и др. Историография русского революционного движения XIX в.— В кн.: Изучение отечественной истории в СССР в период между XXV и XXVI съездами КПСС. М., 1982, с. 130.

⁴⁸ Нечкина М. В. Декабристы во всемирно-историческом процессе: (К методологии изучения декабризма).— Вopr. истории, 1975, № 12, с. 3—18.

⁴⁹ Орлик О. В. Декабристы и европейское освободительное движение.— М., 1975.— 191 с.; Мишаев Н. В. К вопросу об идейных связях движения декабристов и испанской революции.— Истор. записки, т. 96, с. 60—78; Орлик О. В. Декабристы и внешняя политика России.— М., 1984.— 284 с.; та ін.

⁵⁰ Орлик О. В. Европейская общественность и восстание декабристов.— Истор. записки, т. 96, с. 27—59; Стеблій Ф. І. Вплив повстання декабристів на розвиток суспільного руху в Галичині.— Укр. іст. журн., 1976, № 4, с. 94—103; та ін.

⁵¹ Болховитинов Н. Н. Русско-американские отношения, 1815—1832.— М., 1975, с. 492—521.

⁵² Литературное наследие декабристов.— Л., 1975.— 400 с.; Декабристы и русская культура.— Л., 1976.— 353 с.; та ін.

За останнє десятиріччя радянське декабристознавство поповнилося монографічними працями, нарисами, науковими та популярними статтями, які належать перу дослідників з Української РСР. Вони плідно вивчають роль дворянських революціонерів у формуванні передових суспільно-політичних ідей і розвитку революційної боротьби на Україні. Так, М. М. Лисенко досить повно розглядає ідеологію, політичні програми, військові плани збройного виступу, розроблені членами Південного товариства і Товариства об'єднаних слов'ян⁵³.

Питання формування революційного світогляду декабристів перебували в полі зору й інших дослідників республіки. Керуючись положенням В. І. Леніна про те, що виникнення декабристського руху припало на велику «епоху буржуазно-демократичних рухів взагалі, буржуазно-національних зокрема, епоху швидкої ломки феодально-абсолютистських установ, які пережили себе»⁵⁴, автори вважають кріпосницькі порядки в країні головним фактором, що впливав на ідеологію дворянських революціонерів⁵⁵.

Прогресивні погляди декабристів відбилися у їхніх програмних документах. Над одним з таких аспектів, аграрним, працював, зокрема, М. П. Савичев⁵⁶. Ряд питань, які розкривають процес формування їх світогляду, досліджувався також філософами, юристами та економістами⁵⁷.

Помітно зростає кількість праць, присвячених такій важливій темі, як «Поширення декабристських традицій на Україні», що є складовою частиною широкої проблеми «Декабристи і Україна». Їх характеристику слід розпочати із спеціального науково-популярного монографічного дослідження Г. Я. Сергієнка⁵⁸. Протягом 1975—1985 рр. були опубліковані дослідження, в яких висвітлювалися окремі аспекти історії декабристського руху⁵⁹.

Останнім часом зростає кількість праць про декабристів-письменників, їх вплив на розвиток літературного процесу на Україні. Особливо слід відзначити біографічні дослідження, присвячені К. Ф. Рилєєву, Ф. М. Глинці, І. І. Сухинову⁶⁰.

Цілком закономірним є значний вклад, який внесли у справу вивчення історії декабристського руху вчені та публіцисти Молдавії. Адже саме там активно діяла одна з управ Південного товариства декабристів. Молдавським дослідником І. Ф. Йоввою, зокрема, створено спеці-

⁵³ Лысенко Н. Н. Общественно-политическое движение на Украине в первой четверти XIX века: Автореф. дис... д-ра ист. наук.— Киев, 1975, с. 33.

⁵⁴ Ленін В. І. Під чужим прапором.— Повне збір. творів, т. 26, с. 134.

⁵⁵ Котов В. Н. Перші благовістители свободи.— К., 1975, с. 5; Сергієнко Г. Я. Декабристи та їх революційні традиції на Україні, с. 11—24; та ін.

⁵⁶ Савичев М. П. Важливе джерело до вивчення декабристського руху.— Архіви України, 1975, № 6, с. 35—39; Савичев М. П. «Русская правда» як джерело вивчення поглядів декабристів на розв'язання аграрного питання.— Там же, 1978, № 1, с. 56—60; та ін.

⁵⁷ Закревський М. Ф. Критика декабристами буржуазних державно-правових інститутів.— Рад. право, 1975, № 7, с. 80—83; Жученко В., Рознер І. Суспільно-економічні погляди декабристів.— Економіка Рад. України, 1975, № 12, с. 49—55; та ін.

⁵⁸ Сергієнко Г. Я. Декабристи та їх революційні традиції на Україні.— К., 1975.— 182 с.; Сергієнко Г. Я. Декабристи і Шевченко.— К., 1980.— 187 с.; та ін.

⁵⁹ Шевченко Ф. П. Історичне минуле України в творчості декабристів.— Укр. іст. журн., 1975, № 12, с. 85—93; Сергієнко Г. Я. Питання освіти і виховання в програмі декабристів.— Рад. школа, 1975, № 12, с. 71—76; Савичев М. П. Перші російські революціонери.— Пам'ятники України, 1975, № 4, с. 51—53; Сидоренко В. О. Пам'ятні місця декабристського руху в Києві.— Укр. іст. журн., 1976, № 3, с. 119—125; Катренко А. М. Пам'ятники революційної, бойової і трудової слави в історико-краєзнавчій літературі.— Там же, № 5, с. 125—134; та ін.

⁶⁰ Ігнатенко Г. Г. Іскри вогню великого.— К., 1975.— 191 с.; Кирилюк З. В. Письменники — декабристи.— К., 1975.— 21 с.; Ігнатенко Г. Г. Кіндрат Рилєєв: Біогр. повість.— К., 1979.— 224 с.; Бурлачук Ф. Ф. Чернігівського полка поручик.— Киев, 1980.— 216 с.; Жаркевич Н. М. Творчество Ф. Глинки в аспекте русско-украинских литературных связей.— Киев, 1981.— 160 с.; та ін.

альне узагальнююче дослідження, у якому зроблено ряд суттєвих висновків, у тому числі про знайомство М. Ф. Орлова та інших кишинівських декабристів з керівниками грецького повстання братами Г. та А. Кантакузініми й О. Іпсиланті⁶¹.

Хоч у ряді праць і показано вплив революційної діяльності декабристів на розвиток суспільного життя в Молдавії, однак багато питань з життя дворянських революціонерів у цьому регіоні ще не вивчено достатньою мірою⁶². Особливо це стосується неопублікованих службових і приватних листів Раєвського.

Серед праць учених Білоруської РСР слід назвати статті С. В. Букчина, який досліджував зв'язки декабристів з представниками польських патріотичних кіл й історію товариства Військових друзів. У його дослідженнях спростовуються окремі неправильні положення, які потрапили до праць з історії Білорусії⁶³. Зокрема, С. В. Букчин твердить, що ніякого вітебського варіанту «Конституції» М. М. Муравйова, про який писав Д. Симонович, насправді не існувало. Крім того, дослідник докладніше з'ясував подробиці перебування П. І. Пестеля, М. М. Муравйова, М. П. Бестужева-Рюміна, С. І. Муравйова-Апостола та інших декабристів у Мінську, Вітебську та Могильові, уточнив місце народження К. Г. Ігельстрома, а також простежив перебування В. К. Кюхельбекера у західних губерніях Росії.

Не менш активно декабристська тематика розроблялася в Азербайджані, Вірменії та Грузії. Особливий інтерес викликає стаття М. Г. Нерсисяна про рядових солдатів Чернігівського полку, засланих на Кавказ⁶⁴. Вона глибоко документована, багато матеріалів її автором вперше введено до наукового обігу. У ряді опублікованих ним документів вказується точна кількість відправлених у заслання «нижчих чинів» Чернігівського полку.

Питання ідейного впливу декабристів на розвиток суспільно-політичного руху в краї проаналізували й інші автори. Однак, на наш погляд, цю проблему розглянуто під кутом зору, який не дав змоги розкрити її до кінця, оскільки декабристи не тільки впливали на культуру народів, серед яких вони жили, а й самі зазнавали зворотного впливу⁶⁵. Про це свідчить праця М. Садихова, в якій автор, зокрема, відзначає, що східна поетична атмосфера наклала відбиток на творчість поета-декабриста В. К. Кюхельбекера і «на деякий час визначила зміст і форму його творів»⁶⁶. Подібного впливу зазнав і О. О. Бестужев-Марлінський, який підтримував тісні контакти з діячами культури Закавказзя.

Радянське декабристознавство поповнилося цікавими історіографічними дослідженнями. Це, як правило, статті, в яких розглядаються результати вивчення окремих питань проблеми. Про дві з них, які виходять далеко за межі проблемної історіографії, скажемо окремо. Їх автори аналізують перспективні напрями роботи радянських дослідників. Найважливішими завданнями декабристознавців, вважала академік М. В. Нечкіна, є вивчення лозунгів дворянських революціонерів, що дасть змогу конкретно простежити «взаємозв'язки революційних поко-

⁶¹ Іовва І. Ф. Декабристы в Молдавии.— Кишинев, 1975, с. 118—119.

⁶² Оганян Л. Н. Один из предполагаемых соратников кишиневских декабристов.— Изв. АН СССР, 1979, № 3, сер. общественных наук, с. 33—41.

⁶³ Букчин С. В. Проблемы изучения руху дэкабрыстаў у Беларусі.— Весті АН БССР. Сер. грамад. навук, 1976, № 4, с. 80—90; Букчин С. В. Праблемы гістарыяграфіі руху дэкабрыстаў.— Там же, № 5, с. 93—103; Букчин С. В. К мечам рвануліся нашы рукі: Документ. повесці.— Мн., 1978, с. 85; Букчин С. В. Народ, іздравле нам родной.— Мн., 1984, с. 64—100.

⁶⁴ Нерсисян М. Г. Новые данные о декабристах, сосланных на Кавказ.— Ист.-фил. журн., 1975, № 4, с. 40.

⁶⁵ Григорян З. Т. Восстание декабристов.— Там же, с. 25—38; Нерсисян М. Г. Декабристы в Армении.— Ереван, 1975.— 267 с.; Парсамян В. А. Декабристы в Армении.— Ереван, 1975.— 103 с.; Сохвадзе Б. К. Декабристское движение и грузинская общественность.— Тбилиси, 1976.— 200 с.; та ін.

⁶⁶ Садихов М. Указ. стаття, с. 95.

лінь», з'ясувати їх вплив у наступні періоди. Недостатньо досліджено також роль декабристів у прокламаційній літературі російських соціал-демократів та участь «первістків свободи» в суспільно-політичному русі після грудневих подій 1825 р.⁶⁷ Слід продовжувати вивчення повстання декабристів у контексті всесвітньо-історичної боротьби народів проти феодального ладу. На ряд недостатньо розроблених проблем у радянському декабристознавстві вказується, зокрема, в праці О. В. Орлик і Г. В. Семенової⁶⁸.

Таким чином, радянське декабристознавство збагатилося новими документальними матеріалами, які сприяли конкретному висвітленню малодосліджених питань. Разом з тим потрібно продовжити публікацію архівних, мемуарних та епістолярних матеріалів, зокрема, записок О. С. Гагблова та М. Р. Беляєва, далі вивчати пам'ятники і пам'ятні місця декабристів на Україні, у Молдавії, Білорусії та інших союзних республіках, розглянути твори О. І. Герцена та М. П. Огарьова як джерело дослідження історії декабризму, глибше розкрити зв'язки між управами Південного товариства та діяльність створеного П. І. Пестелем його філіалу у Петербурзі. Загалом створені за останнє десятиріччя праці розширили уявлення про розмах декабристського руху, сприяли поширенню знань про історію визвольної боротьби серед широких кіл радянських читачів.

⁶⁷ Нечкина М. В. 150-летний юбилей восстания декабристов: (1825—1975).— Истор. записки, т. 96, с. 7—26.

⁶⁸ Орлик О. В., Семенова А. В. Движение декабристов: итоги и перспективы изучения.— Вестник АН СССР, 1975, № 12, с. 108—120.

ІДЕЇ СПІВДРУЖНОСТІ ТА ЄДНОСТІ НАРОДІВ У СПАДЩИНІ ДЕКАБРИСТІВ

Р. П. ІВАНОВА (Київ), О. К. ЛИТВИН (Київ)

Процес формування співдружності та єдності народів нашої країни має давню історію. Теоретичне ж осмислення і обґрунтування цих важливих явищ у прогресивній суспільно-політичній думці відноситься до минулого століття, сповненого борінням духу й мислі, багатьма революційними подіями як у світі в цілому, так і в Росії зокрема. Чимала заслуга у цій справі належить російським дворянським революціонерам — декабристам, які із зброєю в руках вперше виступили проти самодержавно-кріпосницького ладу. Повстання декабристів у грудні 1825 р. стало поворотним моментом у розвитку визвольної-революційної боротьби у нашій країні. В. І. Ленін починав її періодизацію саме з цієї події¹, бо вона стала поштовхом до розгортання цієї боротьби в майбутньому. Він не раз відзначав, що декабристи є гордістю нашого народу, цитуючи О. Герцена, називав їх богатирами, кованими з чистої криці², в той же час вказував на їхню класову відмінність від революціонерів-різничинців³.

Хоча декабристський рух й зазнав поразки, його багата ідейна спадщина продовжувала жити. Вона відіграла позитивну роль у розвитку

¹ Див.: Ленін В. І. Пам'яті Герцена.— Повне збір. творів, т. 21, с. 243; 3 минулого робітничої преси.— Там же, т. 25, с. 90; Доповідь про революцію 1905 року.— Там же, т. 30, с. 298 та ін.

² Див.: Ленін В. І. Про національну гордість великоросів.— Там же, т. 26, с. 98; Пам'яті Герцена.— Там же, т. 21, с. 243.

³ Ленін В. І. Політична криза і провал опортуністичної тактики.— Там же, т. 13, с. 334—335.

вітчизняної суспільно-політичної думки, у визвольній боротьбі усіх народів Російської імперії.

Ідеологія декабристів, що сформувалася на вітчизняному суспільно-політичному ґрунті, торкалася майже всіх сфер буття народів Росії, що були задавлені самодержавно-кріпосницькими кайданами і бюрократично-чиновницьким самодурством поміщиків-кріпосників. Пошуки дворянськими революціонерами нових шляхів соціально-економічного розвитку, нових форм державно-політичного існування вітчизни і постановка ними у зв'язку з цим питання про долю неросійських народів, що перебували на різних стадіях соціально-економічного і політичного розвитку, перші проекти для його розв'язання — все це позначено революційним духом новаторства, глибоким демократизмом, освячено ідеями рівноправності й поваги до пригноблених народів всієї країни.

Декабристам як політичним та революційним діячам, а також декабристській як ідеології і суспільно-політичному явищу присвячено досить значну кількість монографічних досліджень, документальних публікацій, науково-публіцистичних та художніх творів. Проте в них не завжди виразно й конкретно відбито ту вагомую ідею співдружності та єдності народів Росії, що була розвинута майбутніми поколіннями революціонерів.

У багатьох монографічних дослідженнях останніх років чимало уваги приділено поглядам дворянських революціонерів щодо інших народів Росії, висвітлено їхню конкретну просвітительську роботу на засланні серед місцевого населення, проаналізовано погляди окремих декабристів на той чи інший народ. Тим часом відсутня узагальнююча праця, у якій було б показано, що декабристи вперше у вітчизняній суспільно-політичній думці поставили і намагалися вирішити (звичайно, із своїх класових позицій) в програмних документах питання про єдність та співдружність різних народів країни, і де водночас повною мірою аналізувалися б їхні погляди на методи єднання та встановлення співдружності народів у боротьбі за новий суспільний і політичний лад. Постановка та правильне розуміння питання про взаємини між різними народами Росії, яких царизм тримав у темряві й жорстко визискував, мала велике значення для боротьби із системою самодержавно-кріпосницького рабства, для проектування державного будівництва на республікансько-демократичних засадах. Пізніше В. І. Ленін, визначаючи особливості суспільно-політичного руху в Росії та місце національно-визвольної боротьби в ньому, звертав увагу на ту обставину, що в ній, як і в інших багатонаціональних імперіях, зокрема, в Австрії й Туреччині, процент населення головної національності становить менше половини (43%), а більше половини (57%) «належать до «чужонаціонального» (інородницького, висловлюючись істинно-російською мовою) населення»⁴. Серед останніх українці становили близько 17, поляки — понад 6, білоруси 4,5% і т. д.⁵ Проте в епоху, в яку діяли декабристи, нації ще не були сформовані внаслідок недостатнього розвитку буржуазних відносин (В. І. Ленін вказував, що нації — «неминучий продукт і неминуча форма буржуазної епохи суспільного розвитку»⁶). Цим насамперед й пояснюється певна незрілість ідей декабристів щодо вирішення питання про долю різних народів, які входили до складу Росії.

Готуючись повалити існуючу систему феодально-кріпосницького ладу, ідеологи декабристського руху звертають увагу на нові явища антикріпосницької і визвольної боротьби, зокрема, в Польщі, на Україні, Кавказі. Вони порушують й питання про дальшу історичну долю народів, які перебували у той час на низькому рівні розвитку. Наприклад,

⁴ Ленін В. І. Статистика і соціологія.— Там же, т. 30, с. 335.

⁵ Дьяков В. А. Освободительное движение в России 1825—1861 гг.— М., 1879, с. 151.

⁶ Ленін В. І. Карл Маркс.— Повне зібр. творів, т. 26, с. 67.

офіцер генштабу О. Корнилович, вивчаючи життя кочових народів, вивчив свій проєкт для їх розвитку в майбутньому. Декабрист Г. Батеньков, найближчий помічник М. Сперанського по управлінню Сибіром, зібрав чималий матеріал про народи, які заселяли цей край, а також Казахстан. На основі написаного ним у 1822 р. «Статуту про управління іногородцями» на практиці здійснювалося управління корінними народностями та племенами Сибіру аж до кінця XIX ст. Це один з небагатьох документів такого роду, що зберігся до наших днів, у якому розроблялися питання національних відносин. Зокрема, Статутом передбачався поступовий перехід цих народів «від нижчого до вищого розряду, внаслідок чого вони повинні зрівнятися в своєму становищі з росіянами»⁷.

Чимало майбутніх декабристів були знайомі з життям і потребами населення Литви, де разом з частинами російських військ перебували під час маневрів у Прибалтиці. З Кавказом були пов'язані П. Каховський, О. Якубович, В. Кюхельбекер. Висловлюючи думку товаришів по боротьбі, декабрист А. Розен пізніше писав: «Дайте татарам говорити по-татарськи, грузинам по-грузинськи, прибалтійським росіянам (тут — народи Прибалтики. — Авт.) по-німецьки, по-естонськи, по-латиськи». Він наголошував далі на необхідності розширення їх зв'язків із жителями великоруських губерній і зазначав, що внаслідок цих зв'язків народи можуть переконатися у корисності таких відносин і тоді вони охоче навчатись розмовляти по-російськи⁸.

Особливу увагу декабристів привертала Україна. І не тільки через те, що частина декабристських організацій діяла тут і що в них було чимало вихідців з України. Треба сказати, що літературні твори останніх та їхні наукові дослідження у галузі історії викликали у дворянських революціонерів величезний інтерес. Це були, передусім, П. Муханов, який склав «Статистичні записки про південноросійські губернії»; О. Корнилович, який багато працював в архівах і спеціально для К. Рилеева написав «Життєописання Мазепи»; А. Брігген, який з Чернігова надсилав Рилееву частинами широко відому тоді анонімну працю «Історію Русів»⁹.

Крім того, з Україною була пов'язана і родина К. Рилеева. Його батько мав у Києві дім з невеличкою садибою, який згодом перейшов у спадок нащадкам декабриста-поета¹⁰. У 1816—1819 рр. сам К. Ф. Рилеев жив в Острогозькому повіті Воронезької губернії, який з часу визвольної війни 1648—1654 рр. був населений значною кількістю вихідців з України¹¹. Йому були відомі героїчні сторінки історії українського народу, його висока поетичність душі.

Влітку 1822 р. К. Ф. Рилеев побував у Харкові, Ромнах, Прилуках, Києві. Він підтримував творчі зв'язки з відомим істориком М. Маркевичем, якому писав: «Я росіянин, але три роки жив на Україні; мало як для себе, але достатньо, щоб полюбити цей край і добрих його жителів. До того, Україна наділила мене рідкісною, незрівняною дружиною. Вже шість років моя добра українка робить мене щасливим. Тож до прихильності моєї ще приєднується вдячність душевна до Малоросії»¹².

Україна приваблювала декабристів своєю героїчною історією, досвідом народних мас у багатовіковій визвольній боротьбі проти іноземних загарбників, великою кількістю самовідданих, відважних особистостей. Тому дворянські революціонери намагалися якнайповніше використати

⁷ Бахаєв В. Б. Общественно-просветительская и краеведческая деятельность декабристов в Бурятии.— Новосибирск, 1980, с. 120—121.

⁸ Розен А. Е. Записки декабриста.— Сиб, 1907, с. 329.

⁹ Маслов В. И. Литературная деятельность К. Ф. Рилеева.— К., 1912, с. 97; Шевченко Ф. П. Историчне минуле України в творчості декабристів.— Укр. іст. журн., 1975, № 12, с. 89.

¹⁰ Рилеев К. Ф. Полное собр. соч. М.; Л., 1934, с. 464, 773.

¹¹ Литературное наследство: Декабристы-литераторы. М., 1954, т. 1, с. 153.

¹² Там же.

досвід минулого. Про це покликання історії яскраво писав, наприклад, декабрист Ф. Глінка, який вважав, що вона має допомогти зрозуміти «дух народу», окрилити для подвигів, виховувати почуття гордості й любові до своєї вітчизни. «Тобі, російській історик! — зазначав він, — належить священний подвиг сеї: ти маеш оживотворити для нащадків тих, хто постраждав смертю за вітчизну!», «Історик!... здійсни останню волю героїв колишніх і тоді Історія твоя народить героїв часів майбутніх!»¹³.

Поєми К. Рилєєва, такі, як «Богдан Хмельницький», «Петро Великий в Острогоську», «Войнаровський», «Палії», «Наливайко», незакінчений твір «Гайдамак» та ін., являли собою панорамний історичний цикл про героїчні сторінки минулого українського народу і були покликани не тільки будити думку, виховувати відвагу й безстрашність, а й відкрито пропагувати революційну програму декабристів, возвеличували тих, хто свідомо ставав у лави борців проти самодержавства. Саме цим можна пояснити величезний успіх творів Рилєєва, особливо поеми «Наливайко». Образ ватажка повсталого народу став символом свідомої самопожертви й самовідданості борців-революціонерів, якими й були самі учасники декабристського руху. Разом з тим звертання до минулого українського народу було спробою осмислити роль і значення видатної особи, керівника всенародного визвольного руху, міру його відповідальності перед історією, значення усвідомлення ним своєї місії. «Я не винювен, боже правый, когда здесь хлынет кровь рекой; войну воздвиг я не для славы, я поднял меч за край родной», — говорить рилєєвський Наливайко¹⁴. Цей образ став втіленням найкращих рис народу, його честі, гордості, совісті. «Мне ад — Украину зреть в неволе, ее свободной видеть — рай»¹⁵. — Ось та головна мета героя твору, що зумовлює його дії і помисли. Поема відверто пропагувала необхідність відкритої боротьби, показувала її прогресивну роль навіть у тому випадку, коли вона була приречена на поразку, але відстоювала прогресивні суспільні ідеали.

Ці твори К. Рилєєва на сюжети української історії викликали захоплення в середовищі прогресивної української громадськості та російських діячів визвольного руху. Відомий український історик М. Маркевич писав К. Рилєєву: «Прийміть мою і всіх мені знайомих моїх співвітчизників подяку... Ми від душі відчуваємо ціну праць ваших... Ви підносите цілий народ, — горе тому, хто йде на приниження цілих країн, хто наважується вкрити презирством цілі народи. Але слава тому, хто прославляє велич душі людської і кому цілі народи мусять віддати подяку...»¹⁶.

До героїчної історії українського народу зверталися й інші декабристи, зокрема, Ф. Глінка, який написав повість «Зиновій Богдан Хмельницький, або визволена Малоросія». Як й К. Рилєєв, цей автор намагався показати за допомогою історичного матеріалу сучасний стан пригнобленого народу, висловити власні суспільні ідеали, викликати у читача почуття громадянської мужності та волелюбства. Інший автор з плеяди дворянських революціонерів В. Сухоруков займався історією козацтва — російського та українського. На відміну від монархічних істориків, він шукав соціальні причини утворення козацтва, показував його героїчну боротьбу проти загарбників, вказував на тісні зв'язки та взаємодію запорізького та донського козацтва, зокрема, в часи Б. Хмельницького. Як й інші представники літературного кола декабристів, В. Сухоруков вважав, що трудовий народ є носієм кращих традицій суспільства¹⁷.

¹³ Літературное наследие декабристов.— Л., 1975, с. 12—13.

¹⁴ Декабристы: Антология в 2-х т. Л., 1971, т. 1, с. 321.

¹⁵ Там же, с. 319.

¹⁶ Літературное наследство: Декабристы-литераторы, т. 1, с. 153.

¹⁷ Див.: Шевченко Ф. П. Назв. праця, с. 92.

Вивчення героїчного минулого Росії, звертання до народних рис волелюбства, відваги й самозреченості, які виявляли кращі сини народу, сприяли виробленню широкого революційного світосприймання у діячів декабристської когорти, формуванню й зміцненню ідеї співдружності та єдності народів у спільній боротьбі проти спільного ворога.

Починаючи від того часу у вітчизняній суспільно-політичній теоретичній спадщині виникають республікансько-централістичний та демократично-федеративний напрями в теорії майбутнього єднання народів Росії. Передусім треба зазначити, що П. І. Пестель та його однодумці рішуче підняли питання про долю народів у «Руській правді» — програмному документі Південного товариства, що діяло на Україні. Цьому питанню присвячено один із найбільших і довершених розділів програми — другий, який викладає проект майбутньої перебудови всього суспільного життя «племен, які населяють Росію».

В цьому розділі дано критику політики самодержавства щодо інших народів Росії, запропоновано конкретні заходи щодо відсталих народів і народностей. Важливо зазначити, що майбутнє останніх П. Пестель зв'язує з розв'язанням основного політичного завдання свого часу — із знищенням самодержавства й кріпосництва. Такий підхід, безумовно, вже сам по собі мусив би об'єднати пригноблені народи імперії для спільної боротьби за республіканську демократичну Росію, бо в тій, оновленій країні, усі народи знайдуть для себе рівноправність та свободу. Ці ідеї, а також повага до традицій різних народів у новому співжитті пронизують всю «Руську правду».

П. Пестель сформулював два основні принципи для вирішення питання про майбутній розвиток «інородців»: «право народності» і «право благозручності». Перше, на його думку, зумовлюється внутрішніми потребами підвладних великій державі народів, оскільки вони прагнуть до незалежності, до самостійного державного існування, «утверджуючись на праві утворювати особливі держави й називаючи онсе правом народності»¹⁸. Проте це право протистоїть «праву благозручності». Сутністю його є прагнення великої держави до посилення своєї могутності й безпеки. «З іншого ж боку прагне всяка велика держава до встановлення кордонів, міцних місцевим становищем і сильних природними оплотами, — зазначається в «Руській правді», — а разом з тим прагне до того, аби сили маленьких народів, що її оточують, примножували сили власні її, а не сили якої-небудь сусідньої багатой держави, основуючи це прагнення на праві безпеки й називаючи онсе правом благозручності»¹⁹. На думку Пестеля, «правом народності», тобто правом утворювати свою державу, мають користуватися не всі народи, а лише ті, які здатні самі відстояти свою безпеку, власну державу. Таким чином, з усіх народів, що входили до складу Росії, лише поляки, на його думку, могли скористатися цим правом. Бо Польща «користувалася протягом багатьох століть повною політичною незалежністю й створила велику самостійну державу»²⁰. Визнаючи за Польщею право на незалежне існування, П. Пестель розумів, що в інтересах збереження завоювань майбутньої революції в Росії, в цій сусідній державі мають відбутися такі ж революційні перетворення. Якщо ж цього там не станеться, «то і зовсім не буде тоді державного кордону між Польщею і Росією існувати. Польща залишиться тоді областю Російської держави»²¹.

Щодо інших народів, які входили до складу Російської імперії, «Руська правда» вважала найбільш прийнятним «принцип благозручності». Вони мали злитися із російською народністю, щоб країна стала «державою єдиною і неподільною»²². Що ж стосується України, то, на

¹⁸ Восстание декабристов: Документы. М., 1958, т. 7, с. 121.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же, с. 123.

²¹ Там же.

²² Там же, с. 126.

його думку, вона «навіки з Росією залишиться нерозривною» і ніяка сила не відторгне її від Росії²³. П. Пестель був переконаний, що лише держава із сильною централізованою владою зможе відстояти свою незалежність у боротьбі проти зовнішніх ворогів. Через те він негативно ставився до федеративного типу державного устрою, вважав його неприйнятним для Росії, передусім, через розмаїтий національний та релігійний склад населення, а також через те, що окремі окраїни відносно недавно увійшли до складу країни. Він вважав, що федеративний устрій ще більше посилить цю різnorodність, законсервує її і в критичні моменти історії держава може опинитися під загрозою втратити свою цілісність. Для прикладу П. Пестель посилається на чвари між князями в Давній Русі, які «роздорами своїми привід дали іноземцю з успіхом їх воювати»²⁴.

Економічний та культурний розвиток інших народів, на думку Пестеля, має визначатися загальним демократичним устроєм Російської держави. Він рішуче засуджував політику самодержавства щодо менших народів. «Мало звернено було уваги на дійсний стан сих маленьких народів, — зазначав він у «Руській правді», — й від того вони під важким гнобленням місцевих начальств перебувають і продовжують гиніти у жебрацтві й неутіві»²⁵. Після революції, вважав П. Пестель, на Верховний уряд має впасти «священний обов'язок глибоку звернути увагу» на народи, «які в нашій вітчизні мешкають». Ним конкретно вказувалося, яку допомогу потрібно надати кочівникам Півночі й Середньої Азії, киргизам і народам Сибіру. Тоді «стануть вони нашими братами й перестануть нидіти в жалісному своєму становищі»²⁶.

Згідно з «Руською правдою», нова демократична держава мала бути розділеною на окремі адміністративні округи. При цьому, національна прикмета не бралася до уваги. Приміром, у Холмську округу мали входити частини Псковської, Тверської, Новгородської областей, а також Естонія, Латвія, частини Литви та Білорусія²⁷. Хоча П. Пестель й відмовляв багатьом народам у державній незалежності, проте у складі Російської держави вони мали користуватися найширшими демократичними благами. Нова Росія повинна була піклуватися «не про поширення меж», а єдино прагнути до створення для всіх народів рівних умов існування, забезпечувати всіх «благоденством»²⁸. Усі вони мали б право друку, віросповідання, пересування тощо, дістали б допомогу для розвитку своєї економіки й культури. Теоретична платформа «Руської правди» знайшла відгук у найширших колах прогресивної громадськості країни.

В той же час у декабристських колах виник й інший напрям теоретичної думки щодо майбутнього об'єднання народів у Російській демократичній державі. Частина членів Північного товариства, зокрема, М. Муравйов, К. Рилеев та інші, а також учасники таємного Товариства об'єднаних слов'ян обґрунтовували принцип федеративно-демократичного влаштування вільної Російської держави. Причому, останні особливого значення надавали єднанню слов'янських народів Європи. За проектом «Конституції» М. Муравйова нова Росія мала стати федеративною державою, яка складалася б з 13 автономних одиниць, названих державами, 2 областей, 569 повітів. Рівноправний федеративний принцип співжиття народів, на думку М. Муравйова, був найбільш сприятливий для державного існування такої величезної за територією імперії, як Російська, бо задовольняв би усі умови для утвердження вели-

²³ Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. М., 1951, т. 2, с. 184.

²⁴ Восстание декабристов, т. 7, с. 139.

²⁵ Там же, с. 140.

²⁶ Там же, с. 142—143.

²⁷ Там же, с. 131.

²⁸ Там же, с. 121.

чі народу й свободи громадян²⁹. В основу поділу брався господарсько-економічний принцип. Інтереси народів хоч і проголошувалися важливими, однак на практиці не могли бути розв'язаними. Не передбачалась й інша важлива ознака федерації — договір між окремими державами, на підставі якого й створюється рівноправне федеративне об'єднання. В цьому виявилася недосконалість програми не тільки у розв'язанні питання про майбутню долю неросійських народів, а й про влаштування справді рівноправного федеративного об'єднання окремих регіонів Російської держави.

Більш визначено розроблялося питання про історичні долі різних народів у програмних документах Товариства об'єднаних слов'ян. Злившись у 1825 р. з Південним товариством і прийнявши основні положення «Руської правди», воно, проте, зберегло вірність ідеї визволення «всіх слов'янських племен від самовладдя», знищення «національної ненависті», об'єднання всіх слов'янських народів у могутній союз. Велетенська слов'янська держава мала зайняти територію від Північного Льодовитого океану до Середземного моря. Її береги мали омивати чотири моря³⁰. До її складу пропонувалося включити не лише народи Росії, України, Білорусії, Польщі, а й Сербії, Богемії, Моравії, Трансильванії, Кротації, Далмації, а також Угорщини, Молдавії, Валахії. Останніх засновники товариства також відносили до слов'ян³¹. Кожен з цих народів повинен був мати свою конституцію, уряд, самостійно визначав би свій внутрішній устрій, мав би своє законодавство. У загальних питаннях їхні дії об'єднувалися б під керівництвом спільного парламенту, спільної столиці, у якій «на троні» буде посаджено «богиню просвіти», звідки кожен слов'янин буде діставати для себе правосуддя і йому підпорядковуватись, «бо онеє з дороги... накресленої, сходити не буде»³². Оскільки до складу слов'янської федерації повинні були увійти народи, що сповідують різні релігії, правила Товариства об'єднаних слов'ян проголошували віротерпимість, шанування їх звичаїв, поширення науки, мистецтв, ремесел. Передбачалася необхідність збройного захисту своєї справедливої справи. Учасники цього товариства негативно ставилися до ідеї П. Пестеля про злиття всіх народів.

Проте й ці проекти були далекими від реального життя. Для створення проєктованої слов'янської держави слабозвинутим, пригнобленим у політичному й національному відношеннях народам треба було визволитися від гніту таких могутніх держав, як Туреччина, Австрія, Пруссія. Утопізм цих планів, їхня практична нездійсненність були очевидними. Ось чому в період виникнення подібних федеративних ідей в Європі Ф. Енгельс зауважував, що такої федеративний союз міг бути здійснений не з допомогою порожніх фраз, а з допомогою радикальних революцій і кривавої боротьби³³. Основоположники наукового комунізму, негативно оцінюючи федеративну форму держави в умовах капіталізму, разом з тим уміли враховувати конкретні умови й допускали федерацію як одну із форм у вирішенні національного питання на прогресивних засадах³⁴.

При всіх відмінностях декабристських програм вони подібні в одному: у відсутності національної зверхності одного народу над іншим, у глибокому вболіванні за долю пригноблених народів, у відстоюванні кращих традицій, які надбали ці народи в своїй попередній історії,

²⁹ Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. 1, с. 296.

³⁰ Там же, т. 3, с. 72.

³¹ Горбачевский И. И. Записки. Письма.— М., 1963, с. 13.

³² Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. 3, с. 72.

³³ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Демократичний панславизм.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 6, с. 281—282.

³⁴ Александренко Г. В. Буржуазный федерализм.— К., 1962, с. 9—10.

у високій шані до них. Патріотизм й тяжіння до народності, до демократичного розвитку своєї країни поєднувалися у них з повагою інших народів, з визнанням їхніх прав на рівноправність та свободу.

Готуючись до політичного перевороту, діячі декабристської плеяди намагалися не тільки використати визвольні традиції народів Росії та об'єднати їх під своїми знаменами, а й встановити зв'язки з національно-визвольними рухами в інших країнах. Показовим щодо цього є написаний П. Пестелем документ під назвою «Царство Грецьке». Він з'явився у зв'язку з національним повстанням у Греції в 1821 р. на чолі з О. Іпсіланті. П. Пестель висунув проєкт створення балканської федерації з монархічною формою правління з царем на чолі. Чи не найголовнішим у ньому було прагнення до встановлення контактів з національно-визвольним рухом країн, що межували з Росією. Під «грецьким царством» у проєкті розумівся федеративний союз балканських народів, у якому керівна роль мала належати грекам. На відміну від проєкту, спрямованого на вирішення внутрідержавних питань, тут П. Пестель проводив принцип самостійності названих народів й висував ідею об'єднання федеративних рівноправних слов'янських держав на Балканах. Проте, як і в «Руській правді», перевага надавалася територіальному і політичному принципам. Це можна пояснити тим, що декабристи хотіли дістати підтримку балканських народів у своїй боротьбі.

Значне місце в планах декабристів займало питання зв'язків з польським національно-визвольним рухом. Поряд з таємними декабристськими організаціями у першій половині 20-х рр. в Польщі діяли такі таємні організації, як Патріотичне товариство, Союз вільних поляків, Товариство філоматів, Товариство воєнних друзів у Литовському корпусі та ін.³⁵ Декабристи з Південного товариства встановили зв'язки з польським Патріотичним товариством, у 1823—1824 рр. вони провели переговори про спільний революційний виступ, в основі яких лежало важливе положення «Руської правди» про надання Польщі самостійності після перемоги повстання декабристів у Росії. Один з пунктів зобов'язань, які брало на себе Південне товариство, проголошував: «Товариство буде також намагатися знищити ворожнечу, яка існує між двома націями, вважаючи, що у вік освіченості... інтереси всіх народів одні й ті ж і що закореніла ненависть притаманна лише варварським часам»³⁶. Найважливішим наслідком переговорів була домовленість про одночасність виступу³⁷. На жаль, цього не вдалося здійснити.

Проте під час повстання Чернігівського полку на Україні 29 грудня 1825 р. — 3 січня 1826 р. Муравйов-Апостол зробив спробу встановити контакти з польськими діячами, та вона не вдалася. Відомо все ж, що польське населення в районі повстання подало допомогу пораненим, переховувало їх від жандармів, ризикуючи своєю безпекою³⁸. В «Записках» І. Горбачевського повідомляється про те, що член Товариства об'єднаних слов'ян відставний поручик Красницький напередодні повстання привів до декабристів чотирьох поляків (імена їх невідомі), які присяглися «діяти й загинути разом з артилеристами за спільну справу». Член цього ж товариства юнкер Головинський та інші польські революціонери робили спробу підняти на повстання місцеву шляхту³⁹.

Налагодження стосунків з діячами польського визвольного руху, спроба з'єднати в єдиному революційному пориві волелюбні зусилля усіх поневолених народів, вироблення демократичної платформи для такого єднання — це були перші кроки у вітчизняній історії, які поклали початок формуванню єдиного фронту боротьби проти феодально-крі-

³⁵ Орлик О. П. Декабристы и внешняя политика России.— М., 1984, с. 116.

³⁶ Восстание декабристов: Материалы, М., 1950, т. 9, с. 73.

³⁷ Ольшанский П. Н. Декабристы и польское национально-освободительное движение.— М., 1959, с. 125.

³⁸ Там же, с. 159—160, 162—163.

³⁹ Там же, с. 162; Горбачевский И. И. Указ. соч. с. 112—113.

посницької системи. Цю ідею декабристи поширювали також в своїй плідній літературній діяльності, зокрема, під час заслання.

У той період їхні погляди на питання про майбутню долю народів Росії дістали новий розвиток, зокрема, у публіцистиці декабриста М. Луніна, який приділив велику увагу проблемам Польщі⁴⁰.

Звичайно, класова обмеженість дворянських революціонерів, тогочасний рівень розвитку теоретичної думки не дав їм можливості чітко з'ясувати навіть відмінності між поняттям «нація» і «народність». Та величезною їхньою заслугою було те, що в атмосфері панування дворянсько-кріпосницької ідеології, зневаги до пригноблених народів вони зуміли побачити в них рівних собі людей і поставити питання про їхнє майбутнє, про їх співжиття і єдність в майбутній демократичній державі.

У дальшій теоретичній та практичній діяльності діячі визвольного руху в Росії розвинули ідеї співдружності народів, їх єднання для спрямування всіх демократичних і революційних сил в одну могутню течію в ім'я перетворення суспільства.

Знаменно, що і в польському визвольному русі, який відзначався у той період глибоким шляхетсько-націоналістичним консерватизмом, ідеї співдружності і братства народів, посяяні декабристами, знайшли благодатний розвиток. Один з провідних діячів революції 1830—1831 рр. у Польщі І. Лелевель в листопаді 1832 р. у зверненні до російського народу писав про необхідність єдності польського та російського народів, бо «велика ідея, народжена на берегах Неви, ідея федерації слов'янських народів може бути здійсненою лише завдяки їхньому спільному відродженню»⁴¹. Ш. Конарський, учень та послідовник І. Лелевеля, у знаменитій прокламації «Голос волюючого в пустелі» також підніс пам'ять про декабристів: «Хіба ви думаєте, що мученицька кров Рилеевих, Муравйових і Пестелей упала на камінь? Воїстину ні! Скоро юна Росія пробудиться, заграє гімн свободи!... А «Руська правда» підніме древнє вічове чоло і дізнаються кращі юнаки Росії, що їхній народ... є лише нашим братом!»⁴².

Естафета єднання народів, що виникла в декабристських колах, була, як відомо, підхоплена новими загонами визвольного руху в країні — Кирило-Мефодіївським товариством, петрашевцями. Зокрема у 40—80 рр. ХІХ ст. ідея слов'янської федерації була досить поширеною на європейському континенті⁴³.

Особливо популярною ця ідея стала під час першої революційної ситуації в Росії, коли О. Герцен і М. Огарьов, революціонери кола «Современника», численні таємні гуртки та нелегальні різночинські організації розвивали далі плани демократичної перебудови Російської держави, відштовхуючись від теоретичної спадщини декабристів.

Їх справа не загинула. «Декабристи розбудили Герцена. Герцен розгорнув революційну агітацію.

Її підхопили, розширили, зміцнили, загартували революціонери-різничинці, починаючи з Чернишевського і кінчаючи героями «Народної волі»...»⁴⁴. Так оцінював В. І. Ленін заслугу перших дворянських революціонерів у розвитку суспільно-політичної думки та в розгортанні визвольної боротьби. Ідеям співдружності і єдності народів, народжених їх теоретичною думкою, судилося розвиватися й перемагати на шляху майже вікової боротьби народів нашої країни за своє соціальне, політичне та національне визволення, яке принесла їм лише Велика Жовтнева соціалістична революція.

⁴⁰ Лунин М. С. Сочинения и письма.— Пгг, 1922, с. 52—53.

⁴¹ Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей. М., 1956, т. 2, с. 223.

⁴² Русский архив, 1905, кн. 4, с. 542.

⁴³ Сокуренок В. Г. Демократические учения о государстве и праве на Украине.— Львов, 1966, с. 71—75.

⁴⁴ Ленин В. И. Памяти Герцена.— Повне збір. творів, т. 21, с. 249.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ОЗНАЙОМЛЕННЯ УЧНІВ ІV КЛАСУ З НАЙВАЖЛИВИШИМИ ПОДІЯМИ РЕВОЛЮЦІЇ 1905—1907 рр.

Учні ІV класу знайомляться з основними подіями вітчизняної історії з розповідей учителя та епізодичних оповідань, надрукованих у підручнику, в яких у доступній для них формі на конкретному матеріалі стисло показано їх перебіг. Важливе значення в цьому курсі мають оповідання про першу буржуазно-демократичну революцію в Росії — «Початок революції» і «Грудневе збройне повстання». Вони дають можливість учням яскравіше і конкретніше уявити героїчну боротьбу народних мас нашої країни проти експлуататорів на початку ХХ ст.

Дальшому вдосконаленню змісту та якості уроків з цієї теми сприятиме висвітлення основних подій революції 1905—1907 рр. у світлі постанови ЦК КПРС, присвяченої її 80-річчю. Розкриваючи школярам суть і значення «Кривавої неділі», повстання на броненосці «Потемкин», Жовтневого всеросійського політичного страйку, виникнення Рад робітничих депутатів, Грудневого збройного повстання, селянських повстань, хвиля яких прокотилася по країні в той час, учитель визначає головні освітні завдання обох уроків: сформулювати уявлення учнів про поняття «революція»; на конкретних прикладах проілюструвати героїчну боротьбу робітників і селян Росії проти гнобителів; підвести школярів до розуміння того, що Грудневе збройне повстання в Москві стало вершиною революції, її кульмінацією; показати, що разом з російськими робітниками і селянами на боротьбу проти царизму виступили їх брати по класу на Україні та в інших національних районах; визначити основні причини поразки першої російської революції та її історичне значення.

Великі можливості дають ці уроки для реалізації різних виховних завдань. Зокрема, яскраві образи, героїчна діяльність більшовиків, соратників В. І. Леніна викликають у школярів почуття глибокої поваги до людей, які боролися за щастя трудового народу, розповідь педагога про виступи народних мас різних національних районів Росії проти самодержавства в роки першої буржуазно-демократичної революції сприяє формуванню в учнів почуття пролетарського інтернаціоналізму.

В процесі розв'язання освітньо-виховних завдань уроку з даної теми вчитель повинен зосередити увагу і на розвитку в четвертокласників таких умінь і навичок, як здатність дати характеристику подій 1905 р., окремих історичних осіб, які брали в них участь, виділити головне при аналізі цих подій, визначити їх причини і наслідки, встановити зв'язок між подіями та явищами, ставити запитання, складати простий план прочитаного оповідання, працювати з підручником.

Перший урок доцільно провести як урок засвоєння нових знань, а другий — як комбінований. Успішне досягнення поставлених освітньо-виховних завдань можливе лише за умов застосування певної методики, що включає урахування змісту оповідань про першу російську революцію, вміщених у підручнику, й вікових особливостей четвертокласників. Урок на тему «Початок революції» доцільно розпочати з короткої бесіди (до 5 хв.), в ході якої учні мають відповісти на такі запитання: Що вам відомо про газету «Искра»? Чому вона так називалася? Назвіть революціонерів-ленінців. Коли була створена Комуністична партія і чому вона називається комуністичною? Зосередження ува-

ги школярів на цих питаннях дає можливість учителю підготувати їх до кращого сприймання розповіді про революційні події 1905 р.

Вивчення нового матеріалу проводиться за таким планом:

1. «Кривава неділя».
2. Повстання на броненосці «Потемкин».
3. Жовтневий всеросійський політичний страйк.

Робота над оповіданням «Кривава неділя» розпочинається з розповіді вчителя про основні події, які передували 9 січня, зокрема про тяжке становище робітників і селян усіх національностей Росії, підготовку робітників Петербурга до мирної демонстрації, позицію більшовиків у даній історичній ситуації. Вчитель у доступній формі коментує основні положення другого абзацу постанови ЦК КПРС «Про 80-річчя революції 1905—1907 років у Росії», де вказується, що «перша російська революція була підготовлена всім ходом економічного і політичного розвитку країни...»¹

Частина оповідання «Кривава неділя», яка викладена в підручнику в сюжетній формі, переказувати педагогу немає потреби. Її вголос читають 2—3 учні або ж увесь клас самостійно, а згодом школярі складають такий план прочитаного: 1. Робітники на вулицях Петербурга 9 січня 1905 р. 2. Колони робітників біля Зимового палацу. 3. Початок революції.

В процесі читання вчитель проводить різноманітну роботу з текстом. Враховуючи той факт, що учні вперше зустрічають багато незрозумілих історичних термінів і понять («демонстрація», «кони», «самодержавство» і т. д.), необхідно пояснити на уроці їх зміст і значення, а також бажано, щоб ці слова школярі записали в зошит з історії й у словник.

У процесі читання логічно завершених частин оповідання можна провести бесіду, під час якої четвертокласники відповідають на такі запитання: Як готувалися робітники до зустрічі з царем? Як зустріли трудящих на Двірцевій площі? Чому 9 січня називають «Кривавою неділею»? Як змінилося ставлення робітників до самодержавства? Кращому засвоєнню учнями історичного матеріалу значно сприяє робота з ілюстраціями, вміщеними в підручнику.

Оповідання «Революція розгортається» опрацьовується шляхом розповіді вчителя і читання школярами тексту підручника. Про повстання на броненосці «Потемкин» доцільніше розповісти педагогу, використовуючи при цьому фрагменти навчального діафільму або кінофільму. Ефективним на даному уроці є й вибіркове коментоване читання частини оповідання про Жовтневий всеросійський страйк. Воно сприяє розвитку навичок четвертокласників працювати з підручником, швидшому засвоєнню історичного словника, формуванню їх мови, осмисленню матеріалу про розгортання революційних подій влітку і восени 1905 р. Узагальнюючи матеріал про Жовтневий політичний страйк, учитель роз'яснює школярам, що тоді трудящі вперше застосували цю могутню зброю.

Важливе поняття, з яким учні далі зустрічаються,—Ради робітничих депутатів. Досвід свідчить, що його суть доцільно розкрити в ході читання тексту підручника. Разом з тим важливою умовою успішного засвоєння даного поняття є використання фрагменту постанови ЦК КПРС «Про 80-річчя революції 1905—1907 років у Росії», де зазначається, що «бойовими органами революційної влади виступили створені народом в Іваново-Вознесенську, Петербурзі, Москві, Ростові, Саратові, Баку, Києві, Катеринославі, Севастополі, Костромі, Читі, Красноярську, Іркутську, Смоленську, Ревелі, на Уралі, в багатьох інших місцях Ради робітничих, а слідом за ними Ради селянських і Ради солдатських депутатів. У Радах В. І. Ленін побачив прообраз майбутньої

¹ Рад. Україна, 1985, 3 січ.

соціалістичної державності, остаточно затвердженої переможним Жовтнем»².

Виклад нового матеріалу педагог завершує розповіддю про похорон М. Е. Баумана, який перетворився на небачену доти демонстрацію трудящих. Його закріплення на даному уроці слід проводити за допомогою запитань, вміщених у підручнику.

На наступному уроці з теми «Грудневе збройне повстання» учні продовжують засвоювати поняття, з якими вони зустрілися на першому уроці. Це—комбінований урок, складовими якого є повторення вивченого матеріалу і засвоєння нових знань.

Раніше опрацьований матеріал повторюється за завданнями, сформульованими на стор. 93 підручника. Одночасно учень може записати на дошці слова і поняття, які поповнили його історичний словник. Доцільно також провести невеликий історичний диктант на теми: 9 січня 1905 р.; літо 1905 р.; жовтень 1905 р.; листопад 1905 р. Школярі повинні вказати відповідні історичні події. На уроці бажано використовувати й ігрові прийоми. Наприклад, учень з одного ряду називає певну дату, а учень з іншого— подію, яка тоді відбулася, і навпаки.

Вивчення нового матеріалу здійснюється на основі поєднання розповіді вчителя з роботою четвертокласників над текстом оповідання та ілюстраціями до нього. Початок оповідання про Грудневе збройне повстання доцільно прочитати самим учням і їм же скласти невелике оповідання за ілюстрацією «Барикади на Пресні». Педагог доповнює розповідь школярів, пояснює їм, що вершиною революції, її кульмінацією було саме Грудневе збройне повстання у Москві. Для кращого засвоєння частини оповідання, присвяченого селянським повстанням 1905 р., доцільно використати ілюстрації підручника. Учні повинні зрозуміти, що селянство добивалося знищення поміщицького землеволодіння та інших залишків кріпосництва.

На даному уроці вчитель має роз'яснити школярам, що слідом за пролетарями Москви на збройну боротьбу проти самодержавства піднялися робітники Києва, Харкова, Одеси та інших міст України, де відбулися страйки, які охопили сотні підприємств. У багатьох місцевостях селянство також взяло участь у революційному русі. При цьому для ілюстрації необхідно використати краєзнавчий матеріал.

Фрагмент оповідання «Поразка революції» вивчається шляхом його коментованого читання. Учні складають план прочитаного. Закріплення матеріалу проводиться з допомогою запитань, поданих до смислових частин тексту оповідання. Завершуючи ознайомлення учнів з подіями революції 1905—1907 рр., учитель наголошує, що в «авангарді визвольної боротьби народу йшла партія більшовиків на чолі з В. І. Леніним...»³.

Таким чином, для підвищення науково-методичного рівня уроків історії в IV класі доцільно використовувати в доступній для школярів формі окремі фрагменти постанови ЦК КПРС «Про 80-річчя революції 1905—1907 років у Росії». Це дає можливість збагачувати їх зміст, формувати в учнів важливі уміння й навички.

А. А. БУЛДА (Київ)

² Там же.

³ Там же.

ЛЕНІНСЬКИЙ КУРС НА СОЦІАЛІСТИЧНУ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЮ

(До 60-річчя XIV з'їзду ВКП(б))

Розв'язання нинішніх крупномасштабних завдань неможливе без використання великого досвіду в діяльності нашої партії. Згадаймо в зв'язку з цим ленінські слова: «Не можна навчитися розв'язувати свої завдання новими прийомами

сьогодні, якщо нам вчорашній досвід не відкрив очей...»¹. Особливе значення у використанні досвіду діяльності партії мають її з'їзди.

Надзвичайно велике історичне значення має здійснення соціалістичної індустріалізації в нашій країні, яке відбувалося відповідно до рішень XIV з'їзду ВКП(б). «За своїми історичними масштабами, значенням і наслідками здійснюване переведення нашого народного господарства на рейки інтенсивного розвитку,— відзначалося на XXVI з'їзді КПРС,— по праву може бути поставлене в один ряд з таким найглибшим перетворенням, як соціалістична індустріалізація, яка докорінно змінила обличчя нашої країни»².

Під керівництвом Комуністичної партії на кінець 1925 р., долаючи численні внутрішні і міжнародні труднощі, радянський народ своєю героїчною працею досяг значних успіхів: відбудова народного господарства наближалася до кінця. Період відбудови змінився періодом реконструкції народного господарства. У розв'язанні цього завдання партія керувалася ленінськими настановами про те, що лише велика машинна індустрія є «...матеріальне, виробниче джерело і фундамент соціалізму...»³. XIV з'їзд партії мав конкретизувати ленінське вчення про створення матеріально-технічної бази соціалізму, озброїти партію, трудящих Радянського Союзу чіткою програмою соціалістичного будівництва.

Рішення про скликання XIV з'їзду партії прийняв жовтневий (1925 р.) Пленум ЦК РКП(б). У зверненні «До всіх організацій, до всіх членів РКП(б)» Пленум закликав комуністів провести підготовку до з'їзду в обстановці всемірного розгортання внутріпартійної демократії, наголосив на тому, що тільки активна участь усіх членів партії у виробленні її політики забезпечить «найбільш свідоме й успішне проведення в життя рішень XIV партз'їзду»⁴. В центрі передз'їздівської кампанії стояли гострі політичні і соціально-економічні проблеми. Партійні організації додержувалися ленінських вимог, «щоб принести на з'їзд партії перевірений, перероблений, підсумований **практичний досвід**»⁵.

Заклик Центрального Комітету, що ґрунтувався на ленінських принципах, зустрів гарячий відгук комуністів. Збори партійних осередків, конференції, з'їзди компартій союзних республік проходили з великим піднесенням. Яскравим свідченням цього був IX з'їзд КП(б)У, який відбувся 6—12 грудня 1925 р. На початку роботи з'їзду його вітали делегації робітників, селян, інтелігенції. Вони відзначали, що під керівництвом Комуністичної партії та її вірного бойового загону — пар-

¹ Ленін В. І. VII Московська губпартконференція 29—31 жовтня 1921 р.— Повне збір. творів, т. 44, с. 196.

² Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 127.

³ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади.— Повне збір. творів, т. 36, с. 187.

⁴ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі — КПРС в резолюціях...), т. 3, с. 229—230.

⁵ Ленін В. І. Лист до організації РКП про підготовку до партійного з'їзду.— Повне збір. творів, т. 40, с. 138.

тійної організації України, в республіці досягнуто значних успіхів у відбудові народного господарства та підвищенні культурного рівня трудящих. У роботі з'їзду, як представник ЦК РКП(б), брав участь і виступив з доповіддю про діяльність ЦК РКП(б) М. І. Калінін. З'їзд розглянув також політичний і організаційний звіти ЦК КП(б)У і Центральної ревізійної комісії, звітні доповіді ЦКК РКП(б) і ЦКК КП(б)У про господарське будівництво, про роботу профспілок, комсомолу, про партбудівництво, вибори центральних органів.

Підкреслюючи правильність лінії РКП(б) про можливість перемоги соціалізму в одній країні, з'їзд підтвердив незламну волю комуністів України вести боротьбу за побудову соціалістичного суспільства в СРСР. З'їзд одностайно схвалив генеральну лінію партії на здійснення індустріалізації країни і накреслив заходи щодо посилення розвитку важкої індустрії в республіці, насамперед вугільної, металургійної і машинобудівної промисловості.

Відзначаючи успіхи в проведенні ленінської національної політики в республіці, з'їзд звернув увагу організацій КП(б)У на завдання дальшого поліпшення виховання трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів. Партійні організації зобов'язувалися посилити керівництво профспілками, комсомолом, поліпшити роботу по залученню широких мас трудящих до соціалістичного будівництва.

IX з'їзд КП(б)У прийняв звернення до XIV з'їзду партії, в якому наголосив, що українська делегація прийде на цей з'їзд єдиною і згуртованою, з твердим переконанням беззастережно проводити ленінську лінію, зміцнювати ленінську єдність і дати відсіч усім спробам відступити від ленінської лінії⁶.

Партійні організації країни одностайно підтримували політичну та організаторську діяльність ЦК РКП(б), відзначали успіхи, досягнуті в СРСР, виражали повну згоду з лінією Центрального Комітету.

Інакше поводити себе опозиціонери. Особливо гарячкову антипартійну діяльність розгорнула «нова опозиція», що оформилась перед XIV з'їздом партії. Вони зімкнулися з троцькістами й галасували про капітулянтство. Посилення підступної діяльності антипартійних елементів наприкінці відбудовного періоду не було випадковим явищем. Воно зв'язане з переломним періодом у розвитку Радянської влади, сукупністю зовнішніх і внутрішніх обставин. Після смерті Леніна особливо посилились атаки опозиції на партію, на ленінську ідейну спадщину. Вони діставали схвалення і підтримку прямих ворогів Радянської влади, збігалися в часі з атаками найагресивніших сил капіталістичного оточення.

Лідери «нової опозиції» використовували внутріпартійну демократію для проведення фракційної діяльності. На партійних зборах, районних і губернських конференціях вони приховували свої незгоди, лицемерно запевняли комуністів, що нібито в них немає іншої лінії, крім тієї, якої дотримується ЦК, і займалися наклепами, дискредитували політику партії. Щоб завоювати на свій бік Ленінградську губернську парторганізацію і одержати від неї мандати на XIV з'їзд партії для своїх прибічників, опозиціонери вдавалися до всіляких облудних махінацій. Грубо порушуючи Статут, внутріпартійну демократію, вони висунули від Ленінградської організації делегатів на XIV з'їзд партії майже повністю з числа своїх однодумців.

Проте спроби опозиціонерів поширити свій вплив на інші організації зазнали поразки. Комуністична партія, її місцеві організації широко роз'яснювали ленінські ідеї про перспективи нового суспільства, викривали безпідставність тверджень правих і «лівих» ревізіоністів про неможливість побудови соціалізму в нашій країні. Делегати XIV

⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі — Компартія України в резолюціях...). К., 1976, т. 1, с. 393.

Московської губпартконференції засудили розкольніцькі дії ряду керівних працівників Ленінградського губкому РКП(б), які входили до складу ядра «нової опозиції». Конференція прийняла спеціальне звернення до Ленінградської парторганізації, в якому викрила політичні й теоретичні перекоєчення ренегатів, рішуче підтримала Центральний Комітет⁷.

Виступи комуністів під час підготовки до з'їзду підтвердили, що партійній організації рішуче засуджують розкольніцьку діяльність опозиції. Лише на деяких конференціях відступники подавали поодинокі голоси, але вони повсюдно зустрічали різку відсіч. На IX з'їзді КП(б)У антиленінські, капітулянтські твердження троцькістів, зінов'євців, а також їх прибічників на Україні І. Дашковського і М. Лобанова, які захищали опозицію, були рішуче відкинуті. «Господарське будівництво за звітний період,— відзначалося в резолюції з'їзду,— ще раз наочно підтвердило правильність поглядів тов. Леніна відносно можливості будівництва соціалізму в одній країні, хоча би вона й перебувала в капіталістичному оточенні»⁸. Республіканська партійна організація України на своєму IX з'їзді за прикладом більшовиків столиці виступила із зверненням до Ленінградської партійної організації, і висловила впевненість, «що Ленінградська організація дружно піде разом з партією під керівництвом Центрального Комітету і збереже в рядах партії те місце, яке їй по праву належить»⁹.

Одноставна відсіч партійних організацій «нової опозиції» свідчила про зростання рівня політичної свідомості партії в цілому, про готовність партії відбити будь-яку спробу похитнути її єдність.

15 грудня 1925 р. Пленум ЦК РКП(б) схвалив тези з питань порядку денного з'їзду, а 18 грудня розпочалась його робота і тривала до 31 грудня 1925 р. На час з'їзду в рядах партії налічувалось понад 1088 тис. членів і кандидатів у члени РКП(б), з них більше половини були робітники, четверта частина — селяни. Порівняно з попереднім з'їздом партія зросла у півтора раза. На з'їзд прибуло 665 делегатів з ухвальним і 641 делегат — з дорадчим голосом. Вони представляли 7 комуністичних партій союзних республік, 5 крайових (обласних) і 158 губернських та окружних організацій. За соціальним складом серед делегатів з ухвальним голосом було 62,2% робітників, 5,7% селян. Комуністична партія України була представлена на з'їзді 143 делегатами з ухвальним та дорадчим голосом¹⁰.

У політичному звіті Центрального Комітету проаналізовано міжнародне і внутрішнє становище Радянського Союзу, викладено позиції ЦК щодо головних проблем соціалістичного будівництва. Цей важливий документ був результатом колективної творчості Центрального Комітету, узагальненням досвіду, нагромадженого РКП(б) в період боротьби за утвердження нового соціалістичного ладу. Принципові положення політичного звіту ЦК базувалися на ідеях В. І. Леніна і являли собою дальшу конкретизацію творчих завдань будівництва соціалізму.

Партія виходила з того, що індустріалізація СРСР повинна бути спрямована на розширення і зміцнення соціалістичних форм у промисловості і сільському господарстві, на забезпечення перемоги соціалістичного сектору в усій економіці країни. Вона була основною ланкою у розв'язанні завдань побудови соціалізму в СРСР. У звіті Центрального Комітету висловлювалась тверда впевненість у тому, що наша країна сама буде «виробляти машини та інші засоби виробни-

⁷ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. — М., 1972, т. 4, кн. 1, с. 386.

⁸ Компартия Украины в резолюциях..., с. 334.

⁹ IX съезд КП(б)У — XIV съезду РКП(б). — Правда, 1925, 15 декаб.

¹⁰ XIV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков), Стен. отчет. — М., 1926, с. 498—509; 1091—1029.

цтва»¹¹. Цим підкреслювався головний напрям соціалістичної індустріалізації — переважний розвиток важкої промисловості, позбавлення економічної залежності СРСР від капіталістичного світу.

Якщо відбудова народного господарства здійснювалась переважно на старій технічній базі, то дальші завдання будівництва соціалізму вимагали могутнього розвитку важкої індустрії, створення цілого ряду нових її галузей. Соціалістична індустріалізація забезпечувала реконструкцію всього народного господарства, підвищення оборонної могутності країни, створювала умови для зростання робітничого класу і ще більшого зміцнення його союзу з трудовим селянством, для підвищення матеріального і культурного рівня трудящих. Головною її метою було створення матеріально-технічної бази соціалізму, забезпечення економічної незалежності Радянської держави, розвиток і зміцнення соціалістичних виробничих відносин.

XIV з'їзд партії проголосив перехід до соціалістичної індустріалізації як вирішальне завдання в боротьбі за перебудову радянської економіки, за прискорення темпів соціалістичного будівництва. Партія враховувала, що здійснення цієї мети потребує великого напруження сил трудящих, їх готовності піти на деякі обмеження в ім'я досягнення історичних завдань створення нового суспільства. У Радянській державі не було іншого шляху, вона не могла дозволити собі чекати.

Керуючись ленінськими положеннями про те, що ключовим завданням у будівництві соціалізму є створення могутньої індустрії, XIV з'їзд дав настанову наполегливо проводити курс на соціалістичну індустріалізацію. Партія рішуче повела радянський народ на здійснення цього завдання. Великою заслугою партії було те, що вона науково обгрунтувала шляхи здійснення соціалістичної індустріалізації, правильно врахувала об'єктивні економічні закони, що діють під час переходу від капіталізму до соціалізму, суттєві інтереси народу.

XIV з'їзд закликав трудящих згуртуватись навколо Комуністичної партії, його рішення надихали їх на трудові подвиги і подолання труднощів нового етапу соціалістичного будівництва. Тисячі робітників, оголосивши себе ударниками, ставали справжніми революціонерами виробництва. Згадуючи той час, Генеральний секретар ЦК КПРС товариш М. С. Горбачов говорив: «Процесу інтенсифікації економіки треба надати справжнього всенародного характеру, такого самого політичного звучання, яке мала в свій час індустріалізація країни»¹².

Використовуючи величезні переваги соціалістичного ладу, партія змогла менш ніж за три п'ятирічки розв'язати корінні проблеми індустріалізації країни, сформульовані в рішеннях XIV з'їзду ВКП(б). На початок 40-х років у країні була створена багатогалузева соціалістична промисловість. За загальним обсягом промислового виробництва, за його технічною оснащеністю Радянський Союз вийшов на рівень розвинутих капіталістичних країн Європи. Важка індустрія забезпечила фабрики, заводи, сільське господарство найновішою технікою, послужила могутнім рушієм соціалістичної перебудови на селі, сприяла перетворенню країни з аграрної в індустріальну, забезпечила побудову соціалістичного суспільства.

В. І. Ленін називав найважливішою епохою час, коли в центрі уваги партії стоятимуть питання економічного розвитку країни. Він закликав перетворити з'їзди і наради «в органи перевірки господарських успіхів, в органи, де ми могли б по-справжньому вчитися господарського будівництва»¹³. В наш час партія, використовуючи досвід своєї діяльності, приділяє велику увагу економічному розвитку країни. І це зрозуміло. Адже розвиток радянського суспільства вирішальною

¹¹ Там же, с. 14.

¹² Горбачев М. С. Живое творчество народа.— М., 1985, с. 20.

¹³ Ленін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад 22—29 грудня 1920 р.— Повне зібрання творів, т. 12, с. 149.

мірою визначається якісними зрушеннями в економіці, переведенням її на рейки інтенсивного зростання, всемірним підвищенням ефективності. Саме з цих позицій оцінюється становище в народному господарстві і визначається завдання на майбутнє. В документах партії останнього часу робиться особливий наголос на всебічне поліпшення становища в економіці.

Успіхів у здійсненні політики соціалістичної індустріалізації можна було досягти тільки при єдності і згуртованості партійних рядів, зміцненні єдності партії і народу. Історичний досвід свідчить, що ця сила допомагала й допомагає партії розв'язувати найскладніші завдання соціалістичного будівництва. На XIV з'їзді ще раз була підтверджена необхідність зміцнення єдності партії, безкомпромісної боротьби з розкольниками. Адже йшлося про можливість побудови соціалізму в СРСР. З партією, з Леніном розходилися в цьому головному питанні всі опортуністи, всі фракції. Найзапеклішими противниками ленінської теорії побудови соціалізму в нашій країні були Троцький, Каменєв, Зінов'єв, Радек.

З'їзд засудив опозиціонерів, викрив капітулянтський характер їх тверджень про неможливість соціалістичного будівництва. Поглядам опозиціонерів, меншовицьким за своєю суттю, безпідставним заявам капітулянтів, з'їзд протипоставив послідовний захист ленінізму, творчий його розвиток, досвід, нагромаджений партією у боротьбі за соціалізм. Велике значення у розгromі «нової опозиції» мали виступи на з'їзді К. Є. Ворошилова, А. О. Жданова, М. І. Калініна, С. В. Косіора, С. М. Кірова, В. В. Куйбишева, А. І. Мікояна, Г. К. Орджонікідзе, Г. І. Петровського, П. П. Постишева, Й. В. Сталіна, В. Я. Чубаря, Ом. М. Ярославського та інших. З'їзд схвалив лінію ЦК, спрямовану на те, щоб не допускати фракційних виступів у партії і доручив йому «провадити рішучу боротьбу з усякими спробами підриву єдності партії, звідки б вони не виходили і ким би вони не очолювалися»¹⁴.

У запеклій ідеологічній боротьбі, що ведеться буржуазією проти наступаючого соціалізму, фальсифікації історії КПРС відводиться велика роль. Буржуазні псевдонауковці всіляко прагнуть перекрутити реальний хід історії, ніколи не пропускають нагоди торкнутись питань боротьби з антипартійними угрупованнями й течіями в нашій партії, акцентують на ній увагу, щедро цитують опуси Троцького, Зінов'єва та інших ренегатів. Спільним для праць буржуазних фальсифікаторів з питань внутріпартійної боротьби у післяжовтневий період є злісні нападки на партійні рішення, зв'язані з викриттям антипартійної суті опозиційних платформ, заборонаю діяльності фракційних угруповань. Ідеологи буржуазії завжди перекручують реальні події, «переосмислюють» їх на догоду войовничим колам сучасного антикомунізму. Зважаючи на це, КПРС багато уваги приділяє питанням поліпшення вивчення історії й теорії нашої партії, підвищення бойовитості й науковості у викритті ворожих ленінізму концепцій.

Велике значення за умов нинішнього розвитку нашої партії, зростання її керівної ролі в комуністичному будівництві мають рішення XIV з'їзду ВКП(б) з питань партійного будівництва, зміцнення єдності партії, поліпшення її якісного складу. Справі дальшого зміцнення єдності партії сприяло схвалення з'їздом проекту нового Статуту партії, який остаточно був затверджений ЦК ВКП(б) у червні 1926 р. За роки, що минули після XIV з'їзду склад нашої партії зріс більш як у вісімнадцять раз. Зростали і бойові загони КПРС. Якщо Компартія України на час XIV з'їзду налічувала у своїх рядах 167,6 тис. комуністів, то на 1 липня 1985 р.— майже 3,2 млн.¹⁵ Партійні організації послідовно

¹⁴ КПРС в резолюціях..., т. 3, с. 241.

¹⁵ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977, с. 349; У ЦК Компартії України.— Рад. Україна, 1985, 16 лип.

проводять роботу по зміцненню партійних рядів, посиленню партійного впливу на найважливіших ділянках господарського і культурного будівництва.

XIV з'їзд розглянув пропозицію Пленуму Центрального Комітету, що відбувся напередодні партійного форуму, про нову назву нашої партії. Ще на XIII з'їзді партії постало питання про необхідність перейменувати партію з Російської комуністичної у Всесоюзну комуністичну. Але на той час процес конструювання вищих органів державної влади СРСР ще не був завершений, тому розгляд цього питання було відкладено. До початку XIV з'їзду організаційний період будівництва СРСР був завершений. З'їзд прийняв пропозицію Центрального Комітету про зміну назви партії, усунувши тим самим невідповідність між старою назвою партії і новим державним устроєм. Починаючи з XIV з'їзду, наша партія стала називатись Всесоюзною Комуністичною партією (більшовиків) — ВКП(б). Нове найменування повністю відповідало змісту діяльності партії і відображало найважливішу подію в житті радянських народів — утворення СРСР, підкреслювало принцип пролетарського інтернаціоналізму, зміцнення дружби народів.

Партія на своїх з'їздах і конференціях, а її Центральний Комітет у повсякденній роботі займалися розглядом питань поліпшення змісту й форм діяльності профспілкових і комсомольських організацій. Ці питання були ґрунтовно розглянуті й на XIV з'їзді ВКП(б). І це не випадково. Починався новий історичний етап, розвивалась боротьба за соціалістичну реконструкцію. Треба було визначити, конкретизувати завдання таких провідних масових організацій трудящих, як профспілки й комсомол, на цьому важливому історичному етапі. З'їзд підкреслив, що на профспілки покладається завдання зміцнювати зв'язок з широкими масами, розвивати профспілкову демократію, більше уваги приділяти розробці виробничих планів, боротьбі за підвищення продуктивності праці, діяльності виробничих нарад, організації праці та її оплати, посилювати культурно-виховну роботу серед робітників і службовців, дбати про поліпшення їх побутових умов, більше висувати на профспілкову роботу жінок і молодих виробників¹⁶.

Соціалістична реконструкція народного господарства, створення важкої індустрії вимагали великого напруження сил, мобілізації всіх трудящих на високопродуктивну працю, особливо молоді. Тут велика роль належала комсомолу. Рішення з'їзду партії щодо діяльності комсомолу були спрямовані на поліпшення його участі в розв'язанні як господарських завдань, так і посилення виховної роботи серед молоді. Осудивши «теорію» нейтральності комсомолу і проповідь «рівноправності» партії і комсомолу, з'їзд зажадав від партійних організацій посилення керівництва комсомолом, виділення для керівної роботи в ньому відповідних партійних сил, збільшення партійного ядра в комсомолі¹⁷.

Відзначаючи 60-річчя XIV з'їзду ВКП(б), з'їзду соціалістичної індустріалізації, наша партія, весь радянський народ пишуться тим, що його накреслення успішно втілені в життя, а ідеї знайшли дальший свій розвиток. Ідучи ленінським шляхом, КПРС бачить головне своє завдання в прискоренні соціально-економічного розвитку країни. Радянські люди готують гідну зустріч наступному форуму комуністів XXVII з'їздові КПРС, який відкриє нові горизонти революційно-перетворюючої діяльності партії і народу, їх титанічної боротьби за торжество великої справи миру і комунізму.

І. І. КОЛОМІЙЧЕНКО (Київ)

¹⁶ КПРС в резолюціях..., т. 3, с. 252—268.

¹⁷ Там же, с. 269—282.

ПЕРША КОНФЕРЕНЦІЯ ПАРТІЇ У самий розпал революції 1905—1907 років в Росії, 25 грудня 1905 р. у фінляндському м. Таммерфорсі відбулась перша партійна конференція. Політична обстановка в Росії на той час була надзвичайно напруженою. Буржуазно-демократична революція досягла свого апогею і проявлялась у всій різноманітності її форм і проявів, вирувала по всій країні. Подих революції приніс з собою кожен з 41 делегатів конференції, що прибули від Петербурзької, Тверської, Уфимської, Саратовської, Ризької, Тамбовської, Миколаївської, Таганрозької, Тульської та інших організацій, Кавказького і Сибірського союзів, від центральних органів партії. У роботі конференції брали участь В. І. Ленін, Л. Б. Красін, П. П. Румянцев, Й. В. Сталін, Н. К. Крупська та інші більшовики, серед них два делегати Миколаївського комітету — В. О. Радус-Зенькович і П. П. Сафонов. Прибув офіційний представник меншовиків Л. Гуревич (Смирнов). Як згадувала Н. К. Крупська, «кожний товариш був охоплений величезним ентузіазмом, всі готові до бою»¹. Таммерфорська конференція зібралася через сім місяців після III з'їзду РСДРП, що визначив тактичну лінію більшовиків у першій російській революції. Це був період бойового екзамену більшовицької партії, серйозною перевіркою її тактики, а також тактики меншовиків, що була зовсім протилежною. «Досі революція,— писав В. І. Ленін у липні 1905 р.,— виправдувала і виправдала всі основні теоретичні положення марксизму, всі істотні лозунги соціал-демократії. І революція виправдала також нашу, соціал-демократичну роботу, виправдала нашу надію і віру в істинну революційність пролетаріату»².

Оцінюючи політичну ситуацію в країні після жовтневого політичного страйку, партія більшовиків зробила висновок про те, що встановилась тимчасова рівновага сил, коли, за визначенням В. І. Леніна, «самодержавство вже не в силі відкрито виступати проти революції. Революція ще не в силі завдати рішучого удару ворогові»³. У зв'язку з цим перед партією постало завдання мобілізувати і згуртувати революційні сили, забезпечити єдність робітничого класу, успіх збройного повстання.

Більшовики на чолі з В. І. Леніним діяли згідно з резолюцією III з'їзду партії, в якій сказано, що «завдання організувати пролетаріат для безпосередньої боротьби з самодержавством шляхом збройного повстання є одним з найголовніших і найневідкладніших завдань партії в нинішній революційний момент»⁴. Інакше поводити себе меншовики. Вони висували антиреволюційні, опортуністичні лозунги підтримки ліберальної буржуазії і перетворення пролетаріату в її додаток, не вірили в силу робітничого класу і революційні можливості селянства. Тягнувши за собою найменш свідомих робітників, меншовики дезорганізували боротьбу з царизмом.

В таких умовах об'єднання партії В. І. Ленін вважав невід'ємною складовою частиною боротьби за маси, за фактичне здійснення ідеї керівної ролі пролетаріату в революції. Мова йшла про те, щоб звести до мінімуму шкоду, заподіяну меншовиками, вирвати з-під їх впливу частину робітників, які йшли за ними, повести за собою тих, хто хитається, подолати розкол в соціал-демократичній партії. Добиваючись єдності соціал-демократичного руху, В. І. Ленін, більшовики не допускали думки про можливість об'єднання РСДРП механічним шляхом. Вони виходили з того, що об'єднання з меншовиками можливе тільки на строго принциповій основі. З усією рішучістю цю принципову

¹ Крупская Н. К. Воспоминания о Ленине.— М., 1957, с. 113.

² Ленін В. І. Про реорганізацію партії.— Повне збір. творів, т. 12, с. 80.

³ Ленін В. І. Всеросійський політичний страйк.— Там же, с. 3.

⁴ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі — КПРС в резолюціях...), т. 1, с. 109.

лінію висловив В. І. Ленін: «Об'єднати дві частини — згодні. Сплутати дві частини — ніколи»⁵.

Розроблений В. І. Леніним і прийнятий ЦК РСДРП план партійного об'єднання полягав у тому, щоб одночасно скликати два з'їзди в одному місці, а потім злити їх в один загальний об'єднаний з'їзд РСДРП, на якому кожна сторона матиме однакову кількість ухвальних голосів. Відкриття цього з'їзду передбачалось призначити на 10 (23) грудня 1905 р. Але меншовицький центр (ОК) відмовився від одночасного скликання двох з'їздів і 20 листопада зібрав у Петербурзі II загальноросійську конференцію меншовицьких комітетів, яка висловила за скликання об'єднаного з'їзду і ухвалила рішення про злиття ОК з ЦК РСДРП. При обговоренні питання про членство в партії, конференція ухвалила ленінське формулювання першого параграфу Статуту⁶.

Через об'єктивні причини (грудневий загальний страйк і збройне повстання) більшовикам не вдалося провести свій з'їзд і тому Московська та ряд інших організацій РСДРП були позбавлені можливості послати своїх делегатів. Делегати, які приїхали до 10 грудня 1905 р. на пропозицію ЦК вирішили провести замість з'їзду більшовицьку конференцію. З міркувань конспірації місцем її проведення було обрано м. Таммерфорс (Фінляндія) — в той час один із центрів фінського робітничого руху. Конференція відбувалася з 12 по 17 грудня у Народному будинку, де на той час був розташований штаб народної міліції, що певною мірою гарантувало безпеку делегатів⁷. Головував на конференції В. І. Ленін. Було обговорено такі питання: 1) Доповіді з місць; 2) Доповіді про поточний момент; 3) Організаційний звіт ЦК; 4) Про об'єднання обох частин РСДРП; 5) Про реорганізацію партії; 6) Аграрне питання; 7) Про Державну думу. В. І. Ленін виступив з двома доповідями: про поточний момент і в аграрному питанні⁸.

У центрі уваги конференції стояло питання про об'єднання обох частин РСДРП. У резолюції «Про злиття центрів» пропонувалось негайно злити паралельні організації скрізь, де вони ще не були об'єднані або об'єднувалися на федеративних засадах. Конференція висловила за негайне одночасне злиття практичних центрів і літературних органів обох фракцій на засадах рівності і визнала, щоб члени редакції були разом з тим і членами практичного центру, виробила порядок скликання Об'єднаного з'їзду РСДРП. Встановлювалось пряме і таємне голосування при участі всіх членів організації.

Умови об'єднання, вироблені Таммерфорською конференцією, були прийняті меншовиками, і це дало можливість зразу ж після конференції на практиці приступити до об'єднання обох частин партії. У січні і лютому 1906 р. Об'єднаний Центральний Комітет прийняв два звернення з приводу скликання Об'єднаного з'їзду, в яких повідомляв про злиття центральних органів партії, про умови об'єднання і про скликання об'єднаного з'їзду⁹.

Як показав час, об'єднання з більшовиками не позбавило меншовиків опортунізму. Вони залишилися на своїх опортуністичних позиціях в ідеологічних, організаційних, тактичних і теоретичних питаннях. В міру розвитку подій вони все більше скочувалися в болото опортунізму і зради інтересів пролетаріату. Все ж об'єднання партії на основі рішень Таммерфорської конференції сприяло згуртуванню робітничого класу під більшовицькими лозунгами.

⁵ Ленін В. І. Центральному комітетові РСДРП, 3 жовтня 1905 р.—Повне збір. творів, т. 47, с. 78.

⁶ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1967, т. 2, с. 123.

⁷ Пясковский А. В. Первая (Таммерфорская) конференция РСДРП.— М., 1955, с. 21.

⁸ КПРС в резолюціях..., т. 1, с. 127.

⁹ Там же, с. 135.

Таммерфорська конференція прийняла також резолюцію про реорганізацію партії. В основу її було покладено ленінські ідеї, викладені в листопаді 1905 р. на сторінках газети «Новая жизнь» в його статті «Про реорганізацію партії». В ній Володимир Ілліч всебічно обгрунтував завдання: зберігати конспіративний апарат, розвинути новий легальний апарат, провести реорганізацію партії на демократичних засадах і негайно розпочати вибори керівних партійних органів¹⁰. Таким чином, принципи демократичного централізму партія визнала як основу внутріпартійного життя.

Велике враження на делегатів справила доповідь Леніна з аграрного питання. У своїй резолюції конференція визнала за потрібне змінити на черговому з'їзді аграрну частину Програми партії і замість пункту про «відрізки» включити вимогу конфіскації поміщицьких земель. Програмні вимоги враховували не тільки необхідність перемоги буржуазно-демократичної революції, а й перспективу переростання її в соціалістичну. В зв'язку з цим, у рішенні конференції з аграрного питання підкреслювалась необхідність самостійної організації сільського пролетаріату, роз'яснення йому непримиренної протилежності його інтересів та інтересів сільської буржуазії. Тільки соціалізм, вказувала резолюція, міг позбавити селянство від експлуатації¹¹.

Ці положення резолюції повністю враховували інтереси селянства в буржуазно-демократичній революції, звали його на повстання. Разом з тим, вони вказували і на можливість і необхідність союзу з напівпролетарськими масами селянства в соціалістичній революції. Це докорінно відрізнялось від меншовицької програми «муніципалізації» землі, яка аж ніяк не була зв'язана із завоюванням влади народом і тому була не тільки помилковою, а й реакційною.

Під час роботи конференції делегатам стало відомо про обнародування царським урядом нового виборчого закону, згідно якого повинні були провадитись вибори до І Державної думи. Цим законом царизм намагався збити революційний рух в країні, посяяти серед робітників і селян марні надії добитися своїх класових цілей мирним шляхом, через Думу як «російський парламент». Таммерфорська конференція висловила за активний бойкот Державної думи. Розвиток подій давав змогу тоді ще розраховувати на дальше революційне піднесення, а в такий час, вказував В. І. Ленін, потрібна рішуча позапарламентська боротьба за парламентаризм і тому нема нічого шкідливішого і небезпечнішого в такий момент, як конституційні ілюзії і гра в парламентаризм¹².

Оскільки революція йшла на підйом, партійні організації повинні були використати виборні збори не для виборів у Думу, а для посилення агітації серед широких мас робітників і селян, щоб підняти їх на збройне повстання.

Таким чином, Таммерфорська партійна конференція підтвердила правильність тактичної лінії партії більшовиків, накресленої ІІІ з'їздом РСДРП. Вона поставила завдання створення єдиної згуртованої партії пролетаріату, яка твердо стоїть на позиціях марксизму. Конференція збагатила більшовицьку партію досвідом боротьби за єдність робітничого класу, зробила ще один крок у зміцненні союзу робітничого класу і селянства. Підпорядкувавши всі свої рішення меті збройного повстання як єдино можливого в умовах тогочасної Росії шляху до демократичних перетворень, більшовики показали, як повинна поводити себе партія в період революції.

О. О. БОНДАРЧУК (Київ)

¹⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 12, с. 77—80.

¹¹ КІРС в резолюціях..., т. 1, с. 132.

¹² Ленін В. І. Перемога кадетів і завдання робітничої партії.— Повне збір. творів, т. 12, с. 285.

**МІЖНАРОДНА ДЕМОКРАТИЧНА
ФЕДЕРАЦІЯ ЖІНОК**
(До 40-річчя утворення)

На Міжнародній нараді комуністичних і робітничих партій (Москва, 1969 р.) було зазначено: «Важливою рисою нашої епохи є масова участь жінок у класовій боротьбі, в антиімперіалістичному русі, зокрема, в боротьбі за мир»¹. Сучасний демократичний жіночий рух очолює Міжнародна демократична федерація жінок (МДФЖ), 40-річчя від дня створення якої було відзначене 1 грудня. Це одна з найвпливовіших у світі громадських організацій, гуманні цілі якої залучили до її лав мільйони трудівниць з різних країн планети. З моменту свого виникнення МДФЖ тісно зв'язана з трьома революційними силами сучасності, що значною мірою визначило антиімперіалістичну й антимілітаристську спрямованість її діяльності. Створення МДФЖ було підготовлене рядом факторів: це — розвиток з другої половини XIX ст. пролетарського напрямку у жіночому русі, активізація останнього в зв'язку із зростанням воєнної загрози (в 30-і роки), героїчна боротьба жінок проти гітлерівських загарбників, їх участь в русі Опору в період другої світової війни.

Після перемоги над фашистською Німеччиною та мілітаристською Японією, вирішальний вклад в яку зробив Радянський Союз, виникла світова система соціалізму, зміцніла й розгорнулася національно-визвольна боротьба народів Азії, Латинської Америки, Африки. У цих умовах стала реальною можливість організаційно оформити об'єднання жінок-демократок різних країн, яке виникло в роки війни.

1 грудня 1945 р. у Парижі на Міжнародному конгресі жінок було проголошено створення Міжнародної демократичної федерації жінок. У роботі I конгресу МДФЖ взяли участь 850 делегаток із 42 держав світу, в тому числі з СРСР та УРСР. Вони урочисто присяглися сприяти справі миру й соціального прогресу, затвердили програму та статут організації, визначили її цілі та завдання, а також структуру. У статуті, зокрема, було підкреслено, що МДФЖ об'єднує «жінок незалежно від раси, національності, релігійних та політичних поглядів для спільної боротьби в ім'я захисту та завоювання своїх прав громадянок, матерів, трудящих, в ім'я охорони дітей, в ім'я забезпечення миру, демократії і національної незалежності народів. Вона допомагає встановленню дружби та солідарності між жінками всього світу»². Вищий орган федерації — конгрес, який скликається один раз на п'ять років, а в період між ними — Рада, де представлено всі національні організації МДФЖ. Контроль за їх рішеннями здійснює Бюро, яке збирається раз на рік. До його складу входять президент, віце-президент, генеральний секретар і виборні члени. Робочим органом є Секретаріат, який складається з генерального секретаря, секретарів та скарбничого. Штаб-квартира МДФЖ розміщена в Берліні. Федерація має власні друковані видання: інформаційний бюлетень та щоквартальний журнал «Женщина мира», який виходить з 1951 р. англійською, іспанською, німецькою, російською та французькою мовами. Більш як двадцять років (1945—1967 рр.) президентом МДФЖ була відомий громадський діяч, учасниця французького руху Опору Ежені Коттон. Нині цю посаду займає Ф. Браун (Австралія), а Мір'ям Віре Туомінен (Фінляндія) є генеральним секретарем організації.

Можна виділити три основні напрями діяльності МДФЖ: боротьба за економічні та політичні права жінок; на захист дитинства; за мир, проти загрози термоядерної війни та за безпеку народів.

Недарма в одному з пунктів урочистої присяги, виголошеної на I конгресі МДФЖ, йшлося про необхідність «...захистити економічні,

¹ Документи Міжнародної наради комуністичних і робітничих партій: Москва, 5—17 червня 1969 р.— К., 1969, с. 25.

² Большая советская энциклопедия, т. 15, с. 592.

юридичні та соціальні права жінок»³. Федерація збирає матеріали про умови життя та праці трудівниць різних країн, здійснює заходи щодо подання їм необхідної допомоги. Питання про соціально-економічне становище жінок постійно перебуває в полі зору делегатів усіх конгресів МДФЖ, які відбулися у Будапешті (1948 р.), Копенгагені (1953 р.), Відні (1958 р.), Москві (1963 р.), Хельсінкі (1969 р.) та ін. Особливе значення для цього має розробка й прийняття за ініціативою СРСР XXXIV сесією Генеральної Асамблеї ООН (1979 р.) Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, яку, за даними на 1985 р., ратифікували 72 держави світу⁴.

Але й донині більшість проблем, що хвилюють трудівниць у країнах капіталу, так і не вирішено. Особливе занепокоєння викликає дедалі зростаюче безробіття, рівень якого в деяких регіонах світу досягає 50 і більше процентів⁵. 58% від загальної кількості американців, які вважаються найбільшійшими,— жінки⁶.

Постійно зростає політична свідомість трудівниць. Наприклад, у період тривалого страйку англійських гірників (1984—1985 рр.) виник загальнонаціональний жіночий рух солідарності «Жінки проти зачинення шахт». Збільшується і число тих, хто усвідомлює, що причиною такого незадовільного їх стану є влада монополій та здійснювана урядами політика гонки озброєнь.

Важливе завдання діяльності МДФЖ — захист прав дитини, боротьба за «створення умов, необхідних для щасливого й гармонійного розвитку дітей та майбутніх поколінь»⁷. Федерація виступає за забезпечення їм права на життя без переслідувань, експлуатації, приниження гідності, за безплатну медичну допомогу та освіту без будь-якої дискримінації, за виховання дітей у дусі дружби народів. В перші післявоєнні роки МДФЖ розгорнула в багатьох державах світу кампанії по збиранню коштів у фонд допомоги дітям. Їх одержали майже 3 млн. дітей.

МДФЖ відіграла важливу роль й у створенні Фонду допомоги дітям при ООН. Не менше значення мають форуми громадськості, де широко обговорюються ці питання: Міжнародна конференція на захист дітей (1952 р., Відень), Всесвітній конгрес матерів (1955 р., Лозанна), Всесвітня конференція з проблем дітей (Стокгольм, 1966 р.), Всесвітня конференція «За мирне та щасливе майбутнє для всіх дітей» (1979 р., Москва). Саме за ініціативою МДФЖ щорічно, починаючи з 1950 р., у всьому світі 1 червня відзначається як Міжнародний день захисту дітей. Федерація гнівно таврує імперіалізм за те, що виробництво бойових ракет поглинає мільярди доларів у той час, як 500 млн. дітей на земній кулі живуть у злиднях, 160 млн.— мешкають у закутках, 150 млн.— змушені заробляти на своє життя. Від недоїдання страждають 100 млн., 40 тис. дітей щодня вмирають від голоду⁸.

На думку федерації, ці питання неможливо успішно розв'язати у відриві від актуальних міжнародних проблем. Ось чому МДФЖ активно бореться за мир та демократію, виступає проти мілітаризму та пропаганди війни, очолює антивоєнний жіночий рух. МДФЖ та її національні організації були ініціаторами проведення масових кампаній протесту проти інтервенції американського імперіалізму в Кореї, агресії Ізраїлю на Близькому Сході, виступали на підтримку демократів, репресованих в Іспанії, Португалії, Греції, вимагали припинення злочинної війни США у В'єтнамі.

³ Женщины мира о мире: Сб. документов, статей, речей, высказываний.— М., 1975, с. 81.

⁴ Новое время, 1985, № 32, с. 12.

⁵ Коммунист, 1984, № 8, с. 111.

⁶ Рад. право, 1985, № 3, с. 16.

⁷ Женщины мира о мире, с. 81.

⁸ Женщины мира, 1985, № 2, с. 37.

Нині федерація докладає всіх зусиль для справедливого вирішення близькосхідної проблеми, європейської безпеки, бореться за роззброєння, скорочення воєнних витрат. Вона привітала рішення Загальноєвропейської наради з безпеки й співробітництва в Європі (Хельсінкі, 1975 р.). Міф про «воєнну загрозу» президент МДФЖ Ф. Браун назвала «найбільшою брехнею нашого століття»⁹. Жінкам усього світу є зрозумілими й прийнятними ідеї Програми миру, яку проголосив ХХVI з'їзд КПРС, та наступні ініціативи Радянського Союзу, що втілює в життя не політику «нацьковування одних держав на інші, створення блоків і контрблоків, створення «осей» і «трикутників», а політику глобальної розрядки, зміцнення всесвітньої безпеки і розвитку загально-го міжнародного співробітництва»¹⁰.

На цьому шляху МДФЖ активно співробітничав з іншими міжнародними організаціями, зокрема, Всесвітньою федерацією профспілок, Всесвітньою Радою Миру, Всесвітньою федерацією демократичної молоді, Міжнародною лігою жінок за мир та свободу та ін., бере участь в роботі ООН та її спеціалізованих установ. Двічі (в 1978 та 1982 рр.) МДФЖ направляла своїх представниць на спеціальні сесії Генеральної Асамблеї ООН по роззброєнню. З високої трибуни цієї організації вони заявляли про свою тверду рішучість боротися за розрядку напруженості у світі, проти гонки ядерних озброєнь.

Це різнобічне співробітництво знайшло свій вираз і в підготовці та проведенні таких великих міжнародних форумів громадськості з проблем мирного розвитку, як Всесвітній конгрес жінок (Берлін, 1975) та Всесвітній конгрес жінок «За рівність, національну незалежність і мир» (Прага, 1981), Всесвітня асамблея «За мир і життя, проти ядерної війни» (Прага, 1983).

Справді масовими стали антивоєнні акції, які щорічно здійснюються з ініціативи МДФЖ у зв'язку з Днем боротьби жінок за роззброєння (25 жовтня), а також з нагоди жіночого свята — 8 Березня. Їх учасниці не обмежуються тим, що лише засуджують сам факт розміщення американських ракет на території ряду європейських держав. Програма антивоєнного жіночого руху поповнюється новими вимогами: від створення в Європі без'ядерних зон до перегляду всієї воєнно-політичної стратегії США. Виникають і нові об'єднання жінок: це — рухи «Жінки за мир», що розгорнувся в країнах Північної Європи, в Голландії, Греції, ФРН; «Матері за мир» — у Великобританії, «Рух жінок за недопущення ядерної війни» — у Японії та організація «Ланки миру. Жінки проти ядерної війни», що діє у США. Загальновідомою є мужня боротьба учасниць британського табору миру у Грінем-Коммон, які вимагали заборони розміщення американських ракет*. Мешканки Комізо одними з перших виступили проти розгортання там «крилатих ракет». МДФЖ неодноразово організовувала поїздки солідарності в найбільш загрозливі куточки планети, школи миру, де слухачі обмінювалися своїми знаннями, досвідом проведення масових акцій протесту проти ядерної загрози. На знак визнання величезного вкладу у боротьбу за мир та взаєморозуміння між народами у 1975 р. МДФЖ було нагороджено «Золотою медаллю миру» імені Ф. Жоліо-Кюрі.

Одним з найбільш активних членів цієї федерації є Комітет радянських жінок (КРЖ). Його представники входили до складу ініціативного комітету по проведенню установчого конгресу МДФЖ, брали участь у розробці її статуту й програми. Нині КРЖ підтримує дружні контакти з національними організаціями більш як 120 країн світу¹¹. Дос-

⁹ Там же, 1983, № 1, с. 5.

¹⁰ Горбачов М. С. За мирне, вільне, процвітаюче майбутнє Європи та всіх інших континентів. Промова на зустрічі з парламентаріями Франції. 3 жовтня 1985 р. — Рад. Україна, 1985, 4 жовт.

* Жінки були організаторами першого в США табору миру в Сенека-Фоллз.

¹¹ Коммунист, 1984, № 8, с. 110.

від успішного розв'язання жіночого питання в СРСР та інших державах соціалізму є наочним прикладом для трудівниць капіталістичних та країн, що розвиваються, які борються за своє рівноправ'я.

Визнанням заслуг жінок у справі соціального розвитку стало проголошення ООН 1975 р. Міжнародним роком жінки, а 1976—1985 рр.—Десятиріччям жінки. Девіз останнього — «Рівність, розвиток, мир» — включає в себе найважливіші проблеми людства. Всесвітня конференція та Форум неурядових організацій, які відбулися в Найробі (Кенія, 1985 р., липень), підбили основні підсумки Десятиріччя жінки. Майже 15 тис. жінок зібралися разом, щоб обговорити хвилюючі їх проблеми. Щодня працювали більше ста робочих груп. Домінуючою була тема миру. Учасниці рішуче висловилися проти програми «зоряних воєн», обговорили питання про створення руху «Жінки проти зоряних воєн». Незважаючи на спроби делегації США відвернути їх увагу від найбільш гострих проблем сучасності, в підсумковому документі було накреслено широкий комплекс заходів, спрямованих на поліпшення становища жінок, активізацію їх участі в економічному, соціальному та культурному житті, примноження їх зусиль у боротьбі за мир. Зустрічі в Найробі засвідчили, що міжнародний жіночий рух перебуває на міцних позиціях миру та прогресу.

Нині МДФЖ об'єднує 135 організацій із 117 країн світу (сорок років тому — більш як 40)¹². Кількісне зростання її рядів говорить про широке визнання цілей і завдань, про авторитет та довір'я, яке до неї відчувають мільйони жінок — трудівниць нашої планети.

Л. В. КОВПАК (Київ)

¹² Женщины мира, 1985, № 2, с. 2.

**МІЖНАРОДНИЙ
АНТИКОЛОНІАЛЬНИЙ
МАНІФЕСТ**

(До 25-річчя прийняття
з ініціативи СРСР Організацією
Об'єднаних Націй Декларації
про надання незалежності
колоніальним країнам і народам)

Всесвітньо-історична перемога над німецьким фашизмом та японським мілітаризмом, вирішальний вклад в яку вніс Радянський Союз, утворення соціалістичної системи поглибили і загострили загальну кризу капіталізму, викликали кардинальні зміни у розстановці сил на міжнародній арені. З'явилися необхідні передумови для бурхливого піднесення національно-визвольної боротьби пригноблених імперіалізмом народів, коли, за визначенням В. І. Леніна, «за періодом пробудження Сходу в сучасній революції настає період участі всіх народів Сходу у вирішенні долі всього світу...»¹

У 40-і і 50-і роки колоніалізм зазнав нищівної поразки на всіх континентах. В Азії на шлях будівництва соціалізму стали народи Демократичної Республіки В'єтнам, Китаю, Корейської Народно-Демократичної Республіки. Політичного панування колонізаторів позбулися Індія, Бірма, Шрі-Ланка, Індонезія, Сирія, Ліван, Ірак. Перемога соціалістичної революції на Кубі становила новий етап у визвольному русі латиноамериканських країн проти імперіалізму США. Одними з перших в Африці розірвали кайдани колоніального рабства Лівія, Судан, Туніс, Марокко, Гана, Гвінея. Справжнім «роком Африки» був названий 1960 рік — тоді національну незалежність завоювали 17 країн цього континенту, в тому числі: Нігерія, Нігер, Малі, Сенегал, Камерун,

¹ Ленін В. І. Доповідь на II Всеросійському з'їзді Комуністичних організацій народів Сходу 22 листопада 1919 р.— Повне збір. творів, т. 39, с. 308.

Того, Мадагаскар. «Історичним завоюванням національно-визвольних революцій, які істотно вплинули на співвідношення сил у світі, став крах колоніальної системи імперіалізму, виникнення на її руїнах десятків самостійних держав»².

Однак, зазнавши дошкульних ударів і значних втрат, колоніалізм залишався ще досить міцним, а в ряді випадків і сам переходив у контрнаступ, вдавався до відчайдушних спроб збройним шляхом повернути втрачені позиції. Англо-франко-ізраїльська агресія проти Єгипту (1956 р.), інтервенція США та Англії в Лівані та Йорданії (1958 р.), тривала колоніальна війна Франції проти алжирського народу (1954—1962 рр.), політика шантажу та воєнних провокацій США проти революційної Куби, агресивні дії західних держав у Конго (столиця Леопольдвіль) незабаром після проголошення там незалежності — найяскравіше тому підтвердження.

Саме в тій напруженій та досить загрозливій обстановці Радянський Союз подав неоціненну підтримку борцям проти колоніалізму, виступивши на XV сесії Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй з ініціативою надзвичайної ваги — прийняти Декларацію про надання повної незалежності всім без винятку колоніальним країнам і народам³.

23 вересня 1960 р. на розгляд пленарного засідання Генасамблеї було внесено радянські пропозиції: СРСР закликав, по-перше, невідкладно надати всім колоніальним країнам, підопічним та іншим несамоврядованим територіям повну незалежність та свободу в будівництві власних національних держав згідно з вільно виявленими волею і бажанням їх народів. Колоніальний режим, колоніальна адміністрація в усіх її видах повинні бути скасовані повністю з тим, щоб надати можливість народам цих територій самим визначати свою долю і форми державного управління. По-друге, ліквідувати всі опорні пункти колоніалізму у вигляді володінь та арендованих районів на чужих територіях. У третьому пункті свого проекту уряд СРСР закликав уряди всіх країн суворо й неухильно додержуватися у відносинах між державами положень Статуту ООН та даної Декларації, не допускаючи будь-яких проявів колоніалізму, виняткових правил або переваг для одних держав на шкоду іншим державам⁴. В зв'язку з цим слід зазначити, що на міжнародних конференціях у Думбартон-Оксі (21 серпня—28 вересня 1944 р.) і у Сан-Франціско (25 квітня—26 червня 1945 р.), скликаних з метою створення ООН, СРСР запропонував не приймати до цієї організації держави, що проводять політику расової нерівності, а при виборенні Статуту та інших основоположних документів ООН керуватися таким: 1) відносини між державами повинні ґрунтуватись на поважанні принципу рівноправності і самовизначення народів; 2) всіляко сприяти політичному, економічному і соціальному розвитку підопічних територій до самоврядування і самовизначення, маючи на меті прискорити досягнення ними повної національної незалежності⁵.

Радянська ініціатива привернула до себе величезну увагу світової громадськості. «Декларація є історичним документом виняткового міжнародного значення,— заявив у своєму виступі голова делегації На-

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу (нова редакція). Проект.— Рад. Україна, 1985, 26 жовт.

³ За мир, роззброєння і безпеку народів: Летопись внешней политики СССР.— М., 1983, с. 185.

⁴ Советский Союз в Организации Объединенных Наций. В 2-х т. М., 1965, т. 2, с. 601.

⁵ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Сб. документов.— М., 1984, т. 3. Конференция представителей СССР, США и Великобритании в Думбартон-Оксе (21 августа—28 сентября 1944 г.), с. 194; т. 5. Конференция Объединенных Наций в Сан-Франциско (25 апреля—26 июня 1945 г.), с. 368—369, 388.

родної Республіки Болгарії на XV сесії Генасамблеї Перший секретар ЦК Болгарської Компартії Тодор Живков.—Як не силкувалися б колонізатори применшити вплив радянських пропозицій, які б зусилля вони не робили в цьому відношенні, факт залишається фактом: Декларація Радянського уряду залишиться в анналах історії як один з найсвітліших і найгуманніших документів людства»⁶.

З величезною увагою зустріли радянські пропозиції держави соціалістичної співдружності, переважна більшість афро-азіатських та латиноамериканських країн. Їх повноважні представники на XV сесії Генасамблеї ООН висловили Батьківщині Великого Жовтня щире вдячність за глибоке розуміння інтересів як визволених народів, так і тих, які ще боролися за своє визволення.

Прем'єр-міністр Індії Джавахарлал Неру, вітаючи різкі зміни на Африканському континенті, солідаризувався з основною вимогою проекту Декларації СРСР — надати якомога скоріше всім без винятку народам колоній та залежних країн всеосяжну незалежність. Він також звернув увагу на те, що в деяких країнах Африки, які вважаються незалежними, свободою користується лише незначна меншість, в той час як основна маса корінного населення продовжує залишатись безправною, зазнає гноблення у політичному, соціальному та расовому відношенні⁷.

Яскраву промову, сповнену гніву проти колонізаторів, зокрема імперіалістичних монополій, виголосив прем'єр-міністр Куби Фідель Кастро. Торкнувшись трагедії Африки, де загинули мільйони рабів, він заявив: «Захід повинен компенсувати якоюсь мірою ті страждання, які він заподіяв Африці, компенсувати тим, щоб врятувати від загрози війни, оголосивши Африку безатомною зоною»⁸.

Гостро засудив колоніалізм в його найрізноманітніших проявах президент Об'єднаної Арабської Республіки Гамаль Абдель Насер. Висловивши вдячність міжнародному співтовариству за тверду позицію, яку воно зайняло щодо агресії 1956 р. проти Єгипту, він водночас застеріг проти використання ООН у будь-яких колоніалістських цілях⁹.

Сильне враження на всіх учасників сесії справила промова президента Республіки Гани Кваме Нкрума. Зазначивши, що Африка довгі роки була жертвою колоніалізму та експлуатації, він, зокрема, сказав: «На всьому континенті з півночі на південь та із сходу на захід її сини перебували у кайданах рабства і приниження, а експлуататори Африки паплюжили нашу землю з неймовірною жорстокістю... Однак ці дні пішли назавжди... і тепер я, африканець, стою перед Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй і говорю голосом миру і свободи, сповіщаючи світ про настання нової ери». Нкрума висловився за те, що ООН повинна закликати всі держави, які мають колонії, терміново надати їм повну незалежність. «Володіння колоніями в наш час, — підкреслив він, — абсолютно несумісне з членством в Організації Об'єднаних Націй»¹⁰.

Тверезо оцінюючи ситуацію, що склалася на XV сесії Генеральної Асамблеї, американська газета «Нью-Йорк таймс» писала в ті дні, що в промовах лідерів нейтральних країн містилося більше схожості з поглядами Москви, ніж Вашингтона, і що «Москва займає дуже сильні позиції у питанні боротьби проти колоніалізму»¹¹.

⁶ Организация Объединенных Наций. Официальные отчеты Генеральной Ассамблеи. Первая часть пятнадцатой сессии. Пленарные заседания, тт. 1—2. Стенографические отчеты заседаний. 20 сентября—20 декабря.—Нью-Йорк, 1960, 875-е пленарное заседание, с. 236 (Далі — ООН, Генассамблея, XV сессия. Официальные отчеты).

⁷ Там же, 882-е пленарное заседание, с. 412, 415.

⁸ Там же, 872-е пленарное заседание, с. 166—167.

⁹ Там же, 873-е пленарное заседание, с. 187—188.

¹⁰ Там же, 869-е пленарное заседание, с. 75.

¹¹ Цит. за: Правда, 1980, 26, 30 сент.

З відвертою ворожістю зустріли радянські пропозиції імперіалістичні держави та їх союзники по воєнних блоках (США, Англія, Франція, Канада, Іспанія, Португалія, Бельгія, Голландія, Австралія, Нова Зеландія), які силкувалися всіляко дискредитувати та очорнити благородну ініціативу Країни Рад, базікаючи про «несвоєчасність», «недоцільність», навіть «згубність» постановки цього питання, оскільки, мовляв, колоніальна адміністрація сама готує тубільців до самоврядування та незалежності. Вихваляючи так звані «цивілізаторські блага» колоніалізму, вони водночас поширювали різні інсинуації: ніби Радянський Союз своїми пропозиціями загострює міжнародну обстановку, вносить розлад та хаос у відносини між державами, прагне підірвати ООН, викликати її кризу, оголосити «війну» цьому всесвітньому форуму. В хід було навіть пущено абсурдні наклепи на політику КПРС і Радянської держави в національному питанні¹². Прем'єр-міністр Австралії Мензіс безапеляційно твердив, що негайне надання незалежності її колоніальним володінням, наприклад Новій Гвінеї та Папуа, становитиме ледве не «злочинний акт»¹³.

Злісні фальсифікації імперіалістів та їх апологетів дістали гідну відсіч з боку авторитетних представників як соціалістичних країн, так і країн Азії, Африки та Латинської Америки. Яскраву відповідь колонізаторам дав у своїй промові делегат Республіки Малі Усман Ба. Спростовуючи твердження бельгійського дипломата про те, що в Конго (Леопольдвіль) до проголошення незалежності були створені всі умови для розвитку місцевого населення, він відзначив: «Нам не відомі ніякі позитивні аспекти рабства»¹⁴.

Багатоденне обговорення проекту Декларації на пленарних засіданнях XV сесії Генасамблеї (на цьому особливо наполягали СРСР та інші соціалістичні країни) перетворилося на справжній суд волелюбних народів над колоніалізмом — цією ганебною спадщиною минулого. 14 грудня 1960 р. після тривалої та гострої дискусії Генеральна Асамблея 89 голосами держав — членів ООН при 9, що утрималися (США, Англія, Франція, Бельгія, Португалія, Іспанія, Південно-Африканська республіка, Австралія та Домініканська республіка), прийняли Декларацію про надання незалежності колоніальним країнам і народам¹⁵. В її основу було покладено проект резолюції 43-х афро-азіатських країн, положення якого збігалися з основними і принциповими радянськими пропозиціями. Прийняття Декларації означало велику перемогу зовнішньої політики СРСР, яка незмінно відстоює інтереси народів, що борються за своє національне визволення. Воно було також важливим завоюванням країн Азії, Африки, Латинської Америки¹⁶. Декларація стала юридичним обґрунтуванням боротьби народів цих континентів за незалежність і соціальний прогрес.

Вже наступного, 1961 р., на XVI сесії Генасамблеї ООН за пропозицією СРСР до її порядку денного було внесено питання «Про хід здійснення Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам». Радянський уряд, зазначалося у спеціальному меморандумі з цього приводу, запропонував, щоб Організація Об'єднаних Націй оголосила 1962 р. роком остаточної ліквідації колоніалізму, по-

¹² ООН, Генасамблея, XV сесія. Офіційні звіти. 869-е пленарне засідання, с. 105; 871-е пленарне засідання с. 135—136; 877-е пленарне засідання, с. 285—286; 880-е пленарне засідання, с. 382; 886-е пленарне засідання, с. 504—506, 528; 892-е пленарне засідання, с. 692—693; 646.

¹³ Там же, 888-е пленарне засідання, с. 552.

¹⁴ Там же, 901-е пленарне засідання, с. 821.

¹⁵ Декларація о предоставлении независимости колониальным странам и народам.— Организация Объединенных Наций. Резолюции, принятые Генеральной Ассамблеей на пятнадцатой сессии. Официальные отчеты.— Нью-Йорк, 1961, т. 1 (20 сентября — 20 декабря 1960 г.). Допол. № 16 (A/4684), с. 74—75.

¹⁶ Див.: История внешней политики СССР.— В 2-х т. 1917—1980. Под ред. А. А. Громыко, Б. Н. Пономарева. М., 1980—1981, т. 2, с. 275.

ставивши при цьому вимогу негайно припинити колоніальні війни і репресії проти учасників національно-визвольного руху, вивести з колоній всі іноземні війська, ліквідувати там іноземні військові бази, у випадку відмови колонізаторів від виконання вказаних вимог застосувати проти них передбачені Статутом ООН санкції. Крім того, міжнародне співтовариство, згідно з радянським меморандумом, повинне негайно надати населенню кожної колонії широкі демократичні права і свободи, забезпечити проведення в цих країнах демократичних виборів до національних органів влади, анулювання всіх угод, спрямованих на обмеження суверенітету майбутніх незалежних держав¹⁷. Тоді ж за ініціативою СРСР Генасамблея утворила Спеціальний Комітет ООН з питання про хід здійснення Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам.

СРСР — найпослідовніший борець проти колоніалізму, неокolonіалізму, расизму та апартеїду в усіх їх проявах та формах. Він багато разів виступав і на наступних сесіях Генеральної Асамблеї ООН та в інших її органах і установах з ініціативою постановки питання про виконання вказаної Декларації. Свій вклад у цю благородну справу вносить й Українська РСР — складова і невід'ємна частина Радянського Союзу, одна з членів — засновників ООН, яка з 1970 р. незмінно бере активну участь у роботі Спеціального Комітету цієї міжнародної організації проти апартеїду.

Чверть століття минуло з часу прийняття історичної Декларації. 59 нових незалежних держав з'явилося за цей період на політичній карті світу. У 70-і роки завершилася ліквідація колоніальних імперій. Відчутно зросла роль незалежних держав Азії, Африки і Латинської Америки в сучасному світі. Розвиток багатьох з них ознаменувався новим етапом, коли на порядок денний висунулися проблеми економічної незалежності, духовного визволення, ліквідації залишків колоніалізму в усіх сферах. Одночасно посилилася боротьба проти неокolonіалізму — політичного, економічного, «культурного», «інформаційного» — як нової форми підкорення та експлуатації багатостраждальних народів. Саме в 70-х р. — на початку 80-х рр. країнами, що розвиваються, в ООН було порушено питання і вжиті активні заходи для запровадження нового міжнародного економічного порядку, який виключав би їх нерівноправність у відносинах з розвинутими капіталістичними державами.

Проте, незважаючи на очевидні успіхи визвольної боротьби в афро-азіатських і латиноамериканських країнах, колоніалізм ще й досі приносить жахливі страждання народам. Так, населення близько 20 колоніальних та залежних територій не може скористатись своїм невід'ємним правом на самовизначення, дикі розправи над африканцями чиняться в наші дні на півдні цього континенту, здійснюється неприхована анексія Намібії, підопічної території — Тихоокеанських островів.

«Совість чесних людей в усьому світі не може миритись із збереженням на нашій планеті вогнищ колоніалізму, — говорить у привітанні Генерального секретаря ЦК КПРС товариша М. С. Горбачова учасникам спеціального ювілейного засідання Генасамблеї ООН з нагоди 25-річчя прийняття Декларації. — Радянський Союз і далі докладе всіх зусиль у боротьбі за повне і неухильне здійснення Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам, активно сприятиме діяльності ООН у галузі остаточної ліквідації колоніалізму, расизму і апартеїду»¹⁸.

¹⁷ Советский Союз и Организация Объединенных Наций (1961—1965 гг.). — М., 1968. Приложения, с. 586—587.

¹⁸ Рад. Україна, 1985, 17 жовт.

Розвиток та поглиблення співробітництва СРСР та інших соціалістичних держав з країнами, що розвиваються,— одна з корінних закономірностей світового революційного процесу. Зміст та форми такого співробітництва безперервно збагачуються в міру дальшої консолідації світової соціалістичної системи, зростання прогресивних сил у самому національно-визвольному русі. Як зазначається у Проекті нової редакції Програми КПРС, взаємодія країн, що визволилися, із соціалістичними державами має величезне значення для зміцнення незалежності народів, оздоровлення міжнародних відносин, збереження миру¹⁹.

І. Ф. ЧЕРНИКОВ (Київ)

¹⁹ Там же, 26 жовт.

**60-РІЧЧЯ ЗАСНУВАННЯ
«ЕТНОГРАФІЧНОГО ВІСНИКА»**

З перших років Радянської влади на Україні розгорнулася велика робота по вивченню матеріальної і духовної культури народу. Важливу роль у цьому відігравали фольклорно-етнографічні осередки, зокрема Етнографічна комісія ВУАН, яка почала діяти у червні 1921 р. на базі відповідної секції Українського наукового товариства у Києві, що злилося з академічними установами. Її очолював академік А. М. Лобода.

До складу Комісії ввійшли провідні вчені республіки К. В. Квітка, В. П. Петров, П. М. Попов, В. В. Білий, В. Ю. Білецька та інші. Активну участь у її роботі брали відомі російські етнографи й фольклористи Д. К. Зеленін, Є. Г. Кагаров та О. І. Никифоров.

Комісія розгорнула активну діяльність у справі організації широкої кореспондентської мережі. Вона стала своєрідною кузницею для численних дописувачів, які ділилися досвідом пошукової та дослідної роботи. Одним з активних кореспондентів був М. Т. Рильський, який пізніше очолив Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, що нині носить його ім'я.

Особливо пошавилася діяльність Комісії після заснування в грудні 1925 р. її періодичного органу — «Етнографічного вісника». За період його існування (1925—1932 рр.) в ньому було вміщено близько 150 наукових статей і публікацій з найрізноманітніших питань фольклористики, етнографії й краєзнавства, понад 100 рецензій на радянські та зарубіжні видання.

«Етнографічний вісник» свого часу становив великий інтерес не тільки для науковців, а й для широкого читацького загалу. Преса 20-х років, зокрема журнал «Червоний шлях», відзначав, що збірник «цікавий не для фахівців тільки. Письменний селянин, комсомолец, партієць, учитель, політосвітник на селі з інтересом прочитають цю книжку. Тому ж, хто хоче працювати на полі краєзнавства, вона конче потрібна»¹.

Прихильно зустрів появу «Етнографічного вісника» й союзний журнал «Краеведение»: «Інтереси Етнографічної комісії пов'язані з краєзнавчим рухом, і вона прагне встановити міцні зв'язки з працівниками на місцях — сільським учительством, сількорами та ін. Від душі бажаємо повною мірою здійснити свій прекрасний намір: «працювати для мас і через маси»².

На жаль, ще немає спеціальних наукових праць, присвячених «Етнографічному віснику». Щоправда, в ряді досліджень з історії ра-

¹ Черв. шлях, 1926, № 10, с. 252—253.

² Краеведение, 1926, № 4, с. 548—549.

дянської фольклористики та етнографії дано загальну оцінку цьому виданню³.

Перша книга «Етнографічного вісника» вийшла з друку, коли Комісія вже набула певного досвіду пошукової та дослідної роботи і мала досить розгалужену мережу кореспондентів, а її члени підготували і виголосили на своїх засіданнях понад 150 доповідей з історії фольклорно-етнографічних матеріалів тощо. Крайці з цих доповідей зразу ж після заснування «Етнографічного вісника» потрапили до його портфеля.

А. М. Лобода у статті «Сучасний стан і чергові завдання радянської етнографії» чітко сформулював основні завдання, поставлені життям перед вченими республіки. Він вказував на важливість опанування вітчизняною науковою спадщиною, потребу її критичного перегляду з метою відбору та перевидання всього найціннішого для розвитку радянської науки, наголосив на якнайширшому розгортанні пошукової й дослідної роботи, підкреслив необхідність вивчення не тільки традиційного, а й радянського фольклору та нових явищ у побуті трудящих⁴.

«Етнографічний вісник» друкував статті, в яких робилися спроби дати визначення таких термінів, як «етнографія», «антропологія», «фольклористика»⁵, з'ясувати місце фольклору та етнографії у краєзнавстві⁶. Багато уваги в ньому приділялося методиці збирання та дослідження фольклорно-етнографічних матеріалів⁷.

Поряд з вивченням традиційної народної творчості й побуту «Етнографічний вісник» на своїх сторінках публікував зразки радянського фольклору, матеріали про нові явища побуту, оповідання селян про громадянську війну, «звіздини» тощо.

Слід зазначити, що в ньому можна було бачити й те, що фактично не було фольклором,—перекази про різні церковні «чуда» тощо. Однак у коментарях до них давалася класова оцінка цих «творів». Так, Н. К. Дмитрук правильно зазначає, що епідемія «чудес» взяла свій початок у важкі, неврожайні роки, коли куркульство та попівство, мріючи про повалення Радянської влади, намагалося втлумачити найвідсталішим масам селянства, що нестача продуктів харчування—це «кара божа» за безвір'я, і поширювало всілякі церковні легенди⁸. Реакційний характер куркульських і попівських вигадок про «кінець світу» викрито і в ряді інших статей⁹.

Розширення аспектів досліджень, прагнення вчених осмислити явища народної культури у світлі діалектичного матеріалізму, поступове подолання ними впливу різних буржуазних шкіл—все це сприяло появі в «Етнографічному віснику» ґрунтовних статей, зокрема з питань робітничого фольклору. Стаття В. Ю. Білецької про шахтарські пісні мала конкретно-соціологічний характер. Вчена дослідила

³ Гуслистый Кость. Українська радянська етнографія. (Підсумки і перспективи розвитку).— Народна творч. та етнограф., 1976, № 1, с. 7—10; Березовська І. П. Українська радянська фольклористика: Етапи розвитку і проблематика.— К., 1968, с. 73—76 та ін.

⁴ Етнограф. вісн., 1925, кн. 1, с. 3—9.

⁵ Кагаров Євген. Завдання та методи етнографії.— Там же, 1927, кн. 4, с. 3—44.

⁶ Петров Віктор. Місце фольклору у краєзнавстві.— Там же, 1925, кн. 1, с. 12—21.

⁷ Понов Павло. До питання про способи збирати фольклорні матеріали.— Там же, 1926, кн. 2, с. 14—31.

⁸ Дмитрук Никанор. Голод на Україні року 1921-го.— Там же, 1927, кн. 4, с. 79—87.

⁹ Шевченко Сава. Нові «легенди» на Зінов'ївщині.— Там же, 1928, кн. 7, с. 142—145; Дмитрук Никанор.— «Чудеса» на Полтавщині року 1928-го.— Там же, 1929, кн. 8, с. 170—180 та ін.

фольклорні зразки в органічному зв'язку з працею та побутом трудящих¹⁰.

У збірнику надруковано чимало матеріалів про тогочасних кобзарів — П. В. Кулика¹¹, П. Ф. Ткаченка¹², П. І. Гузя¹³ та інших, в яких охарактеризовано манеру виконання, особливості репертуару кожного з цих народних співців, наведено окремі виконувані ними твори. Світлою радістю, впевненістю в щасливе майбутнє рідного краю сповнені слова пісні П. І. Гузя «Про трактор»:

Ось слухайте хлібороби,
Щось маю казати!
Скоро будем не волами —
Трактором орати!¹⁴

У вступному слові до добірки пісень цього кобзаря підкреслено, що за нових умов кобзарська творчість не тільки не завмерла, а й «втяглася у великий процес перетворення життя. Кобзарська пісня вийшла із зачарованого кола старовини... і певним кроком іде в сучасність»¹⁵. Майже у кожній книзі збірника під рубрикою «Статті й матеріали з історії української етнографії» знаходимо публікації, бібліографічні покажчики чи повідомлення про рукописи фольклорно-етнографічних записів, які зберігалися в різних архівах, а також нариси про діяльність дореволюційних українських учених.

Керуючись настановами Етнографічної комісії, що з самого початку своєї діяльності поставила завдання дослідження явищ культури трудящих усіх національностей, які проживали на території України, «Етнографічний вісник» друкував чимало статей і публікацій з фольклору та побуту болгар, греків й інших народів¹⁶.

Великий інтерес у науковців викликав розділ збірника «Рецензії», в якому в кожному номері друкувалося близько 20 критико-бібліографічних матеріалів. Серед них були і ґрунтовні рецензії, і короткі анотації, й бібліографічні покажчики фольклорно-етнографічної та краєзнавчої літератури. Систематично вміщувались огляди вітчизняної й зарубіжної періодики, зокрема таких видань, як «Вісник Одеської комісії краєзнавства», «Етнография», «Известия Общества археологии при Казанском государственном университете им. В. И. Ленина», польських журналів «Lud», «Ziemia», чеського щорічника «Narodopisný Věstník Československý» тощо.

Кращі традиції «Етнографічного вісника» продовжували його спадкоємці — журнали «Український фольклор» (1937—1939 рр.) та «Народна творчість» (1939—1941 рр.), збірник з питань мистецтва, фольклору та етнографії «Наукові записки» (1947—1957 рр.), а в наш час — журнал «Народна творчість та етнографія».

С. М. МУЗИЧЕНКО (Київ)

¹⁰ Білецька Віра. Шахтарські пісні.— Там же, 1927, кн. 5, с. 50—71.

¹¹ Виноградський Юрій. Кобзар П. Кулик.— Там же, 1927, кн. 3, с. 64—66.

¹² Пашенко Т. Кобзар П. Ткаченко.— Там же, 1927, кн. 5, с. 67—69.

¹³ Галюн Іван. Нові кобзарські пісні.— Там же, 1928, кн. 7, с. 54—59.

¹⁴ Етнограф. вісн., 1928, кн. 7, с. 59.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Цветко С. І. Юнацькі і хайдуцькі пісні у болгар.— Там же, 1927, кн. 3, с. 47—62; Шевченко В. Спроба описати й витлумачити двоє весняних хліборобських свят мариупольських греків.— Там же, 1930, кн. 9, с. 111—126 та ін.

БОРОТЬБА БІЛЬШОВИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЗА МАСИ В РЕВОЛЮЦІЇ 1905—1907 рр.

В. И. Ленин и борьба большевистских
организаций за массы (1905—1907 гг.)

Львов: Изд-во при Львов. ун-те
изд. объединения «Вища школа», 1985,—
212 с.

Революція 1905—1907 рр. була першим бойовим екзаменом для більшовицької партії, серйозною перевіркою її стратегії і тактики в нових умовах. Набутий у буремні роки досвід боротьби з експлуататорами за свободу, демократію і понині зберігає неміннує значення для народів, які борються за соціальне і національне визволення, соціалізм і мир.

Радянська історіографія має вже значні здобутки у вивченні історичного досвіду лєнінської партії в роки першої російської революції¹. У рецензованій праці у вступі правомірно показано даліше висвітлення практичної діяльності місцевих партійних організацій по керівництву масами в ході революції, творчий характер, гнучкість їх тактики, неперехідне значення для них лєнінської теоретичної спадщини, лєнінського керівництва (с. 10—11).

Методологічною і теоретичною основою монографії є праці основоположників марксизму-лєнінізму, матеріали партійних з'їздів і конференцій, періодичної преси, листування В. І. Лєніна і керованих ним закордонних партійних центрів з місцевими більшовицькими організаціями, спогади активних учасників революційного руху, архівні документи, що зберігаються в архівосховищах Москви, Лєнінграда й України. Цінний матеріал міститься в «Лєнінских сборниках», біохроніці В. І. Лєніна. Тільки за 1905 р. у біохроніці наведено більше 1100 фактів, з них понад 115 розкривають зв'язки В. І. Лєніна з більшовицькими організаціями України (с. 8). Широка джерельна база дала змогу вести у науковий обіг нові факти, внести уточнення у висвітлення ряду історичних подій.

Монографія має добре продуману структуру. Вона починається з висвітлення боротьби В. І. Лєніна за ідейне і організаційне зміцнення партійних організацій на позиціях більшовизму, показано розробку Володимиром Іллічем організаційних принципів і тактики партії. В окремих розділах дано конкретний фактичний матеріал про боротьбу більшовицьких організацій за зміцнення гегемонії пролетаріату в ре-

волюції, за завоювання на сторону робітничого класу селянських мас, солдатів, трудящої молоді. Ґрунтовно показано керівну роль більшовицьких організацій у революційній боротьбі робітничого класу за здійснення стратегії і тактики лєнінської партії. У ході революції робітничий клас використовував різні форми й методи боротьби: страйки протесту і солідарності, загальний політичний страйк, мітинги і демонстрації, збройні виступи і барикадні бої, створював Ради робітничих депутатів, профспілки, страйкові, бойові і розпорядчі комітети. На заклик більшовиків і під їх керівництвом робітники бойкотували буліґінську і I Державну думу, брали активну участь у виборах до II Думи.

У рецензованій книзі висвітлено політичну й організаторську діяльність більшовиків на селі, пропаганду аграрної програми партії, рішення III з'їзду РСДРП і Таммерфорської конференції більшовиків, роботу в безпартійних селянських організаціях (революційні селянські комітети, Селянська спілка, Ради селянських депутатів та ін.). Тут наведені факти про спільні збори робітників і селян, залізничників, участь селян у грудневих збройних виступах робітників. Так, у вогні революції при керівній ролі робітничого класу склався союз робітничого класу і селянства.

У боротьбі за створення політичної армії революції більшовики приділяли значну увагу завоюванню на бік пролетаріату солдатів царської армії (с. 153—174). Привертають увагу сторінки своїми узагальненнями про кількість військових організацій, листівок, газет, новими фактами, зокрема про Львівську школу бойових інструкторів, про яку вперше розповів І. М. Мизґін у своїх спогадах (с. 170—171).

У ході революції більшовики вели боротьбу за пролетарську, селянську, студентську молодь. У книзі наведено відомі висловлювання В. І. Лєніна про роль молоді в революції, повідомлення газети «Пролетарий», інші публікації про роботу більшовиків серед молоді. Однак, автори некритично запозичили із застарілого видання 1955 р. факт про повстання в Сєлєнгівському полку і 21-му саперному батальйоні в Києві (с. 184), що відбулося 4 червня 1907 р., тобто після третьочервневого державного перевороту. Тут можна було назвати солдатські хвилювання в Києві 23 січня 1906 р., в 7-му саперному батальйоні². Слід було навести дані про потяг молоді в ряди більшовицької партії в роки революції: у 1905 р. в РСДРП

¹ Актуальные проблемы советской историографии первой русской революции. — М., 1978,—317 с.

² Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций. — Киев, 1981, с. 77.

було до 20 років 54%, 21—25 років—27%, 26—30 років—12%, понад 30 років—7%³.

Важливу роль у забезпеченні більшовицького керівництва виступами мас у Росії відігравали закордонні більшовицькі організації. У книзі (с. 190—202) на нових архівних матеріалах показано, як вони сприяли вихованню кадрів революціонерів-професіоналів, подавали їм матеріальну підтримку, організовували пересилання в Росію творів В. І. Леніна і більшовицької літератури. На жаль, автори іноді некритично ставилися до повідомлень з закордонних груп і навели помилкові їх твердження (повідомлення з Берга про перевидання Харківською групою «Вперед» ленінського «Листа до товаришів (До виходу органу партійної більшості)», про вихід газети «Вперед») (с. 193), про відрядження Мюнхенською групою на початку 1905 р. у Миколаївський комітет В. Бонч-Бруєвича і Г. Петровського (с. 196).

У розділі про історичне значення першої російської революції (203—210) відмічаються причини поразки революції, її значення для прийдешніх революційних битв у Росії і вплив на розвиток міжнародного революційного і національно-визвольного руху. Значно ширше було б висвітлено проблему, якби автори не обмежилися лише згадкою про страйковий рух в Австро-Угорщині, а розповіли на її сторінках про революційні виступи трудящих Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпатської України, які входили тоді до складу Австро-Угорської монархії і вели боротьбу за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання з усім українським народом.

Слід було б в окремому розділі розповісти про боротьбу більшовиків за демократичну інтелігенцію і середні міські верстви населення, використати наукові розвідки останніх років⁴. Ще одне слушне зауваження. В монографії безпідставно говориться про наявність у Росії двох типів революційної ситуації: революційна ситуація, яка склалася в 1901—1902 рр., що переросла в 1904 р. в безпосередньо-революційну ситуацію, а потім у революцію (с. 47). При цьому автори відсилають читача до резолюції XIV конференції РКП(б), (КПРС у резолюціях..., т. 3, с. 208). Але там йдеться не про оцінку становища в Росії на початку ХХ ст., а про необхідність враховувати різницю між революційною ситуацією взагалі, безпосередньо-революційною ситуацією і прямою революцією. На сторінках журналу «Вопросы истории КПСС» (1968, № 7, с. 115—

116) проводилась дискусія про наявність двох типів революційної ситуації і більшість її учасників, спираючись на висловлювання В. І. Леніна, який ніколи не проводив такого поділу, висловились проти такої трактовки. Навіщо ж знову повертатися до цього питання?

Недопустимо вносити від імені автора уточнення до ленінських оцінок чи положень, як це зроблено до статті-некролога «Іван Васильович Бабушкін». У статті йдеться про подвиги І. В. Бабушкіна, ще разом з п'ятьма іншими товаришами (імена яких не дійшли до нас) везли великий транспорт зброї, всі шестеро були захоплені каральною експедицією Ренненкампа і розстріляні без суду. В книзі сказано, ніби В. І. Ленін розповідав «про подвиги молодого революціонера-професіонала І. В. Бабушкіна, 22-річного машиніста А. П. Байкузова та багатьох інших» (с. 185). Проте ніякої згадки про Байкузова в статті В. І. Леніна та інших його документах немає. Якщо сучасним дослідникам пощастило встановити прізвище машиніста, то про це треба чітко сказати.

Розділи підготовлено не на однаково науковому рівні, деякі написані без використання архівних документів. В одних розділах посилання даються на більшовицькі газети «Вперед» і «Пролетарий» за 1905 р. (с. 149, 188), в інших — на їх перевидання у кількох випусках 1924 р. (с. 173), є серйозні зауваження до оформлення наукового апарату (с. 118, 172), його подано в кінці кожного розділу, що нагадує структуру збірника статей, а не цільної монографії.

Назви населених пунктів, де відбувалися революційні події, подані за тогочасною термінологією, без зазначення сучасних назв (Катеринбург, Катеринослав, Твер, Самара та ін.). Очевидно слід було б додати географічний покажчик з зазначенням старих і сучасних назв міст. Це стосується і прізвищ окремих діячів.

Зустрічаються в книзі редакційні огріхи (с. 17, 20, 29, 48, 116 та ін.), «глухі» посилання на журнали, без назви опублікованих у них статей і матеріалів (с. 27, 54—55, 112—114, 188 та ін.), помилки в ініціалах П. І. Кулябка (с. 17), І. В. Бабушкіна (с. 185), назвах Селенгінського і Севського полків (с. 184). В науковому апараті допущено ряд помилок. На с. 13, 14 неточно вказано кількість сторінок у праці Б. І. Корольова і М. В. Романцова, на с. 151 — номер журналу «Летопись революции», на с. 55, 149, 151, 161, 187 допущені помилки в датах, назвах книг, в написанні архівних фондів. У посиланнях література подається не за хронологією публікації, а якщо за один рік вийшло кілька праць, то не дотримано алфавіту авторів чи назв їх праць (с. 12).

В цілому, незважаючи на вказані недоліки, рецензована праця заслуговує позитивної оцінки, вона вносить певний вклад у вивчення діяльності В. І. Леніна, більшовицької партії в роки першої російської революції.

А. П. АБРАМОВ (Суми),
І. К. ДУБОВИКОВ (Дніпропетровськ)

³ Волин М. С. К вопросу об изучении состава большевистской партии накануне и в период революции.— В кн.: Революция 1905—1907 годов в России и ее всемирно-историческое значение.— М., 1976, с. 181.

⁴ Борьба за массы в трех революциях в России: пролетариат и средние городские слои.— М., 1981,—303 с.; Лейкина С.-Савирская В. Р. Русская интеллигенция в 1900—1917 годах.— М., 1981.—285 с.

ВСЕСОЮЗНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 80-РІЧЧЮ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

12—14 вересня 1985 р. у Ворошиловграді відбулася Всесоюзна наукова конференція, присвячена 80-річчю першої російської революції 1905—1907 рр. Її організували Інститут історії АН СРСР, Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Інститут історії АН УРСР, Ворошиловградський обком партії та педагогічний інститут ім. Т. Г. Шевченка.

У роботі конференції взяли участь понад 130 вчених з різних наукових центрів і вузів нашої країни. Активну участь у ній взяли вчені Азербайджану, Білорусії, Вірменії, Грузії, Казахстану, Латвії, Молдавії, Таджикистану, а також Комі АРСР. Особливо представницькою була делегація Української РСР — близько 70 наукових співробітників з 19 міст республіки.

Вступним словом конференцію відкрив голова її оргкомітету, директор Інституту історії АН УРСР, акад. АН УРСР Ю. Ю. Кондуров. У своїй доповіді на пленарному засіданні він вказав на невичерпне ідейне багатство творчої спадщини В. І. Леніна, документів КПРС як методологічної основи наукової розробки проблем історії першої російської революції та наголосив на необхідності глибшого вивчення радянськими істориками революційного руху в нашій країні в період імперіалізму.

На відкритті конференції також виступили: секретар Ворошиловградського обкому Компартії України В. О. Михайлов; зав. відділом історії капіталізму Інституту історії АН УРСР, д-р іст. наук, проф. В. Г. Сарбей з доповіддю «Пролетарський етап загальноросійського визвольного руху і місце в ньому революції 1905—1907 рр.»; д-р іст. наук Ю. І. Кир'янов (Москва) — «Помісячні дані про страйки в різних галузях промисловості Росії в період революції 1905—1907 рр. (кількісний аналіз)»; заст. директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України, д-р іст. наук І. Ф. Курас — «Перша російська революція і сучасність»; зав. відділом історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН УРСР, акад. АН УРСР П. Т. Тронько — «Увічнення героїв першої російської революції у пам'ятниках історії і культури Української РСР»; секретар парткому об'єднання «Ворошиловградтепловоз» В. Я. Циганок — «Революційні традиції в комуністичному вихованні трудового колективу підприємства».

На конференції працювало 4 секції. На першій секції — «Ленінська теоретична спадщина по історії першої російської революції і сучасність» з доповідями виступили зав. сектором Інституту історії партії

при ЦК Компартії України, д-р іст. наук Л. П. Нагорна — «Питання ідеологічної боротьби в теоретичній спадщині В. І. Леніна 1905—1907 рр.»; д-р іст. наук, проф. Д. С. Шелест (Одеса) — «Ленінське вчення про керівну роль робітничого класу в революції 1905—1907 рр.»; д-р іст. наук, проф. Н. П. Бабаєва (Ленінград) — «Проблема єдності революційно-демократичних сил в працях В. І. Леніна 1905—1907 рр.». На ній було заслухано також 21 повідомлення.

На другій секції — «Більшовицька партія на чолі революційного руху мас напередодні і в період першої російської революції» з доповідями виступили д-р іст. наук, проф. А. М. Черненко (Дніпропетровськ) — «Роль закордонної операційної бази в організаційному будівництві більшовицької партії напередодні і в період першої російської революції»; д-р іст. наук, проф. П. М. Шморган (Київ) — «Участь більшовицьких організацій України в підготовці й проведенні III з'їзду РСДРП»; д-р іст. наук, проф. С. Караєв (Азербайджан) — «3 історії інтернаціональних зв'язків і революційної боротьби Азербайджану та України напередодні і в період першої російської революції»; д-р іст. наук, проф. Л. О. Суярко (Київ) — «Більшовицька преса — бойова й організаційна зброя партії в період першої народної революції епохи імперіалізму (Історичний досвід КПРС)»; д-р іст. наук М. В. Демченко (Київ) — «Більшовицька преса України 1907—1910 рр. про досвід першої російської революції». На ній було заслухано також 26 повідомлень.

У ході роботи третьої секції — «Пролетаріат — гегемон революції 1905—1907 рр.» були заслухані доповіді д-ра іст. наук, проф. А. І. Приймєнко (Донецьк) — «Боротьба робітників Росії за соціальне страхування в 1905—1907 рр.»; д-ра іст. наук, проф. О. Г. Михайлюка (Луцьк) — «Участь сільської інтелігенції України в революційних подіях на селі в 1905—1907 рр.», а також 38 повідомлень.

На четвертій, історіографічній секції — «Підсумки та перспективи досліджень першої російської революції» з доповідями виступили д-р іст. наук, проф. В. Л. Харитонов (Харків) — «Про співвідношення революційного руху в центрі та на периферії в буржуазно-демократичних революціях в Росії»; д-р іст. наук, проф. П. Л. Варгатюк (Київ) — «Більшовицькі організації України 1905—1907 рр. у висвітленні Нарисів історії обласних партійних організацій»; д-р іст. наук, проф. Г. П. Єфремцев (Коломна) — «Ви-

світлення подій вищого піднесення першої російської революції в новітній літературі по історії фабрик та заводів Центрального промислового району»; чл.-кор. АН Латвійської РСР А. К. Бірон (Рига) — «Основні підсумки дослідження найважливіших проблем історії революції 1905—1907 рр. у Латвії»; д-р іст. наук В. А. Дунаєвський (Москва) — «М. М. Лукін в революції 1905—1907 рр. (До 100-річчя з дня народження акад. М. М. Лукіна)». Крім того, на цій секції було заслухано ще ряд доповідей і повідомлень.

На заключному пленарному засіданні конференції були підбиті підсумки роботи

секцій, а також прийняті рекомендації. В них, зокрема, наголошувалося на необхідності дальшого розгортання досліджень з історії нашої Вітчизни, особливо в період трьох російських революцій, підвищення методологічного рівня наукових праць, які будуть публікуватися, ширшого використання істориками досягнень науково-технічної революції, розширення обсягу комплексних досліджень й активної участі істориків в ідеологічній, політико-виховній роботі КПРС.

В. Г. МОТRENKO (Ворошиловград),
О. М. МАШКІН (Київ)

ВСЕСОЮЗНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ ІСТОРИКІВ У КИШИНЕВІ

24—25 вересня 1985 р. у Кишиневі відбулася наукова конференція на тему: «Радянський народ — нова інтернаціональна спільність людей». Її організували Академія наук СРСР, Наукова рада «Історія соціалістичного й комуністичного будівництва в СРСР», Інститут історії АН СРСР, Академія наук МРСР, Інститут історії АН Молдавської РСР. В її роботі взяли участь понад 150 чол.

Конференцію відкрив президент Академії наук Молдавської РСР чл.-кор. АН СРСР О. О. Жученко. Він підкреслив, що створення нової історичної спільності людей — радянського народу — є наслідком розвитку соціалістичної суспільно-політичної системи після перемоги Великого Жовтня. В сучасних умовах процеси соціально-класової інтеграції та інтернаціоналізації економічного, суспільно-політичного та культурного життя відбивають закономірності історичного прогресу нашого суспільства.

Учасників форуму привітав секретар ЦК Компартії Молдавії П. П. Петрик. Він зазначив, що КПРС визначає конкретні шляхи перспективного розвитку національних відносин в СРСР, сприяє збагаченню форм братерського співробітництва соціалістичних націй і народностей, зміцненню єдності радянського суспільства.

Голова Наукової ради з проблеми «Історія соціалістичного й комуністичного будівництва в СРСР» акад. М. П. Кім у своєму виступі наголосив на необхідності дальшого дослідження проблем становлення й еволюції радянського народу як єдиної соціально-класової й інтернаціональної спільності людей.

На пленарному засіданні також виступили: д-р істор. наук С. С. Хромов (Москва), який проаналізував проблему формування й розвитку радянського народу — єдиної соціально-класової й інтернаціональної спільності, чл.-кор. АН МРСР В. І. Царанов та д-р істор. наук М. К. Ситник (Кишинів), що висвітлили питання про соціалістичні перетворення й процес дальшої консолідації в 40-х — на початку

50-х років радянських республік та областей, воз'єднаних із СРСР в 1939—1940 рр. Чл.-кор. АН БРСР П. Т. Петриков і канд. істор. наук Г. В. Корзенко (Мінськ) розглянули деякі аспекти міжреспубліканського наукового співробітництва як найважливішого фактора інтернаціоналізації нашого суспільства.

В засіданнях секції, де обговорювалися політичні й соціально-економічні умови формування та розвитку радянського народу, взяли участь понад 60 чол. Зокрема, інтерес викликали виступи д-рів істор. наук А. В. Лихолата, С. В. Кульчицького (обидва Київ), І. І. Колмогорцева (Новосибірськ), І. М. Некрасової (Москва), Л. Є. Репіди (Кишинів), В. Ф. Панибудьласки, С. М. Сирцової (обидва Київ), кандидатів істор. наук В. Г. Лапіної (Хабаровськ), Т. І. Славко (Казань), д-ра філософ. наук М. І. Сазонова та канд. істор. наук О. М. Куца (обидва Харків) й інших.

В роботі другої секції, учасники якої розглянули культурно-ідеологічні аспекти духовної спільності радянського народу, взяли участь більш як 50 чол. Жваву дискусію викликали виступи д-рів істор. наук Ю. О. Курносова (Київ), М. М. Губогло (Москва), С. А. Атамукаса (Вільнюс), М. К. Мухарямова (Казань), кандидатів істор. наук В. Т. Єрмакова та В. Д. Єсакова (Москва), М. Є. Ашмане (Рига), І. П. Санду (Кишинів), Н. В. Комаренко й Г. С. Бреґи (обидві Київ) та інших.

На заключному пленарному засіданні керівники секцій доктори істор. наук Ю. О. Курносов та Л. Є. Репіда доповіли про їх роботу. Із заключним словом виступив акад. М. П. Кім, який акцентував увагу дослідників на тих проблемах розглядуваної теми, які вимагають дальшого вивчення (інтернаціоналізація духовної сфери, зближення складових частин нової історичної спільності людей — радянського народу й ін.).

В. М. ШЕЙКО (Харків)

КОНФЕРЕНЦІЯ ЧИТАЧІВ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» В УЖГОРОДІ

27 вересня 1985 р. в Ужгородському державному університеті відбулася конференція читачів «Українського історичного журналу». В її роботі взяли участь викладачі історичного факультету та кафедр суспільних наук УжДУ, наукові співробітники партійного архіву Закарпатського обкому Компартії України, викладачі середніх спеціальних навчальних закладів області, аспіранти та студенти-історики.

Вступним словом конференцію відкрив зав. кафедрою історії УРСР, історіографії та джерелознавства, д-р іст. наук, проф. М. В. Троян. Він зазначив, що зустріч з читачами й авторським активом журналу є актуальною і корисною саме тепер, коли КПРС, йдучи до свого XXVII з'їзду, особливу увагу приділяє розвитку суспільних наук.

Заст. головного редактора «Українського історичного журналу», д-р іст. наук М. В. Коваль докладно розповів присутнім про роботу редколегії та редакції за роки одинадцяті п'ятирічки, спинився на проблемах, над вирішенням яких редколегія працюватиме у наступній п'ятирічці.

В обговоренні роботи журналу взяли участь наук. співроб. парт. арх. Закарпат. обкому Компартії України Л. П. Левченко, зав. кафедрою історії СРСР, д-р іст. наук В. І. Ілько, проф. кафедри загальної історії Г. В. Павленко, аспірант кафедри історії КПРС Ю. М. Бисага.

Виступаючі відзначили, що «Українському історичному журналу» належить велика роль у розгортанні історико-партійних наукових досліджень. У 306 номерах журналу, які побачили світ з 1957 р., виступили близько 13 тис. авторів. Про популярність і науковий авторитет видання свідчить і той факт, що журнал розповсюджується не тільки в СРСР, а й у наукових колах ряду зарубіжних країн. «Український історичний журнал» став оперативніше відгукуватися на суспільно важливі події.

Готуючись до гідної зустрічі XXVII з'їзду КПРС, редколегія започаткувала на сторінках видання спеціальну рубрику. В журналі виступають не тільки науковці, а й керівні партійні та радянські працівники. Їх матеріали мають велике політичне, науково-практичне, зокрема джерелознавче значення.

Учасники конференції висловили також

ряд критичних зауважень та побажань. Зокрема, відзначалося, що мало друкується матеріалів з питань критики буржуазних фальсифікацій різних періодів історичного процесу, з історії релігії та атеїзму. Слід посилити зв'язок науки з практикою комуністичного будівництва. Виступаючі підкресливали, що окремі матеріали в журналі хибують описовістю, декларативністю, мають компілятивний характер. Дуже рідко на сторінках видання зустрічаються статті, які б стали предметом дискусій.

Зверталася увага на часом невисокий науковий рівень історіографічних та джерелознавчих публікацій. Виступаючі наголошували на необхідності порушувати в журналі злободенні проблеми, більше уваги приділяти питанням марксистсько-ленінської методології історичної науки. Слід ретельніше розподіляти журнальну площу з тим, щоб рівномірно висвітлювати всі розділи історичної науки. Було внесено пропозицію запровадити на сторінках журналу публікацію біографічних нарисів про істориків і учасників історичних подій. Виступаючі зійшлися на думці щодо критеріїв матеріалів, які друкуються в журналі. Це насамперед новизна, актуальність та належний науково-теоретичний рівень публікацій. Тільки такі матеріали здатні задовольнити постійно зростаючі вимоги до органів наукової преси. Партія чекає від суспільствознавців глибоких розробок марксистсько-ленінської методології історичної науки, підвищення її ідейно-виховної функції, активного сприяння вирішенню практичних завдань, безкомпромісної боротьби з буржуазною ідеологією.

Висловлювалися також думки про необхідність більш чіткої, злагодженої роботи працівників редакції, що, безумовно, сприятиме тісному згуртуванню авторського активу, ще більше підніме авторитет журналу.

На закінчення конференції заст. головного редактора «Українського історичного журналу» М. В. Коваль дав вичерпні відповіді на запитання учасників конференції і запевнив, що редколегія та колектив редакції ретельно вивчать усі висловлені пропозиції та побажання і по можливості врахують їх у своїй подальшій роботі.

В. В. ГАРАГОНІЧ (Мукачеве)

ВШАНУВАННЯ АКАДЕМІКА АН УРСР П. Т. ТРОНЬКА У ЗВ'ЯЗКУ З ЙОГО 70-РІЧЧЯМ

25 вересня 1985 р. на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР відбулося вшанування зав. Відділенням історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН УРСР, акад. АН УРСР П. Т. Тронька

з нагоди 70-річчя з дня його народження та 50-річчя суспільно-політичної і наукової діяльності.

Засідання відкрив директор Інституту, акад. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор-Він

тепло й сердечно привітав ювіляра і вручив йому вітальну адресу від імені колективу, партійної, профспілкової та комсомольської організації. Про життєвий і творчий шлях Петра Тимофійовича розповів чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко.

П. Т. Тронько народився 12 липня 1915 р. у с. Заброди на Харківщині. Свою трудову діяльність він розпочав на шахті м. Держинська Донецької області. Згодом вчителював у школі. В 1937 р. Петро Тимофійович перейшов на комсомольську роботу. В 1939 р. його було обрано першим секретарем Станіславського обкому комсомолу. Під час Великої Вітчизняної війни П. Т. Тронько — на політичній роботі в діючій армії. Відкликаний з діючої армії в жовтні 1943 р. за рішенням директивних органів, П. Т. Тронько працює першим секретарем Київського обкому і міському ЛКСМУ, другим секретарем ЦК комсомолу України. В 1945 р. він бере участь у роботі Всесвітнього конгресу демократичної молоді, на якому було створено Всесвітню федерацію демократичної молоді (ВФДМ). П. Т. Тронька було обрано членом її керівного органу.

Після успішного навчання в аспірантурі Академії суспільних наук при ЦК КПРС і захисту кандидатської дисертації Петро Тимофійович Тронько працює зав. відділом, секретарем Київського обкому Компартії України, зав. відділом пропаганди й агітації ЦК Компартії України.

У 1961 р. П. Т. Тронька було висунуто на відповідальну посаду заст. Голови Ради Міністрів Української РСР, де він працював понад 17 років. Одночасно продовжував наукову діяльність. Він написав і видав ряд монографічних досліджень, науково-популярних праць, захистив докторську дисертацію. В 1978 р. на загальних зборах АН УРСР його було обрано академіком АН УРСР. В 1978—1979 рр. П. Т. Тронько — віце-президент Академії наук УРСР, голова Секції суспільних наук АН УРСР. У березні 1979 р. його було призначено зав. відділом Інституту історії АН УРСР. Нині Петро Тимофійович очолює Відділення історико-краєзнавчих досліджень, головним завданням якого є наукове забезпечення багатотомного «Зводу пам'яток історії і культури народів СРСР по Українській РСР».

Перу П. Т. Тронька належить понад 300 праць, у тому числі 6 монографій. Як голова Головної редакційної колегії 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» Петро Тимофійович багато зробив для створення цього унікального видання. В 1976 р. за цю працю йому разом з групою інших науковців було присуджено Державну премію СРСР. У 1984 р. П. Т. Тронько за цикл праць з історії комсомолу періоду Великої Вітчизняної війни удостоєний премії Ленінського комсомолу.

На засіданні відзначалося, що П. Т. Тронько був делегатом ряду з'їзців КПРС

та Компартії України, депутатом Верховної Ради УРСР, неодноразово обирався членом ЦК Компартії України. Він успішно виконує обов'язки голови правління Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, віце-президента Міжнародного комітету славістів, голови радянської частини комісії істориків СРСР—ЧССР, член редколегії багатьох видань.

Його трудові і бойові заслуги перед Батьківщиною відзначені багатьма високими урядовими нагородами, в тому числі орденом Леніна, чотирма орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Вітчизняної війни I ступеня, орденами Дружби Народів, Червоної Зірки, Почесними грамотами Президії Верховної Ради УРСР та деяких інших республік, медалями. В 1985 р. у зв'язку з 70-річчям за заслуги в розвитку історичної науки, активну громадсько-політичну діяльність П. Т. Тронька нагороджено орденом Жовтневої революції.

З теплими словами привітання виступили: перший секретар Печерського райкому Компартії України А. Г. Пилипенко, другий секретар ЦК ЛКСМУ В. І. Цибух, директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, чл.-кор. АН УРСР В. І. Юрчук, відомий український поет, член Президії Спілки письменників України, депутат Верховної Ради Української РСР П. М. Воронько, декан історичного факультету Київського державного університету, д-р іст. наук, проф. А. Ф. Кізченко, перший заст. голови правління Укр. товариства охорони пам'яток історії та культури М. І. Кашка. Заст. начальника науково-організаційного відділу Президії АН УРСР, канд. екон. наук С. І. Пирожков оголосив адресу Секції суспільних наук АН УРСР.

Учений секретар Інституту історії АН УРСР В. Ф. Репринцев повідомив учасників засідання про те, що на адресу П. Т. Тронька у зв'язку з його ювілеєм надійшло багато вітальних адрес, телеграм, листів, поздоровлень з Москви, Ленінграда, братніх союзних республік, соціалістичних країн. Їх автори — відомі вчені, партійні, радянські працівники, ветерани Великої Вітчизняної війни і праці, Ленінського комсомолу, керівники наукових і державних установ, підприємств й організацій. Ювілейні матеріали про Петра Тимофійовича були вміщені в ряді республіканських та обласних газет.

П. Т. Тронько сердечно подякував за теплі привітання, висловив вдячність Комуністичній партії за високу оцінку його діяльності і запевнив, що докладе всіх зусиль, щоб виконати покладені на нього завдання у науковій і громадсько-політичній роботі.

В. О. ГОРБИК (Київ),
Є. М. СКЛЯРЕНКО (Київ)

МАЗУР ВІЛЕН МИКИТОВИЧ

21 жовтня 1985 року після тяжкої тривалої хвороби помер відомий радянський учений-економіст, член КПРС з 1952 року, доктор економічних наук, професор, заслужений діяч науки Української РСР, заступник директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС Вілен Микитович Мазур.

В. М. Мазур народився 9 березня 1931 року в с. Кирнасівка Тульчинського району Вінницької області в сім'ї службовця. Після закінчення в 1952 році Одеського державного університету був на викладацькій, комсомольській і партійній роботі. З 1962 року в апараті ЦК Компартії України — лектор, керівник лекторської групи, заступник завідуючого відділом пропаганди і агітації. З 1971 року — проректор Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, а з 1974 року і до останніх днів життя — заступник директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України.

В. М. Мазур — автор близько 100 наукових праць. Ряд з них видано за рубежом. Широким було коло його наукових інтересів. Загальне визнання дістали дослідження з актуальних питань політичної економії соціалізму, проблем науково-тех-

нічної революції і управління, з питань теоретичної та ідеологічної роботи КПРС, критики сучасного ревізйонізму, антикомунізму.

Вілен Микитович брав участь у підготовці багатотомної «Історії КПРС», «Нарисів історії Комуністичної партії України», документальних збірників. Він був членом редколегій журналів «Під прапором ленінізму» і «Економіка Радянської України», науковим консультантом перекладу на українську мову творів К. Маркса і Ф. Енгельса в 50 томах, провадив велику пропагандистську роботу.

Заслуги В. М. Мазура перед Батьківщиною відзначені орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, «Знак Пошани», медалями.

Від нас пішов учений широкої ерудиції, високої партійної принциповості. В. М. Мазур відзначався працьовитістю, скромністю, простотою, душевною чуйністю.

Світла пам'ять про Вілена Микитовича Мазура — вченого-комуніста назавжди збережеться в наших серцях.

Інститут історії партії
при ЦК Компартії України —
філіал Інституту марксизму-ленінізму
при ЦК КПРС

**АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ,
НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ В 1985 р.**

Михайло Сергійович Горбачов	3
Інформаційне повідомлення про Пленум Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу	3
Промова Генерального секретаря ЦК КПРС товариша М. С. Горбачова на Пленумі ЦК КПРС 11 березня 1985 року	3
Звернення Центрального Комітету КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР до Комуністичної партії, до радянського народу	3
В ім'я миру на землі (Республіканська наукова конференція, присвячена 40-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні)	7

50-річчя стахановського руху

До нових висот у соціалістичному змаганні (Матеріали «круглого столу») .	8

СТАТТІ

Ідеї В. І. Леніна живуть і перемагають

Вічна молодість лєнінізму	4
Василенко В. К. Втілення в життя лєнінських ідей про участь керівних кадрів у виховній роботі	4
Гамрецький Ю. М. Ради робітничих і солдатських депутатів України — провідники лєнінської політики миру (січень — березень 1918 р.)	4
Шевченко В. Ф. Лєнінський принцип єдності теорії і практики у діяльності КПРС	4
Шевченко Ф. П. Лєнінське вчення про закономірності історичного процесу	4

Центри пропаганди ідей В. І. Леніна

Кирилова С. К. Досвід Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна по комуністичному вихованню молоді	4
Подольак Г. В. (Львів), Машотас В. В. (Львів). Наукова робота Львівського філіалу Центрального музею В. І. Леніна	4

XXVI з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Гаврилюк О. Ю. Парти́йне керівництво соціально-економічним розвитком села на сучасному етапі	3
Селіхов М. Г. Профспілки республіки на завершальному етапі одинадцяті п'ятирічки	1
Тихвінський С. Л. (Москва). Актуальні проблеми радянської історичної науки і деякі питання вдосконалення підготовки й атестації наукових кадрів	2
Худяк Р. А. Вклад трудящих Української РСР в охорону навколишнього середовища	1
Шиловцев Ю. В. Діяльність партійних організацій України по утвердженню лєнінського стилю роботи	2

Назустріч XXVII з'їзду КПРС

Калакура Я. С. Лєнінська концепція партійного з'їзду в дії	11
Лихолат А. В., Гупан Н. М. (Ворошиловград). Зростання культурно-технічного рівня робітничого класу України — важлива умова прискорення соціально-економічного розвитку республіки	12
Малишко М. І., Крилов О. М. Основні напрями природоохоронної діяльності КПРС і Радянської держави	10
Новицький Є. А. Контроль і перевірка виконання як засіб керівництва, засіб виховання кадрів	6
Паяченко П. П., Кравченко В. І. (Донецьк). Діяльність Рад УРСР по збільшенню виробництва товарів широкого споживання в умовах розвинутого соціалізму	7

Панченко П. П., Тимченко С. М. Вклад трудящих Української РСР у здійснення ленінської аграрної політики КПРС на сучасному етапі	4
Сологуб В. О. Примножуючи стахановські традиції	8
Ткач Д. І. Участь комсомольців і молоді в соціально-економічному розвитку республіки	10
Чишко В. С. Вдосконалення підготовки кадрів спеціалістів для сільського господарства УРСР	11
Шевчук В. П. Вирішення трудовими колективами промислових підприємств УРСР соціально-економічних питань на сучасному етапі	9
<i>40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років</i>	
Григорович Д. П. Комуністична партія — організатор і натхненник Великої Перемоги	5
Захаров І. З. (<i>Ленінград</i>), Маїн В. М. (<i>Іваново</i>). Ратна і трудова співдружність народів СРСР — джерело могутності Радянської держави	5
Курас І. Ф. Документи про діяльність нелегального ЦК КП(б)У (жовтень 1942 — червень 1943 рр.)	5
Федоров О. К. Немеркнучий подвиг Збройних Сил СРСР	5
<i>40-річчя завершення Великої Вітчизняної й другої світової воєн</i>	
Куманьов Г. О. (<i>Москва</i>). Створення економічного фундаменту Перемоги — безсмертний подвиг в ім'я соціалізму	9
<i>До 80-річчя російської революції 1905—1907 рр.</i>	
Ілюшина Л. І. (<i>Одеса</i>), Кормич А. І. (<i>Одеса</i>). Тактика більшовиків України щодо середніх міських верств	1
Михайлюк О. Г. (<i>Луцьк</i>). Перша народна революція епохи імперіалізму	1
<i>80-річчя першої російської революції</i>	
Сарбей В. Г. Місце революції 1905—1907 рр. в історії загальноросійського революційно-визвольного руху	12
Чорний Д. М. (<i>Харків</i>). Історико-партійна література про III з'їзд РСДРП	12
<i>30-річчя Варшавського Договору</i>	
Мельникова І. М., Асатуров С. К. Союз в ім'я миру і соціалізму	5
<i>До 40-річчя заснування ООН</i>	
Афанасьєв Б. А. Участь України у боротьбі СРСР в ООН за мир і соціальний прогрес	10
<i>10-річчя хельсінкської Народи з питань безпеки і співробітництва в Європі</i>	
Філіпенко Д. М. Проблеми і перспективи розрядки міжнародної напруженості	8
<i>До Міжнародного року молоді</i>	
Мироненко В. І. Молодь Української РСР у боротьбі за мир	7
Павленко В. В. Інтернаціональні зв'язки молоді Радянської України та країн соціалістичної співдружності	7
<i>До 800-річчя «Слова о полку Ігоревім»</i>	
Котляр М. Ф. Давня Русь та її доба у «Слові о полку Ігоревім»	11
<i>Методологія та методика історичних досліджень</i>	
Віднянський С. В. Інтернаціональна взаємодія робітничого класу країн соціалістичної співдружності як об'єкт історичного дослідження	9
Іщенко М. Г. Значення публіцистики для вивчення сучасної вітчизняної історії	3
Курносов Ю. О. Визначення соціальної суті радянської інтелігенції	6
Раковський М. Ю. (<i>Одеса</i>). Соціальна функція вітчизняної історії як науки в сучасних умовах	1
Сарбей Г. В. В. І. Ленін про історію революції 1905—1907 рр.	4
Сергієнко Г. Я. Етапи формування і розвитку української народності	10

Проти буржуазної фальсифікації історії

Ржешевський О. О. (Москва). 40-річчя Великої Перемоги і неспроможність буржуазних фальсифікаторів історії 5

* * *

Вовк О. Л. Уніатська клерикальна реакція — зняття антикомунізму 1
 Котляр М. Ф. Деякі проблеми історії давньоруського міста (на матеріалах Південно-Західної Русі) 9
 Мельниченко В. Ю. Діяльність Компартії України по інтернаціональному згуртуванню трудящих засобами усної агітації і пропаганди в роки громадянської війни 9
 Олененко Ю. О. Атеїстична робота музеїв України 9
 Пиріг О. А. В. І. Ленін про роль торгівлі у соціалістичному будівництві 2
 Смолій В. А. Формування соціальної свідомості учасників народних рухів на Україні (друга половина XVII—XVIII ст.) 6
 Цвілюк С. А. (Одеса). В. І. Ленін і преса іноземних комуністичних груп РКП(б) (1918—1920 рр.) 9
 Яремчук Д. А. (Львів). Про роботу партійних організацій по нейтралізації спроб впливу зарубіжних уніатсько-націоналістичних центрів на віруючих 11

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Бойко М. К. (Чернігів). Стан робітничого класу України за матеріалами перепису 1923 р. 10
 Буряк Л. І. Партійно-радянська преса як джерело вивчення патріотичного виховання радянських людей у роки Великої Вітчизняної війни 5
 Вітрук Л. Д. Піднесення матеріального добробуту трудящих УРСР у 60-х—80-х роках 3
 Галенко О. І. Історія робітничого класу Української РСР в документальних публікаціях (1921—1941 рр.) 1
 Гуляк А. І. (Одеса), Соколов В. М. (Одеса). Документи про В. І. Леніна в одеських архівах 6
 Дмитрієнко М. Ф., Миронець Н. І. Листівки з творами революційної поезії як історичне джерело (1919—1920 рр.) 7
 Литвин Н. А. Спогади робітників — одне з джерел з історії індустріалізації УРСР (1928—1941 рр.) 8
 Мусієнко В. В. Діяльність Комуністичної партії по організації розгрому інтервентів і внутрішньої контрреволюції на Україні в 1920 р. 7
 Реєнт О. П. Видатний радянський державний і військовий діяч (Короткий огляд літератури про життя та діяльність М. В. Фрунзе) 2
 Стафійчук І. П. Ідеологічна, масово-політична робота партії серед трудящих України у 1941—1945 рр. 6
 Троян М. В. (Ужгород), Данилюк Д. Д. (Ужгород). Українська радянська історична література про возз'єднання Закарпаття з УРСР 6

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання вдосконалення розвинутого соціалізму в СРСР

Бушин М. І. (Черкаси), Іщенко М. П. (Черкаси). Удосконалення соціалістичного способу життя на селі в процесі соціально-культурного розвитку 2
 Васюта С. І. (Львів). Рациональне використання лісових ресурсів трудовими колективами Карпатського лісопромислового комплексу 2

З історії боротьби КПРС і трудящих СРСР за науково-технічний прогрес

Бондаренко О. В. (Кіровоград). З досвіду роботи парторганізацій України по впровадженню досягнень науки і техніки у сільськогосподарське машинобудування (1976—1980 рр.) 10
 Касьянов Г. В. Про діяльність науково-технічних секцій профспілок України (1935—1937 рр.) 10
 Курносов Ю. О., Склярєнко А. Є. Утворення наукових центрів АН УРСР 10

З історії Великої Жовтневої соціалістичної революції

Белякевич І. І. (Львів). Участь польських трудящих-інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад на Україні (липень 1917 — лютий 1918 рр.) 11
 Буравченков А. О. Про чисельність офіцерського корпусу російської армії напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції 11
 Гошуляк І. Л., Корієнко П. С. (Тернопіль). До питання про масово-політичну роботу більшовиків України в 1918—1920 рр. 11

- Сапун М. М. Агітаційно-пропагандистська діяльність національних комуністичних секцій на Україні (1918—1920 рр.) 11
- До 40-річчя Перемоги Радянського Союзу
у Великій Вітчизняній війні*
- Піддубний А. С. (Красноармійськ). До питання про участь письменників України в поданні допомоги фронту (1941—1945 рр.) 2
- Сілецький В. І. (Івано-Франківськ). Військово-мобілізаційна робота серед населення західних областей УРСР (1944—1945 рр.) 2
- Цимбал Л. М. (Миколаїв). Про ідейно-виховну роботу парторганізацій вузів України в 1943—1945 рр. 2
- 80-річчя виходу в світ книги В. І. Леніна
«Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції»*
- Мороко В. М. (Запоріжжя). Видатна праця творчого марксизму 8
- З історії збройної боротьби на фронтах Великої Вітчизняної війни
і в тилу фашистських загарбників*
- Каїров С. Л. (Миколаїв). Взаємодія військ 3-го Українського фронту, НВАЮ і 1-ї болгарської армії в боях за визволення Югославії (жовтень 1944 — травень 1945 рр.) 5
- Клюєнко Д. М. (Черкаси). Допомога партизанів і підпільників України Червоній Армії (червень 1941 — липень 1942 рр.) 5
- Куманьов В. О. (Москва), Філіппович В. Г. (Москва). Сторінки героїчної оборони Одеси (серпень — жовтень 1941 р.) 5
- З історії радянського тилу*
- Зінченко Ю. І. Деякі питання діяльності місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР у червні 1941 — липні 1942 рр. 5
- Лозицький В. С. Газети «Комуніст» і «Советская Украина» про трудові звершення трудящих республіки, евакуйованих у радянський тил 5
- Савчук П. О. (Ровно). Про відновлення та організаційне зміцнення первинних парторганізацій Компартії України в 1943—1945 рр.) 5
- З історії Української РСР
у період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу*
- Вербило О. М. Виховання воїнів Червоної Армії у дусі радянського патріотизму (1944—1945 рр.) 10
- Вронська Т. В. До питання про громадсько-політичну активність молоді України (1943—1945 рр.) 6
- Івлев І. О. (Москва). Юденков А. Ф. (Москва). Контрпропаганда підпільників і партизанів на окупованій радянській території (1941—1944 рр.) 6
- Коваль М. В., Пучко О. А. Підготовка кадрів технічної інтелігенції вузами УРСР (1941—1945 рр.) 6
- Перехрест О. Г. (Хмельницький). Діяльність комсомольських організацій України по військовому навчанню молоді в перший період війни 10
- До 50-річчя стахановського руху*
- Зайцев Ю. Д. (Львів). Боротьба робітників львівського виробничого об'єднання «Кінескоп» за економію матеріальних ресурсів (70-і — початок 80-х років) 7
- Кузьменко М. М. (Донецьк). Участь молодих шахтарів Донбасу у стахановському русі (1935—1941 рр.) 7
- До 80-річчя російської революції 1905—1907 рр.*
- Глизь І. І. (Вишневе). Твори В. І. Леніна на Україні в 1905—1907 рр. 4
- Ковальова О. В. (Горлівка). В. І. Ленін про військово-бойову діяльність партії в 1905 р. 4
- Колішер Т. М., Слюдікова Т. Б. Адреси київських більшовиків у роки першої російської революції 7
- Лавров Ю. П. Січнево-березневі страйки 1905 р. на Україні 7
- З історії революції 1905—1907 рр.*
- Бородій М. К. (Боярка). Медичні працівники в революційних подіях 12
- Кізченко В. І., Ткачук А. П. (Сімферополь). Діяльність Харківського товариства поширення в народі грамотності 12

Крестовська Н. М. (Одеса). До питання про статистику страйків робітників України	12
Любаров П. Ю. (Одеса). Торгові працівники в революційному русі в 1905 р.	12
Полохало В. І. В. І. Ленін про міські середні верстви як союзника пролетаріату	12
Родіна Л. В. (Ворошиловград). Клара Цеткін про першу російську революцію	12
Шешунова І. М. (Миколаїв). Участь учителів у революції	12

З історії робітничого класу України

Лукашов О. В. (Кривий Ріг). Залучення жінок у промислове виробництво в УРСР (1943—1945 рр.)	8
Шаталіна Є. П. Стахановський рух і якісні зміни у складі робітничого класу УРСР	8

З історії селянства України

Денясовець П. М. (Полтава). Соціально-демографічні зміни в селянських господарствах Полтавщини (1926—1928 рр.)	10
Капустян Г. Т. (Москва). Суспільно-політична активність селянства (1924—1925 рр.)	10

З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків

Зубалій О. Д. Соціалістичне змагання трудівників сільського господарства союзних республік (1933—1937 рр.)	8
Колесник О. Д. (Москва), Савельєв В. М. (Москва). Про боротьбу трудящих братніх республік за відбудову промисловості визволених і прифронтових районів СРСР у ході Великої Вітчизняної війни	8

З історії інтернаціональних зв'язків

Кушнінська С. В. Солідарність трудящих Радянської України з антифашистською боротьбою пролетаріату Іспанії (1934—1935 рр.)	1
Татолі Т. В. (Ворошиловград). Відображення революційних подій 1905—1907 рр. на сторінках газети болгарських тісних соціалістів «Работнически вестник»	1

До 160-річчя повстання декабристів

Іванова Р. П., Литвин О. К. Ідеї співдружності та єдності народів у спадщині декабристів	12
Казьмирчук Г. Д. Висвітлення в новітній радянській історичній літературі проблем декабристського руху	12

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

Барштейн Ю. А. Пам'ятні медалі, присвячені визволенню союзних республік та їх столиць від німецько-фашистських загарбників	5
Маркітан Л. П. Значення кінофотодокументів у пропаганді історичних знань	1
Ричка В. М. З історії формування державної території Давньої Русі (IX—перша третина XII ст.)	9

Питання історичного краєзнавства

Замковий П. В. З історії «селянської республіки» на Сумщині	12
Камардіна К. М. (Сімферополь), Шамко В. І. (Одеса). Бойова діяльність підпільників Криму	5
Косенко М. Т. (Луцьк). Місту Луцьку — 900 років	10
Мірошників І. Я. (Харків). Люботинська республіка 1905 р.	12
Скляренко Є. М., Данилюк Ю. З. Роль О. М. Горького у розвитку історичного краєзнавства в СРСР	1
Троян М. В. (Мукачеве). Революція 1905—1907 рр. й Закарпаття	12

* * *

Бакуменко П. І., Логвиненко О. В. Організаційно-політичне зміцнення шкільних партійних організацій (1952—1961 рр.)	3
Водоп'янов А. Д. (Чернігів). До питання про діяльність армійських політ-органів і парторганізацій по комуністичному вихованню радянських воїнів (1976—1980 рр.)	3
Гайдай Г. А. (Одеса). Ідейно-політична робота більшовиків серед портових і суднових робітників Чорноморського басейну (1907—1914 рр.)	10

Гуржій О. І. Класи-стани та їх еволюція на Лівобережній Україні в період пізнього феодалізму	3
Зенкова Л. М. (Полтава). Споживча кооперація України в період воєнного комунізму	6
Колесник В. Ф. Висвітлення на сторінках газети «Комуніст» зростання робітничого ядра в КП(б)У (1926—1929 рр.)	11
Костенко Ю. В. З історії боротьби СРСР за заборону бактеріологічної зброї	11
Кухарчик В. П. (Одеса). Партиєне керівництво розвитком профполітосвіти на Україні (1926—1937 рр.)	3
Кязимова Г. Х. (Одеса), Привалова Л. В. (Одеса). Діяльність парт-організацій України по добору, розстановці кадрів ПТУ (1966—1980 рр.)	3
Лазанська Т. І. До питання про розвиток капіталістичних відносин у господарствах державних селян Лівобережної України в 30—50 роках XIX ст.	9
Меженін М. М. (Ворошиловград). З історії боротьби трудящих Української РСР за мир у післявоєнні роки	1
Миронець Н. І., Солтановська Т. Г. Французька політична пісня в революційному русі Росії	11
Мулявічюс Л. П. (Вільнюс). Використання найманої праці в поміщицьких маєтках Литви у 60-х—70-х роках XIX ст.	3
Пруниця С. Ю. (Ужгород), Мітряєва С. І. (Ужгород). Деякі питання розробки і здійснення науково-технічної політики в ЧССР	10
Путро О. І. Деякі питання соціально-економічної і політичної історії Лівобережної України в другій половині XVIII ст.	7
Романов О. Б. Національне питання в Іспанії та внутрішні міграції населення	6
Рувінський Л. А. (Одеса). Злочинна змова сіоністів і фашистів напередодні та в роки другої світової війни	9
Шкура В. П. Діяльність партійних організацій України по підвищенню загальноосвітнього і культурно-технічного рівня молодих робітників (1951—1955 рр.)	1
Язвінська О. М. Діяльність парторганізацій наукових установ України по розвитку науково-технічного співробітництва в рамках РЕВ (1971—1975)	6
Яшников В. Г. (Одеса). Вдосконалення форм і методів естетичного виховання студентської молоді (1971—1975 рр.)	9

ЗАМІТКИ

Борці за щастя народу

Дихан М. Д. (Одеса). А. В. Христов — солдат трьох революцій	2
Лисецький А. М. (Кишинів), Ісак П. К. (Кишинів). Про нього писав В. І. Ленін (О. С. Круссер)	6
Маленко Є. Ю. (Харків). З ленінської когорти (П. І. Воеводін)	6
Панкеева І. О. (Чернівці), Мирний І. І. (Чернівці). Життя, віддане революції (До 90-річчя з дня народження О. В. Панкеева)	2
Шапран М. Ф. (П'ятигорськ). Командарм М. І. Василенко	11

Трибуна молодого автора

Бойченко Л. Д. (Полтава). З досвіду роботи парторганізацій по інтернаціональному вихованню будівників газопроводу «Союз»	7
Буховець І. О. (Чернівці). Експлуатація православною церквою селян Північної Буковини (кінець XVIII—початок XX ст.)	3
Гринчуцький В. І. (Кам'янець-Подільський). Соціалістичне змагання працівників сільського господарства як фактор зміцнення дружби народів СРСР (1929—1937 рр.)	9
Драч В. Л. З досвіду роботи парторганізацій України по вдосконаленню добору та підготовки кадрів політичної агітації (1966—1970 рр.)	9
Жечев С. С. (Одеса), Руденко В. Т. (Одеса). Патріотичне та інтернаціональне виховання моряків на бойових традиціях Великої Вітчизняної війни (1971—1980 рр.)	4
Калиниченко С. Б. З історії виникнення стахановського руху в сільському господарстві УРСР (1935—1937 рр.)	3
Кокін С. А. Стахановський рух — вияв соціалістичної свідомості робітничого класу	9
Костинська Н. С. Діяльність ЦКК—РСІ УРСР по вдосконаленню державного апарату республіки (1920—1930 рр.)	11
Кривець Н. В. З історії фестивалів дружби молоді соціалістичних країн	7
Курило В. С. (Старобільськ). Роль партійно-радянської преси України в пропаганді та поширенні стахановського руху в промисловості республіки (1935—1937 рр.)	8
Мальцева Л. Г. Викладання історії в Київському університеті в 30—50-і роки XIX ст.	3

Марочко В. І. Про створення соціально-економічних засад нового способу життя у колгоспному селі УРСР (1929—1937 рр.)	3
Панченко І. М. Антикомунізм у буржуазній системі шкільного виховання	6
Терентьева Н. О. До питання про торговельно-економічні відносини СРСР і Греції (друга половина 70-х — початок 80-х рр.)	9
Урманова Л. П. Антивоєнні ідеї Еразма Роттердамського	10
Фіров П. Т. (<i>Севастополь</i>). Діяльність парторганізацій України по підготовці інженерних кадрів для народного господарства (1971—1980 рр.)	7
Франчук Є. І. (<i>Луцьк</i>). Підвищення ролі культосвітніх установ у комуністичному вихованні трудівників села (1971—1980 р.)	7
Цимбалістий В. Ф. (<i>Хмельницький</i>). Діяльність партійних організацій України по моральному вихованню молодих трудівників села (1966—1975 рр.)	2
Шпакова Н. В. Науково-технічне і культурне співробітництво Болгарії з країнами, що розвиваються (70-і — початок 80-х років)	6

НА ДОПОМОГУ ПРОПАГАНДИСТАМ І СЛУХАЧАМ СИСТЕМИ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ОСВІТИ

Консультації з курсу «Історичний досвід КПРС»

Беренштейн Л. Ю. Критика буржуазних фальсифікацій сучасної аграрної політики КПРС	2
Нагорна Л. П. Досвід розв'язання національного питання в СРСР і викриття спроб буржуазної пропаганди підірвати дружбу радянських народів	4
Талан А. Г. Соціальна політика КПРС і безуспішність спроб ворожої пропаганди перекутити її зміст	3
Шаповал Ю. І. Критика буржуазних фальсифікацій історичного досвіду КПРС по керівництву побудовою соціалізму і комунізму	1

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Булда А. А. Ознайомлення учнів IV класу з найважливішими подіями революції 1905—1907 рр.	12
Заруба В. М. (<i>Дніпропетровськ</i>). Самостійна робота учнів на уроках історії в VII класі	10
Лисенко М. М. Питання дальшого вдосконалення методики викладання історії в світлі вимог реформи загальноосвітньої школи	3
Ліщенко К. Ф. (<i>Чернівці</i>), Шморгун П. М. Патріотичне та інтернаціональне виховання студентів при вивченні теми курсу історії КПРС «Партія більшовиків у революції 1905—1907 рр.»	1
Матвійчук Н. М. Вивчення теми «Переможне завершення Великої Вітчизняної війни. Розгром милітаристської Японії» в X класі середньої школи	5
Підлудський Г. І. Організація самостійної роботи учнів над творами В. І. Леніна	4
Скрипкін І. М. Виховання старшокласників на трудових традиціях на уроках історії	8

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Кучінко М. М. (<i>Луцьк</i>). Про час спорудження і ранню історію Луцького замку	10
Лемешук М. М. Увічнення подвигів радянських воїнів за кордоном	7
Маркітан Л. П. Пам'ятники В. І. Леніну на Україні	4

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Зарубіжна громадськість про вирішальну роль Радянського Союзу в розгромі гітлерівської Німеччини. Підготував Абаляхін Б. С. (<i>Волгоград</i>)	5
Рубльов О. С. Невідомі радіокоментарі Ярослава Галана 1943 р.	11

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Голобуцький В. О. Про одну легенду з історії України XVII ст.	9
Давидич С. В. Україна пам'ятає	11
Калениченко Н. П. Мати великого Леніна	4
Котляр М. Ф. «Богатирська доба» в історії Київської Русі	2
Цимбал Є. І. (<i>Одеса</i>). На південному фланзі радянсько-німецького фронту	7

СПОГАДИ

Квітінський В. А. Партизани-готвальдівці	11
Солодкий О. П. (<i>м. Надвірна Івано-Франківської обл.</i>). У квітні 45-го	5

НАШ КАЛЕНДАР

Бондарчук О. О. Перша конференція партії	12
Ганжа О. І. 90-річчя з дня народження В. С. Кіквідзе	3
Гошуляк І. Л. 90-річчя з дня народження М. О. Щорса	6
Григорович Д. П., Божко О. І. Маршал Радянського Союзу О. М. Васи- левський (До 90-річчя з дня народження)	9
Калиниченко С. Б. 50-річчя I Всесоюзної наради стахановців	11
Ковпак Л. В. Міжнародна демократична федерація жінок (До 40-річчя утворення)	12
Коломійченко І. І. Ленінський курс на соціалістичну індустріалізацію (До 60-річчя XIV з'їзду ВКП(б)	12
Комарова І. Л. І. Ф. Смирнов (До 100-річчя з дня народження)	1
Куц О. Р. 40-річчя Кримської (Ялтинської) конференції	2
Луньов П. А. (<i>Севастополь</i>). Вклад населення України в оборону Сева- стополя у 1854—1855 рр. (До 130-річчя Кримської війни)	8
Малій О. В., Мартиненко М. О. 50-річчя II Всесоюзного з'їзду колгоспни- ків-ударників	2
Мартиненко Б. А. 40-річчя Потсдамської конференції	7
Музиченко С. М. 60-річчя заснування «Етнографічного вісника»	12
Овсієнко О. Ф. 100-річчя з дня народження Б. П. Жаданівського	5
Олійник М. М. (<i>Харків</i>). Курсом на побудову соціалізму (До 60-річчя XIV конференції РКП(б)	4
Рашба Н. С. (<i>Харків</i>), Черніков І. Ф. Видатний радянський сходознавець А. П. Ковалівський (До 90-річчя з дня народження)	2
Савичев М. П. 50-річчя встановлення ордена «Знак пошани»	11
Січкач Г. В. Пам'ятна подія революційного руху в Росії (100-річчя Моро- зовського страйку)	1
Сидоренко В. П. 60-річчя I Всеукраїнського з'їзду представників колгоспів та працівників по колективізації сільського господарства	2
Солов'йова А. А. 80-річчя газети «Пролетарій»	5
Черненко А. М. (<i>Дніпропетровськ</i>), Шляхов О. Б. (<i>Дніпропетровськ</i>). Революційна діяльність учасників повстання на броненосці «Потемкин» в Америці у 1905—1917 рр. (До 80-річчя повстання)	6
Черніков І. Ф. Міжнародний антиколоніальний маніфест (До 25-річчя прий- няття з ініціативи СРСР Організацією Об'єднаних Націй Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам)	12
Шмирьова В. І. (<i>Кременчук</i>). До 40-річчя утворення Всесвітньої Федера- ції демократичної молоді	11
Щербак В. О. Повстання запорожців 1635 р. (До 350-річчя)	9

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Абрамов А. П. (<i>Суми</i>), Дубовиков І. К. (<i>Дніпропетровськ</i>). Боротьба більшовицьких організацій за маси в революції 1905—1907 рр.	12
Антонюк С. М., Брянцева Т. П. Проблема генезису капіталізму в Польщі	1
Березовчук М. Д., Александра М. Ф. Зрозумієш історію — піз- наєш світ	11
Богайчук В. І. Київському університету — 150 років	3
Бродський Р. М. (<i>Львів</i>), Рожик М. Є. (<i>Львів</i>). Bastion соціалізму на німецькій землі	11
Васильєва Л. Д., Антонюк С. М. У боротьбі за народовладдя	10
Віднянський С. В., Хланта О. В. (<i>Ужгород</i>). Книга про сучасну Чехословаччину	3
Ганжа І. Х. З історії героїчних звершень робітничого класу	1
Гранчак І. М. (<i>Ужгород</i>), Матьовка М. П. (<i>Ужгород</i>). НРБ у братній сім'ї країн соціалістичної співдружності	6
Євселєвський Л. І. (<i>Кременчук</i>). Ювілей заводу	8
Залеський А. Я. (<i>Мінськ</i>), Лоханський Я. В. (<i>м. Андрушівка Жито- мирської обл.</i>). Довідник про партизанські формування Білорусії	5
Замлинський В. О. Велика сила партійного керівництва	3
Замлинський В. О. Неспроможність буржуазно-націоналістичних фаль- сифікаторів	7
Захаров І. З. (<i>Ленінград</i>). Бойове інтернаціоналістське братерство народів	3
Іванова Р. П. Книга про М. І. Костомарова	1
Івасюта М. К. (<i>Львів</i>), Стасів В. П. (<i>Львів</i>). Аграрна політика партії — в дії	6
Кондрацький А. А. Видання, присвячене 50-річчю стахановського руху	3
Корольов Б. І., Пилипенко В. Ю. (<i>Одеса</i>). Важлива ланка ідейного за- гартування молоді	9
Котов В. Н., Литвин О. К., Шарафутдінов Б. А., Діденко Г. М. Дослідження про методи роботи історика	2

Крижанівський В. П. За єдність робітничого класу	10
Кулинич І. М. У братерському єднанні	7
Курас І. Ф. Сторінки культурного будівництва	4
Курносів Ю. О., Шейко В. М. (Харків). Розвиток культури в Україні Рад у 1917—1927 рр.	11
Макар Ю. І. (Чернівці). Братерство, народжене у спільній боротьбі	5
Маркова О. Є., Онопрієнко В. І. Проблеми формування суспільного виробництва	9
Мартиненко А. К., Кучменко Е. М. З історії розвитку історіографії в братній країні	2
Мельникова І. М., Клоков Є. В. Соціалістична співдружність у боротьбі за розрядку в Європі	3
Мельник Л. Г. Дружба, загартована в боях	5
Мельник Л. Г. Перше дослідження з історії розвитку соціальної свідомості народних мас України доби пізнього феодалізму	9
Моторнюк М. М. Вклад у вивчення історії культурного будівництва	9
Панчук М. І. Яскрава сторінка антифашистського руху	7
Петляков П. А. Клерикальний націоналізм на службі реакції	3
Пруниця С. Ю. (Ужгород), Білак П. І. (Ужгород). Досягнення ЧСРСР у соціалістичному будівництві	11
Реєнт О. П. Військово-політична діяльність М. В. Фрунзе на Україні	9
Розенталь І. С. (Москва), Кір'янов Ю. І. (Москва). Вплив революції 1905—1907 рр. на розвиток української культури	11
Романцов В. О. Підготовка молодого поповнення робітничого класу в роки восьмої п'ятирічки	8
Санцевич А. В. Цінне дослідження з джерелознавства	6
Санцевич А. В. Унікальні свідчення про старовину	9
Салабай В. Ф. З історії становлення Радянської влади на Україні	11
Сванідзе М. Х. (Тбілісі). Нове дослідження з історії взаємовідносин Порту з країнами Європи	2
Сиволоб Ю. В. Питання соціалістичного змагання	10
Смішко В. П., Сушко О. О. Радянська Україна в 1941—1945 рр.	6
Соломатін М. М. Антисоціалістична спрямованість американської буржуазної історіографії	1
Сусоров В. Д. (Херсон). Цінне дослідження з історії боротьби більшовиків за ідейну і організаційну єдність РСДРП	2
Тимченко С. М. Путівник по архіву	9
Хворостяний І. М. Нафта в суспільному розвитку Ірану	11
Хміль І. С. На шляху до методологічної істини	11
Чарських І. Ю. (Донецьк). Реальний демократизм проти фальсифікаторів	2
Чишко В. С. Вклад трудящих республіки у розв'язання продовольчої проблеми	7
Шаталіна Є. П. У братній сім'ї народів СРСР	4
Швед В. О. Цінне дослідження історичного досвіду партії	11
Шлепаков А. М. Прогресивні українці Канади в лавах антифашистської боротьби	10
Янович Й. Ф. (Ужгород). Полум'яні борці за торжество ідей марксизму-ленінізму	6

* * *

До 800-річчя «Слова о полку Ігоревім». Покажчик літератури за 1970—1985 рр. Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналі історичного профілю (1984 р.)	11, 6
Українська РСР у Великій Вітчизняній війні. Покажчик літератури за 1975—1984 рр.	3, 5, 7, 8, 10

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Андрійченко В. А. Вшанування доктора історичних наук Г. Я. Сергієнка у зв'язку з його 60-річчям	6
Бойко В. В. (Харків), Попов Г. М. (Харків). X Всесоюзна конференція істориків-славистів	6
Бойко В. В., Старшнюк С. Ю. Вшанування доктора історичних наук професора Г. М. Попова у зв'язку з його 60-річчям	4
Булкіна В. П. Вшанування професора О. Т. Юрченка в зв'язку з його 80-річчям	4
Бугай М. Ф. (Москва). Школа-симпозіум молодих учених-істориків соціалістичних країн	11
Василенко В. Б. Засідання Республіканської науково-методичної ради по роботі з ветеранами партії	3
Винокур І. С. (Кам'янець-Подільський), Завальнюк О. М. (Кам'янець-Подільський). VI подільська історико-краєзнавча конференція	10

Гарагонич В. В. (<i>Мукачеве</i>). Конференція читачів «Українського історичного журналу» в Ужгороді	12
Горбань Ю. А. Конференція, присвячена питанням кадрової політики КПРС	1
Горбик В. О., Скляренко Є. М. Вшанування академіка АН УРСР П. Т. Тронька у зв'язку з його 70-річчям	12
Данилюк Ю. З., Нестуля О. О. (<i>Полтава</i>). Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства	2
Іванова Т. Є. Збори в Інституті історії АН УРСР, присвячені 90-річчю з дня народження М. Н. Петровського	2
Іванова Л. Г. Дні науки на заводах «Арсенал» і «Ленінська кузня»	4
Кипа М. М. (<i>Дніпропетровськ</i>). Науково-теоретична конференція суспільствознавців	6
Коваленко В. П. (<i>Чернігів</i>). Історико-археологічний семінар у Чернігові	8
Ковальський М. П., Швидько Г. К. Історіографічна конференція в Дніпропетровську	1
Кокін С. А. Розширене засідання Наукової ради АН УРСР з проблеми «Історія соціалістичного й комуністичного будівництва»	2
Кривий І. О. (<i>Дніпропетровськ</i>), Проценко П. І. (<i>Дніпропетровськ</i>). Всесоюзна наукова конференція на тему «Керівна роль КПРС у Перемозі радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.»	5
Маковійчук І. М. Вшанування доктора історичних наук професора А. В. Лихолата у зв'язку з його 70-річчям	2
Мотренко В. Г. (<i>Ворошиловград</i>), Машкін О. М. Всесоюзна наукова конференція, присвячена 80-річчю першої російської революції	12
Навроцький М. О. Науково-практична конференція з питань формування партійного працівника як політичного керівника	9
Нізова Л. В. Захист докторської дисертації В. І. Масловським	9
Нізова Л. В. Захист докторської дисертації В. М. Холєвчуком	3
Овсієнко О. Ф. Наукова конференція, присвячена 100-річчю Морозовського страйку	4
Перехрест О. Г. (<i>Хмельницький</i>). Науково-практична конференція в Хмельницькому	7
Пінчук Ю. А. Всесоюзна науково-практична конференція керівників спеціалізованих рад у галузі історичних наук	1
Пінчук Ю. А. Захист докторської дисертації І. М. Маковійчуком	7
Пінчук Ю. А. Захист докторської дисертації В. В. Сухарєвим	8
Пінчук Ю. А. Захист докторської дисертації В. Й. Голубом	2
Плоха Д. С., Чумак В. А. Пленум Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва	3
Попова Н. О. Польський історик у Києві	9
Постанова Центрального Комітету Компартії України і Ради Міністрів Української РСР про присудження Державних премій Української РСР в галузі науки і техніки 1984 року	2
Республіканська конференція, присвячена 80-річчю революції 1905—1907 рр. у Росії	3
Романенко А. І. Всесоюзна наукова конференція у Волгограді, присвячена 35-річчю НДР	1
Теми дисертацій і монографій	3, 7, 11
Указ Президії Верховної Ради Української РСР	8
Хворостяний І. М. Наукова конференція учених соціалістичних країн, що досліджують проблеми миру та роззброєння	2
Хворостяний І. М. Симпозіум, присвячений 40-річчю Кримської (Ялтинської) конференції	4
Чайковський А. С. Всесоюзна наукова конференція «Роль радянського тилу в досягненні Перемоги над фашизмом у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.»	8
Шамко В. І. (<i>Одеса</i>), Воробйова Г. В. (<i>Одеса</i>). Науково-практична конференція в Одесі, присвячена 40-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні	7
Шамко В. І. (<i>Одеса</i>), Воробйова Г. В. (<i>Одеса</i>). Наукова конференція, присвячена 80-річчю першої російської революції	4
Шейко В. М. (<i>Харків</i>). Симпозіум з міждисциплінарних проблем дослідження історії культури	2
Шейко В. М. (<i>Харків</i>). Всесоюзний симпозіум, присвячений проблемам вивчення соціалістичної культури	5
Шейко В. М. (<i>Харків</i>). Всесоюзна наукова конференція істориків у Кишиневі	12
<u>Мазур Вілен Микитович</u>	9
<u>Коваленко Леонід Антонович</u>	12

* * *

НОВІ КНИГИ

- Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898—1986). Т. 8. 1946—1955. — 9-е изд., доп., испр. — М.: Политиздат, 1985. — 542 с.
- Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В. И. О науке и технике: В 2-х т. — М.: Наука, 1985. — Т. 1. Общие проблемы и закономерности развития науки и техники. 520 с.; Т. 2. Роль науки и техники в развитии общества. 480 с.
- Ленинский сборник. XL. — М.: Политиздат, 1985. — 511 с.
- ГОРБАЧЕВ М. С. Нарращивать продовольственные ресурсы: Выступление на совещании партийно-хозяйственного актива областей Казахстана, краев и областей Сибири и Урала 7 сентября 1985 г. — М.: Политиздат, 1985. — 31 с.
- ГОРБАЧЕВ М. С. Немеркнущие традиции трудового подвига: Речь и Заключительное слово на встрече в ЦК КПСС с ветеранами стахановского движения, передовиками и новаторами производства 20 сентября 1985 года. — М.: Политиздат, 1985. — 16 с.
- Археология Украинской ССР: В 3-х т. Т. 1. Первобытная археология. — Киев: Наук. думка, 1985. — 567 с.
- БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ В. Я. Комуністична партія — організатор культурної революції на Україні (1926—1937 рр.). — Харків: Вища шк. Вид-во ХДУ, 1985. — 176 с.
- БОЛДИЖАР М. М. Хто і навіщо обілює історію унії. — Ужгород: Карпати, 1985. — 158 с.
- В братской семье: Об экон. и культурных связях трудящихся Запорож. обл. с трудящимися братских сов. республик, 1922—1982. Сб. документов и материалов. — Днепропетровск: Промінь, 1985. — 262 с.
- Воспроизводство населения и трудовых ресурсов в условиях развитого социализма: В 4-х т. Т. 1. Развитие населения и его трудового потенциала. — К.: Наук. думка, 1985. — 319 с.
- ГОРЕЛОВ М. Є. Криза організації українського буржуазного націоналізму на сучасному етапі. — К.: Наук. думка, 1985. — 133 с.
- ГОРОВСКИЙ Ф. Я., РИМАРЕНКО Ю. И. Марксистско-ленинская теория нации и социалистическая практика. — Киев: Вища шк. Головное изд-во, 1985. — 263 с.
- ЗАХАРОВ Ю. Д. Генерал армии Н. Ф. Ватутин. — М.: Воениздат, 1985. — 192 с.
- Интернациональное и национальное в социалистическом образе жизни советского народа. — М.: Наука, 1985. — 293 с.
- КИРИЛЛОВ Ю. М. Времен связующая нить: К 50-летию стахановского движения. — Л.: Лениздат, 1985. — 71 с.
- КИРИЧЕНКО Н. Г. Концепция развитого социализма: Теорет.-методол. анализ. — К.: Вища шк. Изд-во при КГУ, 1985. — 199 с.
- Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. документов и материалов, 1917—1941. — К.: Наук. думка, 1985. — 478 с.
- КОЗЛОВСКИЙ Ф. Н., ГАЛКИН П. Н. Путь к титану: Кратк. очерк истории Запорож. ордена Ленина и ордена Труд. Красного Знамени титано-магниевого комб. им. 60-летия Велик. Окт. соц. революции. — 2-е изд., перераб. и доп. — Днепропетровск: Промінь, 1985. — 158 с.
- КОТЛЯР Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв. — Киев: Наук. думка, 1985. — 184 с.
- КРАСНОВ Ю. М. Европа сегодня и завтра: Проблемы общеевропейского экон. сотрудничества. — М.: Междунар. отношения, 1985. — 278 с.
- КУЗНЕЦОВ А. А. Ордена и медали России. — М.: Изд-во МГУ, 1985. — 172 с.
- ЛОВМЯНЬСКИЙ Х. Русь и норманны. — М.: Прогресс, 1985. — 304 с.
- МЯЛО К. Г. Под знаменем бунта: Очерки по истории и психологии молодежного протеста 1950—1970 гг. — М.: Мол. гвардия, 1985. — 287 с.
- НАКАРЯКОВ В. Диверсии против Польши. — М.: Сов. Россия, 1985. — 111 с.
- НАУМОВ М. И. Западный рейд: Дневник партизан. командира. — К.: Политиздат Украины, 1985. — 283 с.
- Организация Объединенных Наций: Крат. справочник. — 4-е изд., перераб., доп. — М.: Междунар. отношения, 1985. — 126 с.
- Очерки истории идеологической деятельности КПСС. Октябрь 1917—1937 гг. — М.: Политиздат, 1985. — 415 с.
- САВЕЛЬЕВ Ю. С. В первый год Великого Октября. — М.: Мысль, 1985. — 184 с.
- Съезду партии — достойную встречу: Сб. ст. — М.: Профиздат, 1985. — 80 с.
- ТКАНКО О. В. Третий десант: [3 щоденника партиз. боротьби]. — К.: Політвидав України, 1985. — 184 с.
- УЗДЕНИКОВ В. В. Монеты России, 1700—1917. — М.: Финансы и статистика, 1985. — 502 с.
- Укрепление социалистического сотрудничества и политика западных держав. — Киев: Наук. думка, 1985. — 295 с.
- Успешные годы: Вклад СЕПГ в теорию и практику развитого социализма, 1971—1981. — М.: Прогресс, 1985. — 207 с.
- Формации и социально-классовые структуры. — М.: Наука, 1985. — 317 с.
- Этнокультурная карта территории Украинской ССР в 1 тыс. н. э. — Киев: Наук. думка, 1985. — 184 с.